

1969

KAMNIŠKI
ZBORNIK
XII

13714

XII
KAMNIŠKI
ZBORNIK

1969

082

13714.

*Prvi del letošnjega Zbornika posvečamo
50-letnici obstoja ZKJ in spominu na delo
kamniških predvojnih revolucionarjev ter
njihovemu trpljenju v vojnem času.*

Uredništvo

DVE AKCIJI KAMNIŠKIH KOMUNISTOV 1920. LETA

Dr. Miro Stiplovšek

O ustanovitvi in delovanju »okrožne skupine Kamnik« Socialistične delavske stranke Jugoslavije (komunistov) — SDSJ(k) 1920. leta je pisal že prof. Srečko Zabrič v razpravi Delavsko gibanje med obema vojnoma na Kamniškem.¹ Žal pa tedaj precej pomembnih dokumentov o akcijah komunistične organizacije v Kamniku še ni bilo dostopnih. Pisec tudi ni uporabil vseh časopisnih virov, s katerimi bi lahko nadrobneje prikazal začetek in razvoj socialističnega strokovnega (sindikalnega) gibanja na kamniškem območju, v katerem so si komunisti priborili odločilen vpliv. Tako je prikaz dejavnosti kamniških komunistov v omenjeni razpravi, zlasti zaradi objektivnih vzrokov, precej pomanjkljiv.

Za dopolnitev Zabričeve razprave naj omenimo še nekaj podatkov o začetkih delavskega gibanja po prvi svetovni vojni v Kamniku. Kamniško delavstvo je najprej poskušala dobiti v svojo organizacijo Narodna socialna zveza (NSZ), ki je bila tesno povezana z Jugoslovansko demokratsko stranko. Na delegatskem zboru te strokovne organizacije 15. marca 1919 je tajnik poročal, da podružnica NSZ v Kamniku dobro napreduje.² Toda uspehi liberalnih agitatorjev med kamniškim delavstvom so bili kratkotrajni. List Delavec je 22. marca 1919 objavil vabilo na ustanovni občni zbor podružnice socialistične strokovne organizacije Osrednjega društva kemičnih delavcev v Kamniku. Na cvetno nedeljo 30. marca 1919 je bil dopoldne dobro obiskan shod kovinarjev iz tovarne na Perovem, na katerem je govoril strokovni tajnik Ivan Tokan iz Ljubljane. Kovinarji so sklenili, čimprej ustanoviti podružnico Osrednjega društva kovinarjev in sorodnih strok (ODK), hkrati pa so obsodili propagandno dejavnost NSZ, »ki bega in dela zmešnjavo med delavskimi sloji v Kamniku.« Popoldne pa je bil nato ustanovni občni zbor podružnice Osrednjega društva kemičnih delavcev, ki se ga je v velikem številu udeležilo delavstvo iz državne smodnišnice in iz Terpinčeve tovarne čistilnega prahu. Na občnem zboru so delavci v razpravi ugotavljali, da jim liberalci »delajo

na vse mogoče načine zapreke in ovire.« Toda mojstri, ki so silili delavstvo, naj se vpiše v NSZ, niso mogli preprečiti ustanovitve socialistične strokovne organizacije. Za predsednika kamniške podružnice Osrednjega društva kemičnih delavcev so izvolili Al. Dolinška, za podpredsednika Matevža Goloba, za tajnika Jožeta Kvasa, za blagajnika Fr. Zabrezovnika in Fr. Peterlina, za zaupnika pa Fr. Žumra. Dopisnik iz Kamnika je po teh dveh uspelih shodih poudaril, »da se delavstvo vedno zavednejše dviguje ter da hoče ono živeti po človeško.«³

V državni smodnišnici je bilo že spomladi 1919 organizirano v podružnici Osrednjega društva kemičnih delavcev skoraj vse delavstvo.⁴ V bojih za izboljšanje mezdnih in delovnih pogojev pa je bila zelo aktivna podružnica ODK na Perovem, ki je spomladi 1919 izvedla prvo uspešno mezdn gibanje,⁵ 17. septembra pa je nato izbojevala prvo kolektivno pogodbo. Z ravnateljstvom »Kranjske tvornice za železne in bravarske robe v Kamniku« so se pogajali kot zastopnik ODK iz Ljubljane Ivan Hlebš, delavski zaupniki Alojzij Bešter, Josip Pavič in Bruno Kramar ter zastopnik »strokovnega tajništva« Franc Kosič. Delavstvo je svoje zastopnike na pogajanjih podprlo s kratkotrajno stavko, ki je prisilila delodajalce na popuščanje. V kolektivni pogodbi je ravnateljstvo pristalo na 40 % povečanje plač kvalificiranim delavcem in delavkam pri strojih, na povečanje minimalnih mezd za kvalificirane delavce nad 17. letom starosti na 2 K 20 vinarjev, za pomožne delavce pa na 1 K 80 vinarjev. Obvezalo se je tudi, da bo plačalo družinske doklade za ženo in otroke, nabavni prispevek in izboljšalo delovne pogoje. Ta akcija je bila velika zmaga strokovne organizacije in po njej je število članov doseglo tri četrte vseh zaposlenih.⁶ Kamniška podružnica ODK je nato še odločneje pokazala svojo moč v stavki od 21. do 26. februarja 1920, v kateri je delavstvo doseglo popoln uspeh.⁷

Na razvoj in dejavnost strokovnih organizacij v Kamniku smo opozorili predvsem zato, ker so prav v njih našli komunisti množično oporo za izvedbo dveh pomembnih akcij 1920. leta: za splošno stavko aprila in za prireditve ob razvitju prapora »okrožne skupine Kamnik« SDSJ(k) 13. junija. Za ti dve akciji je bilo pred kratkim mogoče dobiti nekaj pomembnejšega gradiva. V Arhivu Slovenije so 1965 uredili fond poverjenišтва za notranje zadeve deželne vlade za Slovenijo, v katerem so ohranjena tudi situacijska poročila okrajnega glavarstva v Kamniku o političnih in gospodarskih razmerah ter drugih pomembnih dogodkih v kamniškem okraju za leti 1919 in 1920. V zgodovinskem arhivu centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije pa je na voljo nekaj arhivskega gradiva iz fonda predsedstva deželne vlade za Slovenijo, v katerem je tudi nekaj pomembnih dokumentov o akcijah kamniških komunistov v aprilski stavki.

Splošna stavka aprila 1920. Okrajni glavar v Kamniku je v svojem situacijskem poročilu za mesec februar 1920 v prikazu političnih razmer v okraju poudaril: »Boljševiškega gibanja ni nikjer zaznati.« Pripomnil pa je, da je delovanje političnih strank zelo intenzivno in da so organizirale mnogo shodov. Iz delavskega gibanja je omenil stavko na Perovem, ki se je končala s sporazumom. Obširno pa je opisal nevzdržne gospodarske razmere. Pritoževal se je nad neznosno draginjo in pomanjkanjem nekaterih živil. Tako je tedaj v večjih krajih, kot v Kamniku, Domžalah in Mengšu kljub visokim cenam primanjkovalo zlasti mesa in mleka. Močno so porasle tudi cene moki. Kmetje pa so se hudo pritoževali zaradi maksimiranih cen živine in je zato niso hoteli prodajati, češ da morajo sami obleko, obutev, poljedelsko orodje in druge potrebščine kupovati po visokih cenah.⁸ Tudi v situacijskem poročilu za marec 1920 je največ govora o neznosni draginji, pomanjkanju krušne moke ter nezadovoljstvu kmetov z maksimiranimi cenami. Glede na porast draginje je delavstvo znova začelo z mezdnim gibanjem, ob katerem pa okrajni glavar pripominja, da zahteva »naravnost velikanske« plače. Brezposelnost se je tedaj nekoliko zmanjšala, obetale pa so se možnosti zaslужka v obrti in poljedelstvu. Ob zaključku svojega poročila je okrajni glavar še omenil, da je bilo v marcu tudi nekaj manjših političnih shodov.⁹

Ta situacijska poročila kažejo, da okrajno glavarstvo ni imelo podatkov o dejavnosti prvih komunistov v Kamniku, ki jih je na prvi zaupniški konferenci Delavske socialistične stranke za Slovenijo (DSSS) 14. marca 1920 zastopal njihov organizator in idejni vodja Franc Kosič, uslužbenec podružnice okrajne bolniške blagajne. Zaupniki DSSS so na prvi konferenci razpravljali predvsem o razkolu v Jugoslovanski socialnodemokratski stranki (JSDS), o organizacijskih in taktičnih vprašanjih DSSS ter sklenili, da bo 11. aprila 1920 ustanovni kongres komunistične stranke na Slovenskem.¹⁰ Kosič je na konferenci trikrat posegel v razpravo. Ob obravnavanju razkola v socialni demokraciji je poudaril, da na podeželju niso bili dovolj poučeni o razmerah v JSDS. Pridružil se je mnenju, da je do razkola prišlo zaradi taktike socialnodemokratskih voditeljev in opozoril, da je zaradi njihovega ravnanja zlasti v strokovnih organizacijah veliko ogorčenje. V razpravi o organizacijskih vprašanjih DSSS je poudaril nujnost, da komunisti pridobijo strokovne organizacije »v svoje roke« in naj čimprej izvolijo odbore strankinih krajevnih organizacij. V svojem tretjem diskusijskem prispevku na zaupniški konferenci pa je Kosič povedal, da je vodstvo socialne demokracije pošiljalo na shode vedno take ljudi, »ki so zagovarjali kapitalizem«.¹¹ Organizacija komunistov v Kamniku je bila nato zastopana tudi na ustanovnem kongresu komunistične stranke na Slovenskem 11. aprila 1920.¹²

Rezultati dejavnosti kamniških komunistov pa so se vidno pokazali že čez nekaj dni v železničarski in splošni stavki, s katero je stavkovno gibanje v povojnem obdobju na Slovenskem doseglo višek. Železničarji so začeli stavkati 15. aprila opolnoči. Poglavitni vzrok za stavko je bila razveljavitev protokola sporazuma, ki ga je 29. oktobra 1919 sklenila komunistična strokovna organizacija Zveza prometnih in transportnih delavcev in uslužbencev Jugoslavije (ZPTDUJ) z ministrstvom za promet. V tej kolektivni pogodbi je ZPTDUJ dosegla za železničarje velike ugodnosti, ki jih je ministrstvo s samovoljno razveljavitvijo odpravilo. Železničarji so se poslabšanju svojega položaja uprli s stavko, ki je dobila značaj političnega boja in se je spremenila v spopad med delavstvom in državo. Jugoslovanska buržoazija je v njem pokazala svojo odločnost, da začne z napadom zoper delavski razred in pri tem ni izbirala sredstev. Deželna vlada za Slovenijo je poskušala stavko zlomiti z oboroženo silo, z vpoklici železničarjev na orožne vaje, s prepovedjo shodov, z odpravo preskrbe z živili itd., hkrati pa si je prizadevala razbiti enotnost železničarjev. Meščanski tisk je skušal nahujskati javno mnenje proti stavkujočim in z lažnimi podatki o dobrem gmotnem položaju železničarjev opravičiti vladne ukrepe. Na drugi strani pa je tudi komunistično vodstvo stavke poskušalo v čim večji meri doseči podporo vsega delavstva in javnega mnenja za pravični boj železničarjev. 20. aprila so iz solidarnosti do železničarjev začeli stavkati rudarji v Kočevju in papirničarji v Radečah, naslednji dan pa rudarji v revirjih. 22. aprila je odbor Strokovne komisije v Ljubljani sklenil, da se 24. aprila začne tridnevna splošna stavka vsega delavstva v znak protesta proti nasilju vlade in v dokaz solidarnosti z železničarji.¹³ Predaleč bi zašli, če bi nadrobneje opisovali potek železničarske in splošne stavke, ki jo je vlada zatrla s krvavim nasiljem. V podporo stavkujočim železničarjem so najodločneje nastopili rudarji v revirjih in v Kočevju ter delavstvo v Kamniku in na Duplici.

Okrajno glavarstvo je dobilo 19. aprila zaupno obvestilo, »da namerava večja tolpa napasti in izropati več trgovin v Kamniku.« Podobne lažne vesti o namerah komunistov v aprilski stavki so se širile tudi po drugih krajih. Okrajno glavarstvo je takoj zaprosilo za pomoč okoliške orožniške postaje. 19. aprila zvečer je bilo v Kamniku v varnostni in stražni službi 11 orožnikov. Naslednji dan je »prikorakalo kakih 50 do 60 delavcev po Kamniku in šlo mimo glavarstva prepevaje, a so se istim potem mirno razšli.« To je bila prva solidarnostna akcija kamniškega delavstva s stavkujočimi železničarji. Še isti dan sta bili v Kamniku razglašeni odredbi deželne vlade o vpoklicu železničarjev na orožne vaje (o militarizaciji) in o prepovedi točenja in prodaje alkoholnih pijač. Okrajno glavarstvo pa je hotelo preprečiti nove

delavske demonstracije in je zato izdalo še »prepoved zbiranja gruč po mestu ter odredilo, da po 10. uri zvečer nima nihče več biti na ulici.« Okrajno glavarstvo se je odločilo za strožje ukrepe kot deželna vlada za Slovenijo, ki je 21. aprila prepovedala kakršnekoli shode, za njihove organizatorje pa je določilo kazen do 20.000 K in zapor do šest mesecev. Kljub prepovedi zbiranja in uvedbi policijske ure je v sredo, 21. aprila, demonstriralo mimo okrajnega glavarstva okrog 100 delavcev z rdečo zastavo. Tega dne so se orožniki iz okoliških postaj že vrnili v svoje kraje, ker so se tudi tu bali nemirov: »Res da je bila vsa pozornost osredotočena varnosti Kamnika, vendar se ni smelo niti v najmanje zanemariti Mengša in posebno Domžal, tega najvažnejšega industrijskega središča našega okraja.«

Na okrajno glavarstvo pa so po demonstracijah drugega dne prihajale najalarmantnejše vesti: »Jeden je vedel povedati, da se ima izvršiti glavni napad to noč, drugi je prišel z anonimnim grozilnim pismom, da se mu bode vse zbil in da je njegovo življenje v nevarnosti, tretji zopet je pripeljal par meščanov in poprosil za pomoč. Če že ni vojaštva dobiti, če je premalo orožnikov, naj se vsaj porazdeli mej nekatere meščane, ki so bili vojaki, orožje, da bodo lahko sami stražili in pomagali odbiti orožnikom napad, ki se ima sigurno izvršiti. Prišel je tudi župan iz sosednje občine Podgorje, kateri je zaprosil pomoči. Izvedel je zaupnim potom, da se namerava tudi v Podgorju napasti in izropati nekatere premožnejše posestnike. Kamničanov in neposredne okolice Kamnika se je polastil panični strah, vse je prosilo odpomoči.«

Ta odlomek iz poročila okrajnega glavarja lepo ilustrira strah in nemir meščanstva ter okoliških kmetov pred nadaljnjimi delavskimi akcijami. Okrajno glavarstvo je nato posredovalo pri komandirju smodnišnice, da bi mu dal za varstvo mesta nekaj vojaštva. Ker komandir tej prošnji ni mogel ustreči, je okrajno glavarstvo 22. aprila poslalo v Ljubljano svojega zastopnika Ketteja na poverjenišтво za notranje zadeve. Vladni tajnik Kette je opisal dvornemu svetniku Kremenšku položaj v Kamniku in zaprosil za vojaško pomoč. Če pa ta ni mogoča, pa naj poverjenišтво za notranje zadeve pošlje v Kamnik vsaj nekaj orožja za oborožitev meščanov. Tudi to posredovanje ni bilo uspešno. Deželna vlada za Slovenijo je tedaj vojaštvo že uporabila za stražarsko službo v Ljubljani (okrog 700 mož), potrebovala pa ga je tudi zlasti za zadušitev nemirov v revirjih in v Kočevju.

Železničarji v kamniškem okraju so se odzvali vpoklicu na orožne vaje ne da bi bilo treba posredovati z orožniki. V soboto, 24. aprila, pa se je začela splošna stavka delavstva iz smodnišnice, iz tovarne železnih in ključavničarskih izdelkov na Perovem in iz tovarne upognjenega pohištva na Duplici. Po poročilih, ki jih je že zjutraj dobilo okrajno glavarstvo, naj bi komunisti

uspeli doseči popolno stavko z nasiljem in propagando: »Delavoljne se je naravnost prisililo, da so se morali pridružiti štrajkujočim, posamezni hujskači so tekali okolu in prigovarjali ljudem, naj se pridružijo štrajku. Celo cestnim pometačem niso dovolili dela, grozili so jim, da jih pretepejo in jim razbijejo samokolnice. Svojat je postala uže tako predrzna, da je ustavljala okolu Kamnika vozove premožnejših posestnikov in jim grozila.« S temi tendencioznimi vestmi so hoteli posamezniki izsiliti odločilen nastop oblasti zoper delavstvo in ga opravičiti.

Okrajno glavarstvo je takoj po izbruhu splošne stavke brzojavno zahtevalo od več orožniških postaj okrepitev. Še isti dan so orožniško stražo okrepili na 16 mož, poizvedovalno službo pa so prevzele civilne osebe. Dopoldne je prišla na okrajno glavarstvo delegacija stavkovnega vodstva in ga seznanila s stavko. Zahtevala je dovoljenje za stavkovno stražo oziroma reditelje, ker bi sicer ne odgovarjala za potek stavke. Okrajni glavar je to zahtevo odklonil in poudaril, da je varstvo javnega reda in miru pristojnost državnih organov. Opozoril je delavske voditelje, »da se bi v slučaju najmanjše kršitve miru in reda postopalo z vso strogostjo.«¹⁴ Stavkovno vodstvo si je torej prizadevalo, da bi solidarnostna stavka kamniškega in dupliškega delavstva potekala brez nepotrebnih nemirov, okrajno glavarstvo pa je že zbiralo orožnike, da bi jo lahko zadušilo z oboroženo silo.

Vodstvo stavke je v soboto, 24. aprila, dopoldne poslalo v Ljubljano Alojza Beštra po navodila za nadaljnje akcije. V Ljubljano je prišel na železniški prelaz na sedanji Titovi cesti prav v trenutku, ko so padli strelji na Zaloški cesti. Bešter je nadaljeval pot do glavne pošte, kjer je srečal znanega komunističnega voditelja dr. Milana Lemeža. Skupaj sta odšla na sedež Strokovne komisije, kjer sta izvedela, da so orožniki in policisti na Zaloški cesti s streljanjem preprečili prihod okrog 3000 demonstrantom v mesto, pri čemer so ustrelili 13 ljudi, lažje ali težje pa je bilo ranjenih še nad 30 demonstrantov. Bešter se je nato udeležil še shoda okrog 500 delavcev pred hotelom Slon, kjer jih je eden od voditeljev stavke Rudolf Golouh seznanil s potekom pogajanj med ZPTDUJ in ministrstvom za promet ter jih pozval, naj se razidejo. Po shodu se je Bešter vrnil v Kamnik.

Ob 4. uri popoldne je bil na Duplici sestanek zaupnikov iz vseh treh tovarn in stavkovnega vodstva, na katerem je Bešter poročal o dogodkih v Ljubljani. Na sestanku pa so največ govorili o pripravah za veliko zborovanje na glavnem trgu v Kamniku 25. aprila. Ko se je po sestanku Franc Kosič vrnil v Kamnik, so ga orožniki aretirali. Medtem je namreč okrajno glavarstvo že dobilo brzojavko deželne vlade za Slovenijo, naj poskrbi za aretacijo voditeljev stavke.

Ljudi se je primerno podučilo in posvarilo, zahteva imatne straše pa se je kratkonoalo zavrnila, ker je stvar državne oblasti in strah-
nih organov paziti na javni red in mir. Opozorilo se jim je tudi,
da se bi v slučaju najmanjše kršitve zinu in rešja postopalo z vso
strogoštjo. Vejtem je prišla hrvoška, da je vse voditelje komu-
nistov in stakke zapreti.

Okr. glavarstvo je bilo uže preje na jasnem, kedo je
vodja celega gibanja in je dalo v soboto zvečer zapreti nastavijenca
okr. bolniške blagajne Franc Kosiča. V poteku noči od sobote na ned-
eljo so privedli orožniki še 3 druge hujakaše v zapore okr. sodišča.

Naravno so vedeli nekateri pripovedovati, da se je
baš to noč bati najhujšega, da pride gotovo do naveda, je ostala noč
mirna. Delavci so se porazgubili po različnih stanovaljih v okolici
in tam kakor se je pozneje izvedelo, imeli svoje sestanke. Orožnikov
po okolici ven pošiljati pa ni kazalo, potrebovalo se jih je za vsak
slučaj v varniku.

V nedeljo zjutraj je prišla zopet deputacija iz za-
prošila, naj se Kosiča izpusti iz zaporov, katera prošnja se je sveda
odklonila. Še jekerkat se je pozvalo deputacijo, naj pomirjevalno upl
va na delavstvo, da ne pride do kake nesreče. Dobro pol ure na to pa
je prikorakala skozi vrnik do 500 glav bruječu množica delavcev in
delavk. Hoteli so pred glavarstvo in zahtevati takojšnje izpustitev
Kosiča. Orožniki so jih hiteli naspoti, amotrenemu in hitremu nasto-
pu orožnikov se je posrečilo v par minutah razbiti množico na vse
strani ter potisniti demonstrante iz mesta. Ko rube orožja ni prišlo,
priletelo je sicer par kamnov proti orožnikom, a hujšega se ni zgodilo.
Tekom četrte ure je imel glavni trg v vrniku zopet navadno lice.

Od tedaj je mir. Aretovala sta se telom nedelj še dv
hujakaša, mejtem ko še jednega tretjega ni moč izslediti. va priloiše-
nem vsoporedu podpisani Zabrezovnik je, ko je kačutil, da bi znal bi-
ti aretovan, j dnostavno izginil. Zasedovanje se nadaljuje. sicer
je prišlo do ušes okr. glavarstva, da se bo se poskušalo Kosiča re-
šiti in da se bo de delavstvo mačevalo za sramotni poraz v nedeljo
dopoludne, vendar se tega po mojem mnenju ni bati. Nameravalo se je
Kosiča uže poslati v Ljubljeno, toda uvedlo se je mejtem uže pri

Novica o Kosičevi aretaciji se je med delavstvom hitro razširila. Zvečer se je pri Beštru znova sestalo nekaj zaupnikov, ki so govorili o protiukrepnih zaradi Kosičeve aretacije. Nekateri so predlagali, naj ga delavstvo s silo osvobodi, prevladalo pa je mnenje, naj bi naslednji dan tričlanska deputacija na okrajnem glavarstvu zahtevala, da izpustijo Kosiča. Razgovor še ni bil sklenjen, ko se je približala Beštrovi hiši orožniška patrolja. Zaupniki so jo pravočasno opazili. Začeli so igrati karte, da bi tako preslepili orožnike. Ko so orožniki zagledali skupino delavcev, so začeli obkoljevati hišo z naperjenimi puškami in nasajenimi noži, vodja patrolje Jerela pa je s sabljo v roki zahteval, naj se zaupniki takoj razidejo. Orožniki so poizvedovali za Beštrom in Hribarjem. K sreči pa niso bili domačini in niso nikogar poznali. Zato so verjeli odgovoru, da sta Bešter in Hribar odšla v Ljubljano in se še nista vrnila. Na ponovni ukaz so se nato zaupniki razšli.¹⁵

V noči od sobote na nedeljo 25. aprila so orožniki pripeljali v zapore okrajnega sodišča še tri »hujškače«. V poročilu okrajnega glavarstva je o tej noči še zapisano: »Dasiravno so vedeli nekateri pripovedovati, da se je baš to noč bati najhujšega, da pride gotovo do napada, je ostala noč mirna. Delavci so se porazgubili po različnih stanovanjih v okolici in tam, kakor se je pozneje izvedelo, imeli svoje sestanke. Orožnike po okolici ven pošiljati pa ni kazalo, potrebovalo se jih je za vsak slučaj v Kamniku.«

25. aprila zjutraj je prišla na okrajno glavarstvo delavska deputacija. Alojz Bešter se spominja, da so njeno posredovanje za izpustitev Kosiča odločno zavrnil z grožnjo, »ako takoj ne izginemo, da bodo dali zapreti še deputacijo.« Že prejšnji dan je okrajno glavarstvo tudi prepovedalo zborovanje delavstva na glavnem trgu. Vodstvo stavke je zato sklenilo, da bo zborovanje na Perovem na travniku pod Kratno. Zaupniki so zato usmerjali ljudi, ki so bili namenjeni na glavni trg, na novo zborna mesto. Orožniki so sledili skupini ljudi, ki je odšla na zborovanje po maši v kapucinskem samostanu kljub opozorilu duhovnika, naj se ga ne udeležijo. Organizatorji zborovanja so zato zadnjo skupino ljudi usmerili v takozvani Sveščkov boršt, glavno zborovanje pa so predstavili na travnik globlje v gozd pri Sinkovčevih skalcah. Tako so začasno zmedli orožnike, ki niso vedeli, da poteka sočasno dvoje zborovanj. Toda nek zamudnik je pripeljal orožnike tudi v bližino kraja glavnega zborovanja. Iz gozda so se slišali vzkliki: »Dol s terorjem!, Živela stavka železničarjev!, Živela svoboda zborovanja!, Živela komunistična partija!« itd. Orožnikov pa je bilo le pet in se niso upali v gozd na zborovanje. Na obeh zborovanjih so zaupniki pojasnili, zakaj je prišlo do železničarske stavke in poudarili pomen solidarnostne stavke. Zborovalce so seznanili z aretacijo

Kosiča in z odgovorom okrajnega glavarja na posredovanje delavske deputacije. Po teh poročilih so sklenili, da gredo protestirat zoper nasilje pred okrajno glavarstvo.

Nato so zaupniki sestavili sprevod tako, da so v eno vrsto uvrstili moške, v drugo ženske, v tretjo mladino itd. Ko je sprevod prišel na glavni trg, so iz stavbe okrajnega glavarstva pritekli orožniki in zaprli prehod do njega. Ker niso mogli vzdržati pritiska, so ženske in mladino spustili naprej, nato pa so začeli obračunavati z delavci. »In padali so kundaki po naših hrbtih ali pa si jo dobil v trebuh, tako da se jih je moralo nekaj zateči k zdravniku. Razpršili so nas na vse strani,« se spominja tega spopada Bešter. Okrajno glavarstvo je poročalo, da je na demonstracijah sodelovalo okrog 500 delavcev in delavk. Dogodek je opisalo takole: »Hoteli so pred okrajno glavarstvo in zahtevati takojšnjo izpustitev Kosiča. Orožniki so jim hiteli nasproti, smotrenemu in hitremu nastopu orožnikov se je posrečilo v par minutah razbiti množico na vse strani ter potisniti demonstrante iz mesta. Do rabe orožja ni prišlo, priletelo je sicer par kamnov proti orožnikom, a hujšega se ni zgodilo. Tekom četrte ure je imel glavni trg v Kamniku zopet navadno lice.«

Že popoldne so začeli orožniki iskati voditelje stavke in zaupnike, ki pa so se pravočasno umaknili v gozd na Kratno, kjer so tudi prenočili. Orožniki so uspeli aretirati le dva pomembna funkcionarja. Posebej so si prizadevali najti Jakoba Zabrezovnika, predsednika krajevnih komunističnih organizacij, a niso uspeli. V torek, 27. aprila, je okrajni glavar Logar poslal pismo funkcionarju podružnice ODK Alojzu Beštru, naj se javijo njeni zastopniki pri njem. Pozivu pa se niso odzvali, ker niso imeli jamstva, da jih orožniki ne bodo aretirali. Okrajni glavar je nato poslal pismeno jamstvo in tričlanska delegacija je odšla k njemu. Logar jim je »naredil pridigo« in nato so se sporazumeli, da bo delavstvo 28. aprila, ko je bila zaključena tridnevna splošna stavka, začelo spet delati. V tovarni železnih in ključavničarskih izdelkov na Perovem je ravnateljstvo hotelo solidarnostno stavko izrabiti za udarec po delavski organizaciji. Zato je 28. aprila bilo pripravljeno sprejeti na delo le nekaj ključavničarjev, češ da zaradi čiščenja turbin ne more sprejeti vseh dotlej zaposlenih. Na posredovanje okrajnega glavarstva pa je moralo sprejeti na delo spet vse delavstvo. Tako je bila stavka aprila 1920 v Kamniku zaključena.

Okrajni glavar je 27. aprila z olajšanjem zapisal: »... odpor kaže, da je zlomljen in ako bo še 1. maj srečno prestan, je smatrati, da smo se zopet povrnili v normalne razmere.« V svojem poročilu poverjeništvu za notranje zadeve je obširno prikazal tudi vzroke za odločen nastop delavstva. Po razširitvi obrata tovarne na Perovem, ko je prišlo v Kamnik precej kovinarjev

»iz vseh vetrov« in po prihodu Franca Kosiča, se je začelo delavstvo organizirati ter se je »prepojilo s komunističnim duhom.« Kosič je organiziral politično šolo in pridobil delavstvo za komunistične ideje. »Spretnemu agitatorju in dobremu govorniku se je posrečilo tekom komaj pol leta zorganizirati komunistično četo, s katero je hotel nastopiti pri splošnem štrajku, da ni prišel pravočasno pod ključ.« Okrajni glavar je bil obveščen o njegovem govorjenju, »da mora priti do prevrata in naj to tudi stane življenjskih žrtev.« Njegov zaupnik je prisluškoval tudi Kosičevemu telefonskemu razgovoru s strokovnim tajnikom Tokanom 23. aprila popoldne, ko je izrazil svoje nezadovoljstvo z neodločnostjo vodstva Strokovne komisije in je menda dejal: »kaj pa vendar delate, ali spite v Ljubljani.«

Svoje poročilo o stavki pa je sklenil takole: »Stavka je končana, nevarno gibanje premagano, treba pa bo še dela in poduka, da se Kosičeva armada razorganizira do dobra, da se delavstvo s smotrenim podukom zopet spravi na pravo pot.« Kot pglavlitni pogoj za doseg tega cilja pa predlaga Kosičev izgon iz Kamnika.¹⁶

V Domžalah in Mengšu se delavstvo ni pridružilo splošni stavki in je bilo ves čas stavkovnega gibanja mirno.¹⁷ Na delavstvo v tamkajšnjih slavninarskih tovarnah je vplivalo stališče krščanskosocialistične Jugoslovanske strokovne zveze (JSZ), ki je svoje člane pozvala, naj se splošne stavke ne udeležijo.

Okrajno glavarstvo je upalo, da so orožniki z razbitjem demonstracij 25. aprila občutno prizadeli komunistično organizacijo in z njo delavsko gibanje na kamniškem območju. Že čez nekaj dni pa je moralo priznati svojo zmoto, kajti kamniški komunisti so začeli zelo prizadevno pripravljati prvomajsko proslavo in razvitje prapora krajevnne organizacije.

Razvitje prapora komunistične organizacije v Kamniku. Jakob Zabrezovnik je kot predsednik »okrožne skupine Kamnik Delavske socialistične stranke za Slovenijo« poslal okrajnemu glavarstvu dopis o programu proslave 1. maja. Na predvečer delavskega praznika so želeli prirediti koncert na Malem gradu, naslednji dan dopoldne razviti zastavo na glavnem trgu ter organizirati shod in obhod po mestu, popoldne pa prirediti še veselico na Duplici. Za reditelje na tej prireditvi je vodstvo krajevnne organizacije določilo: Jakoba Zabrezovnika iz Nevelj, Blaža Remsa iz Podgorja, Martina Tivoda z Duplice, Alojza Beštra, Avgusta Kordina in Matevža Logarja iz Kamnika ter Franca Grkmana iz Tunjic.¹⁸ 27. aprila je poverjenik za notranje zadeve Bogumil Remec telefonično obvestil okrajnega glavarja v Kamniku, da je deželna vlada za Slovenijo prvomajske proslave prepovedala. Zato je morala kamniška organizacija SDSJ(k) razvitje svojega prapora preložiti na

6135
št. 4756

1920

Situacijsko poročilo,
Ljubljana z dne 14. 5. 1920 št. 5668.

Predsedništvo deželne vlade za Slovenijo

v

Ljubljani.

V prigibu predlagam prebrisa poročil podpisnega usoda na poverjeništvu notranjih zadev z dne 4. 5. 1920 št. 6000 in 7. 4. 1920 št. 5501, iz kojih poročil naj se blagovoli povzeti stavkovno in komunistično gibanje v Kamniku v pretečenem mesecu. Dostaviti moram, da je odlej v Kamniku mirno. L. maj se ni prislavljal. Do opisanih pojavov je prišlo samo v Kamniku, mejtem ko je bilo v Domžalah in Veržju, kakor sploh v celnem okraju, celi čas mirno.

Pri okrajnem sodišču sede sedaj še 4 kolovodje v preiskovalnem saporu. Komisij je zaprosil propagandice, mej 1. in 8. prihodnjega meseca se izseli dnov v ramedeno ozenlje.

Mej železnišarako stazko ni prišlo v kamniškem okraju do posebnih pojavov; vsi železnišarji so šii v službo, ne da bi bilo treba tudi la v jednem slučaju porredovati ovcništvu.

V obče je okraj mirno.

Letina izborna kaše in vse priškušje, da bodo cene živilcem padle in če pežejo cene živilcem, ho prišakovati tudi, da odjenjajo nezmerne cene drugim potreščinam, obleki, obutalu, periu i. t. d.

Seveda so cene zasledaj še vedno nezumno visoke, kar vsi, najhujše pa nastavljenici občutijo.

Konst. Stavka

okrajno glavarstvo v Kamniku,

dne 22. 5. 1920.

2. 9.

Predsedništvo deželne vlade za Slovenijo

v Ljubljani št. 5668

št. 06135 2 priloge

14 2 255668

Republika, dne 17. 5. 1920

[Signature]
11. 5.

Situacijsko poročilo okrajnega glavarstva v Kamniku z dne 22. V. 1920

kasnejši datum. 3. maja so bili na osnovi izjave državnega pravdnikstva, da nima povoda za kazensko postopanje, izpuščeni iz zaporov okrajnega sodišča v Kamniku Franc Kosič, Alojzij Hribar in Julij Windschnurer. Okrajno glavarstvo je ob tem ponovilo »nujni predlog, da Kosiču ne sme biti več obstanka v Kamniku«, kar je utemeljevalo s tem, da je bil in bi spet postal idejni vodja vsega delavstva, če bi ostal v mestu. Poverjeništvu za notranje zadeve je nato 19. maja pooblastilo okrajno glavarstvo v Kamniku, da postopa zoper Kosiča po izgonskem zakonu.¹⁹ Okrajni glavar je Kosiča obvestil, da bo izgnan, kolikor ne bo sam prosil za propustnico, da odide na zasedeno ozemlje v Gorico. Že 22. maja je poročal poverjeništvu za notranje zadeve, da bo v začetku junija Kosič odšel s propustnico iz Kamnika. V tem poročilu je tudi podatek, da so bili tedaj v preiskovalnem zaporu pri okrajnem sodišču štirje kolovodje komunističnega gibanja.

Kosič je bil aktiven organizator delavskih akcij tudi v dneh, ko je že vedel, da bo moral zapustiti Kamnik. Kot podpredsednik okrožne skupine SDSJ(k) je poslal okrajnemu glavarstvu 28. maja 1920 dopis glede razvitja prapora te organizacije 6. junija. 29. maja je bila ukinjena odredba deželne vlade z dne 21. aprila o prepovedi shodov. Čeprav je bilo okrajno glavarstvo s tem seznanjeno, je glede prireditev ob razvitju prapora prosilo za mnenje poverjeništvu za notranje zadeve v Ljubljani, »da pri rešitvi zadeve ne zgreši intencij predpostavljene oblasti.« Predsedstvo poverjeništvu za notranje zadeve pa je prireditev prepovedalo in zahtevalo, naj okrajno glavarstvo s Kosičevo vlogo ravna po § 3 in § 6 deželnega zakona številka 135 o shodih z dne 15. 11. 1867.

Že 10. junija sta nato Anton Vovk in Friderik Kralj v imenu okrožne komunistične organizacije vložila na okrajno glavarstvo novo prošnjo za dovoljenje, da razvije strankin prapor. Okrajni glavar je dovolil razvitje prapora izven mesta na Malemrodu, delavski obhod pa gre lahko od Šutne čez glavni trg na Graben, od koder naj se vrne po isti poti do gostilne Fajdiga, kjer naj se zaključijo.

To dovoljenje je izdal pod naslednjimi pogoji: »1. Govor na ljudskem shodu ne sme vsebovati nobenega ščunjanja proti državi ali proti kateri postavno priznanih ver. 2. Cela slavnost ima se izvršiti mirno in dostojno. Vplivati je na mlajše, naj se ne spozabijo niti do najmanjšega čina nespodobnega obnašanja ali celo sovražnosti. Povejte ljudem, da bi vsak tak prestopnik imel najobčutnejšo kazen pri sodišču ali okrajnem glavarstvu za posledico.« 3. Glede veselice opozarja na stroge predpise o uživanju alkoholnih pijač in na policijsko uro, ki jo prireditelj v nobenem primeru ne sme kršiti.« 4. Vsem odredbam in ukazom orožništva in policije, odnosno h slavnosti ev. odposlane uradnika ok. glavarstva se je brezpogojno pokoriti.«

Proletarci vseh dežel združite se!

Delavska socialistična stranka Jugoslavije (komunisti)
razvije

dne 13. junija t. l. na „Malem produ“ v Kamniku
(nasproti gostilne Vivoda)

delavsko zastavo.

Vspored:

- 1.) Ob 9. uri zbirališče pred gostilno Fajdiga ter **sprejem zunanjih gostov na koledvoru.**
- 2.) Ob 10. uri **slavnostno razvitje zastave**, slavnostni govori, petje in godba.
- 3.) Po razvitju zastave **ljudski shod in manifestacijski obhod po mestu.**

Popoldne: Ob 2. uri zbirališče pred gostilno Fajdiga ter **odhod z godbo na Duplico**, kjer se vrši v gostilni Planavšek

delavska veselica

do 10. ure. Sodeluje pevski zbor, godba in godba za ples. Šaljiva pošta in prosta zabava.

Vstopnina 4 krome za osebo.

Sodrug! Prišel je čas, da razvijemo naš rudeči prapor. Kapital in njegovi zavedni in nezavedni zagovorniki so posebno sedaj napeili vse sile, da uničijo razredno zavedni proletariat. Kot odgovor na delovanje sovražnikov delavstva moramo dostojno praznovati in razviti naš prapor, ki naj nas vodi v boju, da zmaga načelo: enakost, bratstvo in svoboda.

Na plan, sodrug!

Odbor.

V slučaju slabega vremena se preloži slavnostno razvitje na poznejši čas.

Okrajni glavar je v razgovoru s predstavnikoma prireditvenega odbora izrazil prepričanje, da bodo voditelji in reditelji »skrbeli za dostojni nastop delavstva, kar bode najbolj pripomoglo, da si isto pridobi ugled in simpatije pri vseh slojih.« O tem dovoljenju je obvestil mestno županstvo v Kamniku in županstvo v Šmarci ter orožniški postaji v Kamniku in Mengšu. Za nadzorstvo nad prireditvami je zadolžil komandirja orožniškega voda v Kamniku.

Pripravljalni odbor je nato poskrbel za zadnje priprave za prireditev v nedeljo, 13. junija. Tiskati je dal lepak, na katerem je bil objavljen podrobni spored prireditev: ob pol 9. uri zbirališče pri gostilni Fajdiga in sprejem gostov na kolodvoru, ob 10. uri slavnostno razvitje zastave, govori, petje in godba, nato shod in po njem obhod po mestu. Za popoldne ob 14. uri pa je bil določen odhod na Duplico na delavsko veselico do 22. ure v gostilni Planavšek, na kateri bosta sodelovala tudi pevski zbor in godba. Na letaku je pripravljalni odbor poudaril: »Sodrug! Prišel je čas, da razvijemo naš rudeči prapor. Kapital in njegovi zavedni in nezavedni zagovorniki so posebno sedaj napeli vse sile, da uničijo razredno zavedni proletariat. Kot odgovor na delovanje sovražnikov delavstva moramo dostojno praznovati in razviti naš prapor, ki naj nas vodi v boju da zmaga načelo: enakost, bratstvo in svoboda. Na plan, sodrug! Odbor.« Vabilo na izlet v Kamnik ob razvitju prapora je objavilo tudi komunistično glasilo Rdeči prapor. Glede veselice je v njem pripisano, da je njen čisti dobiček namenjen za ustanovitev delavske knjižnice v Kamniku.²¹

O poteku prireditve 13. junija je natančno poročal vladni komisar M. Goršek, ki jim je prisostvoval kot zastopnik okrajnega glavarstva. Delavstvo se je zbralo na cesti pod kolodvorom in se po prihodu nekaj gostov iz Ljubljane v sprevedu napotilo na kraj zborovanja. Med potjo je prišlo do srečanja s sprevedom telovadnega društva Orel, ki je bil namenjen na prireditev v Cerklje. Vladni komisar je pohvalil delavske reditelje, ki so tako vzorno skrbeli za red, da ob srečanju »ni prišlo niti do glasnih opazk«. Na Malem gradu se je zbralo okrog 400 do 450 ljudi. Po razvitju prapora so zastopniki socialističnih organizacij pripeli nanj rdeče trakove. Nato je o pomenu rdeče zastave spregovoril Lovro Klemenčič iz Ljubljane, za njim pa je Jakob Zabrezovnik pozval delavstvo v enotno in čvrsto organizacijo. Razvitju prapora je sledil shod SDSJ(k), na katerem je Klemenčič govoril o vzrokih druginje, o potrebi organiziranega boja proti njej, o velekapitalu, o nujnih reformah na socialnogospodarskem polju, o »socialpatrijotih« in o pomenu vukovarskega kongresa. Vladni komisar je poudaril, da je bil ta govor »bolj podučnega kot hujskajočega značaja.« Nato je Anton Vovk prebral resolucijo in opozoril na disciplino pri obhodu. Po shodu je delavstvo ob 12. uri odšlo na obhod,

pomenu sodnih postopkov v tej ustanovi
ljudsk. Prato je poročal štirajsetih delavci
Zabrnovnik se delava k svetlu in čisti
osaviljanje. Za njim govornik je spet del-
meniči o upravljanju državnih, ki stada na
celum enu, o postopki organizacije študi-
nij, o postopki reforme na sodnih organih
bolje, da je študijski svet, "svetlo-
postopki in o pomenu vseh sodnih organov.
Govor bolj sodniškega kot študijskega
pomenja. Najpomembnejša delava študijske
uprave in opazovanja so na sodnih
institucijah pri oblikovanju. Govor je zaključen
ob 12h.

Obled je bil velikim delom, sicer eden
medicinski in ni plival.

Pripomniti je, da sem opazil, da
se je nekaj medicinskega pred komisijami
znatno polegal.

Ljubljana 15. junija 1910.

M. Durišič
dr. kom. zdr.

ki »je bil vseskozi miren.« Svoje poročilo je vladni komisar sklenil s pripombo, »da se je strah meščanstva pred komunisti znatno polegel.«²²

O teh prireditvah je obširneje poročal tudi Rdeči prapor, ki je zlasti poudaril veliko udeležbo. Kljub slabemu vremenu se je po oceni njegovega dopisnika udeležilo prireditev skoraj 1000 domačinov in gostov, ki so dokazali »z vzornim redom in disciplino meščanstvu, da se gibanje socialističnega delavstva ne more vdušiti z lažjo provokatorjev in preganjanjem.« Objavil je tudi resolucijo, ki jo je na shodu sprejelo kamniško delavstvo. V njej »ogorčeno obsoja izdajalsko politiko soc. dem. stranke Slovenije in odobrava ustanovitev socialistične delavske stranke Jugoslavije (komunistov), ki je združila zavedni proletarijat Slovenije z ostalim proletarijatom Jugoslavije. Proti enotni fronti buržoazije zahteva, da se postavi enotno fronto vsega politično in strokovno organiziranega delavstva v okvirju SDSJ(k) in centralnega strokovnega sveta. Vukovarski kongres naj organizatorično tesneje zveže proletarske organizacije cele države v svrhu, da se vodi neizprosni razredni boj in vrže breme 5-letne vojne, militarizma in draginje na glavo buržoazije in njej tako zlomi vrat. Program in taktika stranke naj se utrdi in spopolni po direktivah nepopačenega komunizma in 3. internacionale. Neobhodno potrebno je tesno ujedinjenje vseh strokovnih organizacij in skladno delovanje v pol. or. SDSJ(k) ...«²³

Ta komunistična manifestacija je odmevala tudi v klerikalnem tisku. Tako si je Večerni list prizadeval zmanjšati njeno pomembnost z neresničnim prikazom njenega poteka. Ni mogel prikriti svojega zadovoljstva, da je dež preprečil daljši obhod. Zlobno je pripomnil, da bodo zaradi tega tudi komunisti lahko trdili, »da je njih zastava tudi blagoslovljena.« Po njegovem poročilu naj bi bilo na prireditvah od 400 do 600 udeležencev, med njimi okrog 50 gostov iz Ljubljane.²⁴ Dopisnik iz Kamnika je v Rdečem praporu²⁵ zavrnil pisanje Večernega lista kot podlo in brezčastno. Razkril je tudi globlje vzroke takšnega ravnanja. Zaupniki JSZ so namreč menili, da so po odločnem nastopu orožnikov zoper demonstrante v aprilski stavki v Kamniku in po aretacijah nekaterih voditeljev ugodni pogoji za razbitje revolucionarnih strokovnih organizacij. Takoj po stavki so začeli z veliko propagandno dejavnostjo. Centrala JSZ je v maju osnovala organizacijsko okrožje Kamnik in nastavila plačanega strokovnega tajnika. Rezultat teh prizadevanj je bilo osnovanje podružnic JSZ v Kamniku in na Duplici ter obnovitev delovanja organizacij JSZ v Domžalah in Mengšu.²⁶ Komunistične prireditve 13. junija pa so zgovorno pokazale, da pisanje Večernega lista o uspešnem delovanju JSZ v Kamniku ni ustrezalo resnici. Kovinarji so odločno nastopili zoper sindikalno cepitev.

Zavedali so se, da je sloga poglaviten pogoj za uspešen boj proti delodajalcem in so zato zagovarjali načelo, da mora biti delavstvo ene tovarne organizirano v eni strokovni organizaciji. V podružnico JSZ v Kamniku se je vključilo le nekaj posameznikov. Večerni list je torej s svojim poročanjem o razvitju prapora hotel prikriti neuspeh delovanja krščanskosocialnih organizatorjev v Kamniku. Kamniški dopisnik je svoj odgovor Večernemu listu sklenil: »Splošno mnenje je, da je pokazalo delavstvo ta dan, kako grobo so se motile gotove osebe o naši moči in zavednosti.« Ob tem naj pripomnimo, da so delodajalci po aprilski stavki le v smodnišnici z odpustom nekaj zavednih delavcev uspeli razbiti podružnico Osrednjega društva kemičnih delavcev.²⁷

Izredno ostro pa je reagiral na obravnavane manifestacije kamniških komunistov dvorni svetnik Kremenšek iz poverjenišтва za notranje zadeve v Ljubljani, ki je takoj naslednji dan zahteval od okrajnega glavarja, naj pojasni, zakaj ni prireditev prepovedal. Okrajni glavar je nato v odgovoru 17. junija obširno utemeljeval svojo odločitev glede dovoljenja s tem, da so bili vsi aretirani voditelji stavke v Kamniku izpuščeni in sodni postopek zoper njih ustavljen, da so bili izpuščeni tudi komunisti v drugih krajih in da je bil dovoljen komunistični kongres v Vukovaru. Iz tega je sklepal, da »iz vidika državnih interesov« ni treba vsako komunistično prireditev prepovedati, če nista v nevarnosti javni mir in red. Okrajno glavarstvo v Kamniku je s svojim odločnim nastopom v aprilski stavki delavstvu jasno pokazalo svojo resno in trdno voljo, »da očuva državne interese ter javni mir in red.« V zadnjih petih tednih se je tudi pokazalo, »da se je v preje sugestijonirano, nemirno in razburjeno delavstvo povrnila trezna razsodnost.« Poudaril je tudi, da je prireditev dovolil pod posebnimi pogoji. Odločno je zavrnil predlog, da bi bilo razvitje prapora na glavnem trgu v Kamniku in ga je dovolil izven mesta na živinskem sejmišču.

S to »salamonsko sodbo«, je poudaril okrajni glavar, »sem z ene strani hotel ščititi občutljivost in samoljubje meščanstva ter pokazati delavstvu, da je državna oblast regulator za vse sloje, z druge strani pa nisem imel povoda, da delavstvu prepovem slavnost, katero je že dolgo pripravljalo in s tem v delavstvu zanetim novo mržnjo in nezadovoljstvo, to tem bolj, ker z vidika javnega miru in reda proti slavnosti, ki bi se vršila v okviru zakona, ni bilo niti najmanjšega pomisleka.« Potek slavnosti je utemeljenost te odločitve potrdil in »zaradi tega si usojam pripomniti, da je s postopanjem okrajnega glavarstva v tej zadevi avtoriteta uprave odnesla popolno zmago nad nekoliko tednov poprej še pretečim in razjarjenim delavstvom, med katerim se bodo utopistična komunistična stremljenja — privesek ali bolje rečeno izrodek

potrebe socialnih reform, kot posledica svetovne ali tudi že prejšnjih vojn — tekom daljne socialne revolucije pri primerni upravi sama vrhala.« Ob koncu svojega »zagovora« je okrajni glavar Logar še pripomnil, da je Kosič že zapustil Kamnik.²⁸

Svetnik v predsedstvu poverjenišva za notranje zadeve Kremenšek glede taktike boja proti komunistom ni delil mnenja z okrajnim glavarjem v Kamniku. V svojem dopisu ministrstvu za notranje zadeve dne 14. junija 1920 je obžaloval, da je morala deželna vlada po ukazu iz Beograda preklicati prepoved zborovanj in nato poudaril: »Posledica te naredbe je, da komunisti zopet glave dvigajo in se reorganizirajo po vseh koncih in krajih. Tako so dne 13. t. m. razvili v Kamniku delavsko zastavo, napravili ljudski shod in manifestacijski obhod po mestu. Nad takim postopanjem zgražajo se mirni meščanski in kmetski sloji in izgubljajo zaupanje v avtoriteto uprave . . .« Nato opozarja Kremenšek na prevratne cilje aprilske stavke, o katerih je pisal Albin Prepeluh v Napreju in sklepa svoj dopis z naslednjim: »Glede na to prosim navodila, kako daleč velja ministrski odlok glede dovolitve shodov in po katerih zakonih in predpisih se imamo ravnati. Prosim tudi obvestilo, kako daleč gre v tej zadevi odgovornost ministrstva in kako daleč odgovornost deželne vlade oziroma poverjenišva za notranje zadeve. Čast mi je še pripomniti, da za primer, da se morajo vsi shodi trpeti, odklanjam vso odgovornost glede reorganizacije komunistične stranke, ker nikakor ni mogoče krotiti po sedanjih navodilih teh prevratnih elementov, kateri so izredna nevarnost ne le za red in mir, ampak naravnost za obstoj države.«²⁹

Ta dopis priča, da so v poverjeništvu za notranje zadeve odgovorni uradniki videli edino možnost za zadušitev razmaha komunistične dejavnosti v ponovni omejitvi zborovalne svobode in so v nasprotnem primeru odklanjali svojo odgovornost za posledice. Ob tem pa je značilno taktiziranje okrajnega glavarja v Kamniku, ki si je s »pridigami« in koncesijami, to je z milimi metodami, prizadeval postopoma razbiti komunistično gibanje na svojem območju. Vztrajno in odločno prizadevanje »okrožne skupine« Kamnik SDSJ(k) za razvitje svojega prapora takoj po zadužitvi nemirov in aretacijah v splošni stavki ga je namreč prepričalo, da z nasiljem le krepi zavest komunističnega delavstva.

Kamniško in dupliško delavstvo je v splošni stavki aprila 1920 pokazalo veliko poguma in odločnosti. Spustilo se je v odkrit spopad z lokalnimi oblastmi in orožniki ter tudi po aretaciji voditelja Kosiča in drugih ni klonilo. Med prvimi v Sloveniji, še preden se je socialistična sindikalna centrala Strokovna komisija odločila za splošno stavko, je podprlo boj železničarjev

s solidarnostnimi demonstracijami. Posebej moramo poudariti pomen množičnih demonstracij 25. aprila, s katerimi je kamniško delavstvo pokazalo, da mu prelivanje krvi na Zaloški cesti in vladno nasilje ni vzelo poguma in odločnosti. Pobudniki in organizatorji teh akcij pa so bili kamniški komunisti.

Potek stavke v Kamniku nam lepo ilustrira razdvojenost v razrednem delavskem gibanju na Slovenskem. Medtem ko je na političnem področju z ustanovitvijo DSSS že prišlo do ločitve, pa so bili na strokovnem — sindikalnem področju komunisti in socialisti še enotno organizirani v Strokovni komisiji. Ta se je formalno, ne pa tudi dejansko, s 1. aprilom 1920 vključila v komunistično sindikalno centralo — Centralni delavski sindikalni svet Jugoslavije. Dejstvo, da so imeli vodilne položaje v Strokovni komisiji v rokah socialisti, se je kazalo tudi v njenih odločitvah v aprilski stavki. Komunisti so si prizadevali, da bi vse delavstvo čimprej in v čim večji meri s solidarnostnimi akcijami podprlo železničarsko stavko, medtem ko je vodstvo Strokovne komisije oklevalo. Povsod tam, kjer so si komunisti že priborili odločilen vpliv v strokovnih organizacijah, je delavstvo še pred sklepom o splošni tridnevni stavki podprlo z odločnimi akcijami železničarje. Te strokovne organizacije so bile tudi nezadovoljne z neodločnostjo vodstva Strokovne komisije, o čemer nam priča tudi Kosičev telefonski pogovor z njenim funkcionarjem Tokanom. Poudariti moramo, da se je kamniško in dupliško delavstvo pod vodstvom »okrožne skupine« SDSJ(k) v aprilski stavki skupaj z rudarji v revirjih in Kočevju s svojimi akcijami povzpelo na pomembno mesto v tedanjem revolucionarnem delavskem gibanju na Slovenskem.

Prireditve ob razvitju prapora pa so pomembne predvsem zaradi tega, ker so pokazale, da nasilje v aprilski stavki ni zlomilo, temveč utrdilo komunistične vrste v Kamniku. Z njimi je komunistično delavstvo tudi zgovorno demantiralo govornice o ciljih svojih akcij, ki so jih v času splošne stavke širili njegovi nasprotniki. S shodom 13. junija se je kamniško delavstvo tudi vključilo v priprave na vukovarski kongres KPJ. Po razveljavitvi odredbe o prepovedi shodov je bilo po Sloveniji več komunističnih zborovanj, zanimivo pa je, da so prav prireditve v Kamniku vzbudile na poverjeništvu za notranje zadeve najostrejšo reakcijo, ki se kaže iz Kremenškovega dopisa ministrstvu za notranje zadeve, in da sta se ob njih izkristalizirali dve taktiki v nadaljnjem boju oblasti zoper komunistično gibanje.

Obe prireditvi pričata, da je imela »okrožna skupina Kamnik« SDSJ(k) pomembno vlogo v komunističnem gibanju na Slovenskem 1920. leta. Zato bi kazalo dejavnost komunistov na kamniškem in tudi na domžalskem območju³⁰ v prvih povojnih letih še podrobneje preučiti.

Opombe:

- ¹ Kamniški zbornik VIII — 1962, str. 8—18
- ² Jugoslavija št. 67, 16. 3. 1919
- ³ Delavec št. 16, 19. 4. 1919
- ⁴ Delavec št. 21, 24. 5. 1919
- ⁵ Alojz Bešter, Razvoj in delavsko gibanje v Kamniku od leta 1919 do 1928 (cit. Bešter, spomini) v zgodovinskem arhivu CK ZKS (cit. ZA CK ZKS)
- ⁶ Delavec št. 39, 27. 9. 1919; Bešter, spomini v ZA CK ZKS
- ⁷ Inšpekcija dela fasc. II v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani; nadrobneje je potek stavke opisal prof. S. Zabrič v omenjeni razpravi, str. 11—12
- ⁸ Situacijsko poročilo okrajnega glavarstva v Kamniku z dne 3. 3. 1920 v Arhivu Slovenije (cit. AS)
- ⁹ Situacijsko poročilo okrajnega glavarstva v Kamniku z dne 2. 4. 1920 v AS
- ¹⁰ France Klopčič, Velika razmejitvev, Ljubljana 1969, str. 49—51
- ¹¹ Zapisnik zbora zaupnikov DSSS z dne 14. 3. 1920 v ZA CK ZKS
- ¹² Podatek je v letaku železničarjem in ostali slovenski javnosti, ki ga hrani arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja
- ¹³ O tej stavki glej nadrobneje Janez Kos, Železničarska stavka aprila 1920, Kronika XVI — 1968 št. 1, str. 1—15; Miro Stiplovšek, Pregled stavkovnega gibanja na Slovenskem v letih 1917—1920, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1967, št. 1—2, str. 164—166; France Klopčič, Velika razmejitvev, cit. izd. str. 68—74
- ¹⁴ Poročilo okrajnega glavarstva v Kamniku z dne 27. 4. 1920 poverjeništvu za notranje zadeve o komunističnem gibanju v Kamniku, fond predsedstva deželne vlade za Slovenijo (PDVS) spis št. 6135/1920 s prilogami v ZA CK ZKS
- ¹⁵ Bešter, Spomini v ZA CK ZKS
- ¹⁶ Isto kot opomba 14 in Bešter, spomini
- ¹⁷ Situacijsko poročilo okrajnega glavarstva v Kamniku z dne 22. 5. 1920 PDVS št. 6135/1920 v ZA CK ZKS
- ¹⁸ Gradivo, ki ga je poslalo okrajno glavarstvo v Kamniku glede priprav in poteka prireditev 13. junija 1920 poverjeništvu za notranje zadeve je priloženo spisu št. 6306 v fondu poverjeništvu za notranje zadeve 1920 v AS
- ¹⁹ Poverjeništvu za notranje zadeve št. 4793/1920 v AS
- ²⁰ Isto kot op. 18
- ²¹ Rdeči prapor št. 5, 11. 6. 1920
- ²² Poročilo vladnega komisarja M. Goriška z dne 15. junija 1920 kot priloga k spisu 6306/pr. v AS
- ²³ Rdeči prapor št. 7, 19. 6. 1920; resolucijo iste vsebine je sprejelo komunistično delavstvo tudi na nekaterih drugih shodih
- ²⁴ Večerni list št. 136, 17. 6. 1920
- ²⁵ Rdeči prapor št. 9, 26. 6. 1920
- ²⁶ Večerni list št. 114, 20. 5. 1920 in št. 142, 24. 6. 1920
- ²⁷ Bešter, spomini v ZA CK ZKS
- ²⁸ Franc Kosič je nato zelo aktivno deloval v komunističnih organizacijah v Gorici
- ²⁹ Poverjeništvu za notranje zadeve 1920, št. 6306/pr. v AS
- ³⁰ Na domžalskem območju je bila močna skupina komunistov v Dobu. O njihovi uspešni dejavnosti pričajo rezultati volitev za ustavodajno skupščino 28. novembra 1920 v tej občini. Rdeči prapor je v št. 54 z dne 4. decembra 1920 objavil nadrobnejše rezultate s 15 volišč v kamniškem okraju. Največ glasov je bilo za Komunistično stranko Jugoslavije oddano na volišču na Dobu in sicer 125 (v Kamniku in Mekinjah po 122, v Mengšu in na Trojanah po 83, v Radomljah 79, v Moravčah in Komendi po 48, v Domžalah 44 itd.). V dobski občini je le za Slovensko ljudsko stranko glasovalo več volilcev (136), socialni demokrati pa so dobili le 12 glasov.

TOMO BREJC

Zvone Verstovšek

Organizacija in začetek narodnoosvobodilnega gibanja v kamniškem delu Gorenjske sta tesno povezana z imenom revolucionarja Toma Brejca, ki je sem zahajal že pred pričetkom druge svetovne vojne, potem ko je v Kamnik pribežala pred fašističnim nasiljem na Primorskem družina njegovih staršev. Naše mestece s širšo okolico mu je ostalo pri srcu tudi po osvoboditvi, ko se je rad odzval mnogim našim vabilom za najrazličnejše akcije povojnega časa obnove in izgrajevanja samoupravnega družbenopolitičnega sistema. Smeli bi skoraj reči, da mu je Kamnik postal drugi rodni kraj, saj ga nanj niso vezali le spomini na mnoge uspele akcije, ki jih je tu po nalogu Partije opravil, temveč tudi mnogi znanci in prijatelji, ki si jih je s svojim delom tu pridobil in postal tako v zadnjem četrstoletju ena najbolj znanih osebnosti, ki so posegale v tem času v življenje na Kamniškem.

Naše mesto se je doslej spominu na predvojnega revolucionarja in družbenopolitičnega delavca že skušalo oddolžiti, saj je Tomo Brejc postal častni občan naše občine, ena od obeh matičnih kamniških osnovnih šol nosi njegovo ime, po njem se imenujejo vsakoletne nagrade občinske skupščine itd., a vedno bolj prihaja tudi čas, da z obširnejšo monografsko študijo morda prav Kamničani prikažemo širši javnosti Brejčevo življenje in delo.

Ta zapis naj bi bil le skromen poizkus v tej smeri, zasnova, iz katere naj bi v ne preveč oddaljeni bodočnosti zrasel izčrpen opis življenjske poti in prizadevanj v marsičem tipičnega slovenskega proletarca — revolucionarja. Že ob tej priložnosti bi se želel zahvaliti tovarišici Mari Brejčevi, ki mi je z obilico podatkov, rokopisov, korespondence in nasvetov pomagala prebroditi prve težave.

Posebni razlogi mi narekujejo objaviti v letošnjem Zborniku le prvi del mojih prizadevanj za Brejčevo monografijo, medtem ko bi drugi del izšel v naslednji številki te publikacije.

Tomo Brejc se je rodil v Dolnjih Novakih, majhni vasici v idrijskem hribovju, 18. decembra 1904. leta. Bil je drugi otrok in prvi sin matere Marije, rojene Koblar, in očeta Tomaža Brejca. Pred njim se je proletarskima zakoncema rodila hči Alojzija (1903), za njim pa so bili še Viktor (1908), Alfonz (1914) in Marica (1915).

Marija in Tomaž Brejc sta osnovala svoj dom in družino kakor mnogi proletarci v tistem času na Slovenskem, zlasti še v krajih, ki so bili tako odročni in pasivni, kakor je že tedaj bilo idrijsko hribovje. Najemala sta pri bogatejših kmetih in posestnikih zemljo s kajžo ter obdelovala tuje polje. Večkrat sta se tako selila in otroci so bili rojeni skoraj vsak v drugi hiši. Hiše, kjer se je rodil Tomo, danes ni več, ker so jo uporabljali kasneje Italijani, ki so imeli tam pošto, pa so jo med NOB partizani požgali. Nazadnje so Brejčevi pred prebegom v Jugoslavijo imeli v najemu hišo, ki jo je moč dobro videti na sliki. Družino sta oče in mati le stežka preživljala in že v zgodnjih letih njunega zakona se je oče Tomaž odločil, da pojde v svet poiskat kruha zase, za ženo in otroke. Odšel je najprej na delo v Ameriko in se po nekaj letih vrnil ter delal krajši čas spet v domačih krajih, pa se je ponovno odpravil v Westfalijo. Težko delo v rudnikih mu je spodjedalo zdravje, ki si ga je želel spet pridobiti doma, v krogu svoje družine. A časi so bili vedno hujši, zaslužka je bilo doma vedno manj in poslej je hodil z mnogimi drugimi na Hrvaško kot sezonski gozdni delavec. Ko je bil zdoma, je pošiljal družini, da se je mogla preživljati, ves svoj zaslužek, ki pa ga je bilo vendarle premalo, da ne bi tudi mati Marija morala na dnino. Razen z delom na polju pa se je družina prebijala tudi z izdelovanjem čipk in klekljanjem. Ko so otroci drug za drugim odraščali, so morali po vrsti v svet, da so si poiskali dela in zaslužka. Težko življenje, ki so ga morali spoznavati od svoje najzgodnejše mladosti, in nenehen boj za življenjsko eksistenco sta jih že v ranih letih zresnila in napravila dovzetne za ideje in nazore, ki so se jih zapovrstjo oklenili.

Tomo je odraščal v domači vasi, hodil tam v šolo in opravil na enorazrednici vseh osem razredov v letih od 1910 do 1918 s prav dobrim uspehom. Šele šestnajst let star si je že moral služiti svoj kruh sam kot gozdni delavec. Delal je pri raznih zasebnih delodajalcih in živel doma v Novakih ali pa je bil po nekaj mesecev zdoma v gozdovih na Primorskem.

V Novakih je tedaj delovalo slovensko kulturnoprosvetno društvo, katerega aktiven član je postal. Ljubezen do knjige in velika zavzetost za izobrazbo sta ga pripeljali najprej v društveno knjižnico, ki ji je postal knjižničar,

kasneje pa je bil v društvu tudi tajnik. Delu v prosvetnih združenjih se poselej Tomo ni nikdar več odrekel. Z izobrazbo, ki si jo je sam vztrajno, načrtno in uporno pridobival, je rasla v njem zavest, da bo v življenju mogel uspeti le, če si bo kar najbolj razširil svoje obzorje. Bral je vse, kar je pač v tistih časih moglo priti v revno hribovsko vas na Primorskem, kjer je postajal italijanski raznarodovalni pritisk iz leta v leto hujši, zaslužek nekvalificirane delovne sile pa vedno slabši. Tedaj se je pridružil tudi političnemu gibanju Trst-

*Dolnji Novaki, v sredini
levo kaže puščica dom
Brejčevih pred izselitvijo
v Jugoslavijo*

Istra-Gorica-Reka, ki je zahtevalo pripojitev teh krajev matični deželi. Mladega gozdnega delavca pa je žeja po znanju in spoznavanju resnice gnala vedno dalje in največji del svojega prostega časa je v teh in bodočih desetih, dvajsetih letih posvečal širjenju svoje razgledanosti.

Delo v gozdnih obratih je bilo silno težko in naporno in čeprav je Tomo že po družinskem izročilu poznal njegove tegobe, saj je bil razen očeta gozdni delavec v romunskih gozdovih že Tomov ded, so ga izredno slabi življenjski pogoji silili v razmišljanje o tem, da bi si poiskal delo drugje, kjer bi mogel bolje zaslužiti. Ko je leta 1922, star šele osemnajst let, delal v gozdovih Baške grape, ga je povrh vsega zadela še nesreča: hlod mu je zmečkal nogo v stopalu in moral se je dalj časa zdraviti v goriški bolnišnici. Med gozdnimi delavci, s katerimi je delal, je Tomo spoznal tudi komunista Miklavčiča, ki je njega in tovariše učil »revolucionarne abecede« (Tomo Brejc, Moj prvi maj 1. 1922).

Slab zaslužek in preveč naporno delo sta ga spomladi 1927. leta — pač že aprila meseca — pripravila do tega, da je pobegnil čez mejo v Avstrijo, kjer naj bi bilo po pripovedovanju tovarišev ob enakem delu plačilo nekoliko boljše. Najprej kot gozdni in kasneje tudi kot gradbeni delavec je delal predvsem na Koroškem in se že istega leta včlanil v avstrijsko socialdemokratsko stranko (Österreichische sozialdemokratische Arbeiter Partei, ÖSDAP), hkrati pa je postal tudi podporni član obrambne organizacije avstrijskih delavcev. Tudi v Avstriji je veljala tedaj vsa njegova skrb nenehnemu splošnemu in še zlasti političnemu izobraževanju. Kmalu se je med delavci uveljavil s svojo delavnostjo, resnostjo, razgledanostjo in revolucionarno miselnostjo. Septembra 1928. leta je postal član Komunistične partije Avstrije.

Z domačimi v Novakih si je iz Avstrije redno dopisoval, vendar jih ni mogel obiskati, saj bi ga italijanske oblasti takoj prijele in zaprle. Življenje v tujini mu je grenila misel na dom, kamor se ni mogel več vrniti, in iz grenkega domotožja so se rodile mlademu delavcu otožne pesmi, izpovedujoče ljubezen do domačih, do revnega, a toplega doma, do domače vasice in njenega življenja. Verzi teh pesmi kažejo, kako boleče je občutil Tomo izgubo svojih domačih in rojstnega kraja, kako se je v samotnih trenutkih rad zasanjal v preteklost svoje mladosti, ki je tako hitro minila. In čeprav ga je že tedaj — kakor še mnogo bolj kasneje — vedno bolj prevzemalo politično delo, se je marsikdaj rad odtrgal od vsega, da bi prisluhnil najbolj skritim vzgibom svojega srca in skušal svoja čustva izpovedati v vezani besedi. Svoje mehke, poetične in nepokvarjene nravi kljub izrednemu smislu in posluhu za realistična pojmovanja življenja, družbenih odnosov, človeka, razmer in okolja ter pristno revolucionarno taktiko ni mogel Tomo Brejc nikoli skriti in je pravzaprav vse do konca svojih dni ostal razpet med zahtevami svojega revolucionarnega proletarskega duha in za še tako rahel notranji vzgib dovzetnega in občutljivega srca. O tem govore mnogi Brejčevi docela literarno zasnovani sestavki, predvsem memoarskega značaja, ki jih je napisal največ po osvoboditvi. Vsaj dve, tri pesmi iz tega časa zaslužijo vso pozornost in nam v marsičem dopolnjujejo podobo mladega komunista, ki se je po prvih svojih izkušnjah v bojih za pravice delavskega razreda pripravljal, da zapusti avstrijske tovariše in se napoti ne nazaj domov, v tedanjo Italijo, ampak v Ljubljano, kjer so v začetku tridesetih let mladi komunisti kljub hudim posledicam pošestojanuarske diktature kralja Aleksandra vedno močnejše in trdneje organizirali svoje vrste ter za delo v sindikalnih in drugih naprednih delavskih organizacijah potrebovali vedno več stvari revolucije predanih tovarišev.

Ko se je maja 1931. leta po štiriletnem bivanju v Avstriji Tomo Brejc kot gradbeni delavec zaposlil v Ljubljani, je imel za seboj že dobrih deset let dela v gozdovih na Primorskem in na Koroškem, precej dobro je poznal razmere in življenje slovenskega delavca pod Italijo in v Avstriji ter je lahko s svojimi izkušnjami tovarišem v Ljubljani mnogo pomagal. Imel je že precej trdno stališče glede usmerjenosti delovanja avstrijske socialdemokratske stranke, za katero je menil, da »ni prava politična organizacija proletariata,

Tomo Brejc 1932. l. kot gozdni delavec pri mestni občini ljubljanski

ker se ni borila za uničevanje kapitalističnega družbenega sistema, ker je delavcem zamegljevala in zavirala spoznanje, kakšni so končni cilji revolucionarne borbe delavskega razreda in ker v njenem programu ni(sem) našel nobene jasne in precizne določbe o pravici slehernega naroda do samoodločbe«. Vendar pa tudi z delom v avstrijski komunistični partiji ni bil povsem zadovoljen, saj je hitro spoznal, da je KPA »bila v avstrijskih socialdemokratskih sindikatih skoraj brez moči«, ker ni imela za seboj »delovnih množic«.

S takšnimi zreliimi spoznanji se je Tomo Brejc zaposlil spomladi 1931. leta v Ljubljani kot delavec pri gradnji tramvajske proge iz mesta proti Šentvidu.

Povezal se je s Partijo in se takoj vključil v tedanjo delavsko politično življenje. Nastopal je po njenih direktivah v Rdeči sindikalni opoziciji, organiziral delavske akcije proti tedanjim oblastem in kapitalističnim delodajalcem ter pridobival simpatizerje in nove člane KPJ. Leta 1932 je bil vse do aretacije zaposlen kot gozdni preddelavec pri mestni občini ljubljanski. S svojim političnim delom pa se je kmalu močno kompromitiral in ko so ga kot komunista obtožili delovanja zoper državo in takratni režim, je moral svojo pripadnost naprednim idejam in svoje prizadevanje za organizacijo delavskega gibanja v okviru komunistične partije plačati najprej z zaporom v Ljubljani in takoj nato z osemnajstmesečno robijo v Sremski Mitrovici.

Mogli bi reči, da se je za Toma decembra 1932 končalo prvo obdobje njegovega življenja, obdobje več kot desetletnega dozorevanja iz preprostega, ukaželjnega kmečkoproletarskega fanta v komunista, ki mu je šele ječa v Sremski Mitrovici vtisnila zadnji pečat bodočega revolucionarja, ki je poslej do konca svojega življenja vestno in strogo izpolnjeval obveze, ki mu jih je v najtežjih časih priprav na dokončen obračun z razrednim in ljudskim sovražnikom nalagala Partija bodisi v tujini ali domovini.

V Sremski Mitrovici je Tomo Brejc spoznal mnoge prekaljene jugoslovanske komuniste, med njimi tudi Moša Pijada, Otokarja Keršovanija, Ognjena Prica, Pavla Gregoriča in druge. Tu je bil tedaj na robiji tudi Tone Tomšič, ki ga Tomo doslej osebno še ni poznal in sta se tu seznanila ter navezala stike, s katerimi sta nadaljevala kasneje v Ljubljani. Spočetka je bil v ječi skupaj z mnogimi drugimi komunisti, po znani gladovni stavki oktobra 1932. leta, ki se je je udeležil tudi on, pa so ga — kakor še mnoge druge — zato razporedili v drugo sobo, da bi tako zmanjšali vpliv robijašev-komunistov na celotno vzdušje v kaznilnici. V svojih spominih piše mnogo let kasneje o svoji robiji v Sremski Mitrovici kot »šoli«, ki »je bila dragocenejša in bogatejša od vseh dotedanjih izkušenj v Avstriji in leta 1931—32 v Jugoslaviji«. Mnogo se je pogovarjal zlasti z Mošem Mijadom, ki je mlade komuniste učil marksizma in jim razlagal ne le osnovne cilje in smotre delavskega boja, temveč tudi njegovo taktiko in njegove metode. Brejca so zlasti pritegnili Pijadovi nazori o vlogi sindikatov in mestu komunistične partije med njimi v boju za pravice delavskega razreda. Na njegovo zahtevo je moral Tomo po temeljiti predpripravi imeti za tovariše v istem prostoru posebno predavanje o nacionalnem vprašanju v tedanji Jugoslaviji. V osemnajstih mesecih, ki jih je presedel v ječi, se je seznanil z vsemi najvažnejšimi vprašanji razrednega boja jugoslo-

prizadelo, da mora njen sin, ki je v njegovo poštenost in njegovo dobro srce neomajno verovala, trpeti toliko ponižanj in preganjanja.

S prihodom v Ljubljano v poznem poletju 1934. leta se je za Toma začelo drugo obdobje njegovega revolucionarnega dela, polno velikih uspehov, ko je po direktivah Partije postal eden najagilnejših političnih voditeljev delavcev gradbene stroke. Kakor sam pravi, je »po vrnitvi iz kaznilnice v Sremski Mitrovici . . . hotel po svojih skromnih močeh koristiti Partiji s svojim delom in v praksi preizkusiti v ječi pridobljeno znanje«. Zato je »na lastno pobudo poiskal najprvo zvezo s pokojnim Tonetom Tomšičem«. Sestala sta se dvakrat. Na teh sestankih je vzrasla misel, da je treba med delavci gradbene stroke ustanoviti »pod vodstvom Partije« poseben sindikat, ki naj bi jim pomagal in jih vodil v boju proti skrajno izkoriščevalskim gradbenim podjetnikom. Svojo prvo zaposlitev je namreč tedaj dobil Tomo pri Erjavčevem gradbenem podjetju na Ježici. Ker je položaj gradbenih delavcev nekoliko poznal že iz prejšnjih let, se je sedaj z vso resnostjo posvetil študiju politične situacije v njihovih vrstah. Spomini, ki jih je sicer napisal o tem mnogo kasneje, nam pričajo, da se je v resnici poglobil v nalogo do vseh podrobnosti in da so bili njegovi kasnejši uspehi na tem področju plod tudi zelo natančnega poznavanja razmer v gradbeniški dejavnosti širom po Sloveniji. Kmalu je spoznal, da delo zaradi mnogih razlogov ne bo lahko in da bo trajalo precej časa, preden bo z zamisljivo o ustanovitvi sindikata slovenskih gradbenih delavcev, ki bi ga vodili komunisti, mogel uspeti. Ko je vstopil v Splošno strokovno zvezo je bilo v njej in drugih sorodnih organizacijah včlanjenih le za kakšen odstotek vseh slovenskih gradbenih delavcev, ki pa jih je tedaj na Slovenskem bilo že več tisoč. Le kakih 25 jih je bilo včlanjenih v Splošno strokovno zvezo, ki naj bi služila za izhodišče partijskim aktivistom pri ustanavljanju posebnega sindikata gradbincev. Politično delo pri vzgoji teh delavcev je bilo zelo naporno, saj delo na stavbah ni bilo stalno, neprestano so delavci menjali delodajalce, ki so jih odpuščali takoj, ko so zaslutili za njihovimi upravičenimi zahtevami po boljšem zaslužku in boljših delovnih pogojih »komunistično agitacijo«. Tudi Tomo je menjal nekaj delodajalcev in delovnih mest ter v teh kratkih razdobjih le s težavo zbiral okrog sebe prve somišljenike in simpatizerje Partije. Ponekod so se ga tudi izogibali, ker so že izvedeli za njegovo politično pripadnost in robijo v Sremski Mitrovici. O svojem delu je redno obveščal partijsko vodstvo. Ko je oktobra tega leta organiziral delavce pri podjetju Dukič, kjer je bil tudi sam zaposlen pri gradnji kanala v šiški, proti znižanju plač, so ga na stanovanju na Vodnikovih cesti v šiški ponovno aretirali, a ga že naslednji dan izpustili, ker mu je uspelo prepričati zasliševalce, da ni

storil ničesar protizakonitega. Ob tej priložnosti se je, ko je poročal partijskim funkcionarjem o svojem delu, seznanil tudi z Borisom Kidričem, ki je prihajal na sestanke. Med gradbenimi delavci pa je Tomo Brejc pričel tudi s kulturno-prosvetnim delom, saj je med njimi propagiral za Ljudsko pravico, ki je prav tedaj začela izhajati, in za drugo napredno poljudnoznanstveno in leposlovno literaturo. Tudi gradbinci so pričeli zbirati prispevke za Rdečo pomoč.

Politično delo za Brejca seveda ni bilo brez nevarnosti, da ga ponovno zapro, saj je bil pod stalnim policijskim nadzorstvom in se je moral vsako nedeljo od 11. do 12. ure javljati na policiji. Zelo oprezno in previdno je nastopal zlasti proti vodilnim ljudem v Delavski zbornici, kjer si je hotel po direktivi Partije čim prej zagotoviti zanesljivega človeka.

Zgodaj spomladi se je delo v Šiški končalo, vendar je Tomo ohranil zvezo z najaktivnejšimi delavci iz »kanala« in še vedno se je sestajal z Borisom Kidričem. Kmalu pa je dobil ponovno zaposlitev pri prejšnjem podjetju, ki je začelo z regulacijo Ljubljani. Svojih nekdanjih tovarišev tu zdaj ni imel več in pričeti je moral s pridobivanjem delavcev za njihovo gibanje znova. Pisal je o težkem položaju delavcev v Dukičevem podjetju tudi v nekatere časopise (Delavec, Delavska pravica). Uspelo mu je organizirati delavsko zborovanje in krajšo stavko, kar je zaposlenim pri težkem delu v vodi prineslo skromno povišanje plač. Vedno bolj je spoznaval ob svojih prizadevanjih, da bi morali imeti gradbeni delavci samostojen sindikat, ki bi bil sposoben organizirano nastopati. In ker se je s takim mnenjem strinjalo tudi partijsko vodstvo, se je že poleti (avgusta 1935. leta) povezal s Francem Leskoškom, ki je poslej porajajočemu se novemu sindikalnemu gibanju izkazoval vso pozornost in pomoč. Da je bil Tomo Brejc ob tem času že priznan borec za delavske pravice, kaže tudi to, da se je jeseni tega leta udeležil konference Delavskih zbornic v Beogradu.

Sredi januarja 1936. leta se je Brejcu in njegovim somišljenikom vendarle uresničila njihova želja; ustanovili so v Ljubljani prvo podružnico sindikata gradbenih delavcev, njen tajnik pa je postal Brejc. Nova sindikalna organizacija je hitro zaživela in se organizacijsko okrepila ter takoj pričela s pripravami za splošno stavko. Kot njen sekretar je Tomo potoval zdaj po Sloveniji, da bi organiziral gradbince tudi na drugih deloviščih; na gradnji železniške proge Sevnica—Šentjanž, na Jesenicah, v Celju in Kranju, Mariboru in Ptujju, kar je že pomenilo prvi korak k ustanovitvi podzveze gradbenih delavcev Slovenije, bodoče članice Zveze gradbenih delavcev Jugoslavije. Spomladi

1936. leta se je Brejc kot delegat ljubljanske podružnice že udeležil kongresa te Zveze v Beogradu, kjer je navezal mnoga nova poznanstva z gradbenimi delavci komunisti iz cele države. Prvo večjo preizkušnjo pa je nova ljubljanska sindikalna podružnica dobro prestala: za Prvi maj ji je uspelo ustaviti delo na vseh gradbiščih v Ljubljani in okolici. Tej akciji je že v začetku junija sledila še druga: splošna stavka na vseh gradbiščih v Ljubljani, ki je trajala devet dni in so se ji pridružili tudi delavci v Kranju. Stavka je bila zelo dobro organizirana in je uspela, vodil pa jo je Franc Leskošek. Njen odmev je bil zelo velik, saj je število članov v sindikatu že julija meseca naraslo na 4000. Kmalu zatem je prišlo do ustanovitve podzveze SGRJ za Slovenijo in njen prvi sekretar je bil do svojega

Tomo Brejc 1. 1936

izgona Tomo Brejc. Medtem so ga za deset dni spet zaprli. To je bil čas, ko sta zlasti veliko delala skupaj s Francem Leskoškom (v Celju, Mariboru), med najbolj uspele akcije pa sta sodili stavki pri gradnji železniške proge Sevnica—Šentjanž in stavbinskih delavcev v Murski Soboti. Le-ta v Murski Soboti je bila tudi zadnja, ki jo je Brejc vodil kot sekretar slovenske sindikalne podzveze gradbenih delavcev pred svojim pregonom iz Jugoslavije.

Že v vlaku na poti iz Murske Sobote v Ljubljano ga je spremljal tajni agent, čim pa je prispel v Ljubljano, so ga na železniški postaji aretirali in zaprli. V šentpeterskih zaporih so ga zadržali le za nekaj dni in mu dovolili, da je v spremstvu policijskega agenta še enkrat obiskal starše v Kamniku. Tedaj je že vedel, da so ga za stalno izgnali iz Jugoslavije, kamor se legalno ne bo smel več vrniti. Poslovil se je od svojih domačih ne da bi jim povedal, kakšna kazen ga je doletela. Očeta ni več nikoli videl, saj mu je umrl 1938. leta, ko je bil Tomo že dve leti na političnem delu med našimi izseljenci v Franciji. Drugi dan so ga namreč z vlakom odpeljali na Jesenice, odkoder je moral z orožniki do graničarjev v Kranjski gori. Le-ti so ga po skrivni stezi napotili v Avstrijo.

nadaljevanje boja proti izkoriščevalski politiki gradbenih podjetij. Mlademu, kakor je bil, so bili ti rezultati kljub nekaterim manjšim neuspehom velika spodbuda za nadaljnje delo, saj je spoznal moč organiziranega delavskega gibanja, za katerim je stala Partija in ga usmerjala. Iz Jugoslavije so 18. avgusta 1936 izgnali prekaljenega komunista, razgledanega sindikalnega voditelja, upornega borca, ki se ni strašil težav in trpljenja, negotovosti jutrišnjega dne v tujini, med novimi ljudmi in med novimi nalogami, ki jih je bil še naprej pripravljen izpolnjevati svoji Komunistični partiji.

NEKAJ PRIČEVANJ O UDELEŽBI ŽENA
V PREDVOJNEM IN VOJNEM
REVOLUCIONARNEM GIBANJU NA KAMNISKEM

Marica Brejc

V dragocenem mozaiku revolucionarnih žrtev in odtegovanj v vojnem in povojnem času uhaja misel nazaj v leto 1934-35.

Od tedaj dalje so člani delavskega društva Solidarnost vse bolj privabljali v društveno življenje tudi svoje žene in vse, ki so bili dovzetni za napredno misel.

V društvu so sodelovali člani partije. Njihov program je bil pripravljati ljudi na čas, ki mora nujno slediti dobi težkih razmer našega delavstva.

Skromni začetki revolucionarne miselnosti žena na Kamniškem segajo v delavsko kulturno-prosvetno društvo Solidarnost. Le-to je prirejalo razne tovariške sestanke, bralne večere, organiziralo je zborovsko petje in uprizorjanje naprednih odrskih del. Med nami delavkami pa je bilo tudi vse več naročnic mesečnika Ženski svet.

V ta časopis je počasi sicer prodirala napredna misel z dopisnicami, ki jih je vrinjala Partija. Delo ni bilo lahko. Cenzura je bila natančna in je v vsakem sumljivem članku čutila past.

V tovarnah, ki so že imele svoje sindikalne organizacije, so se tudi delavke vse bolj organizirale.

Prvi maj 1938. v Kamniški Bistrici je bil že lepa manifestacija skupnih naporov naprednega delavstva na Kamniškem. Zbliževalo pa nas je tudi tovarištvo, ki se je razvijalo ob tako organiziranih srečanjih.

Še bolj je prišla do izraza dejavnost delavk v protidraginjski akciji 1939., ki jo je vodila partija. Poleg delavcev so se je množično udeležile tudi delavke.

Ljudje so ravno prihajali na trg od samostanske maše v nedeljo dopoldan. Pomešali smo se med množico in pod parolo »Dajte nam kruha«, ki jo je vzkliknila Tončka Dobajeva, navalili proti glavarstvu.

Posledic ni bilo. Saj ni bilo mogoče najti krivca v tem navidezno množičnem nastopu.

Ko smo v letu 1939. zbirali podpise za Društvo prijateljev Sovjetske zveze, so žene delavke kar pridno podpisovale. S tovarišico Uršič Marijo sva celo v smodnišnici nabrali preko 100 podpisov.

Se ena velika manifestacija je sledila v letu 1939.: praznovanje dvajsetletnice obstoja delavskega društva Solidarnosti in knjižnice.

Povorka delavcev in delavk iz vseh krajev Slovenije je z rdečimi rutami in kravatami popestrila kamniške ulice.

Med gosti iz drugih krajev so bile tudi Cilka Mačkova, Marjana Drakslerjeva, Pepca Kardeljeva, Marica Kokaljova, Francka Bergantova in Minka Sluga — vse poznejše vidne javne delavke — in še mnogo drugih.

V zadnjih letih pred drugo svetovno vojno smo se nekajkrat zbrale v nedeljo popoldan v skromni dvorani društva Solidarnost na Grabnu. Tovarišica Vida Tomšičeva in Angela Ocepek sta nam govorili o stopnjevanju fašistične nevarnosti v svetu in doma, opozarjali na neizbežnost vojne in na vlogo, ki jo bo morala v tej vojni odigrati tudi slovenska žena.

Zaradi slabih razmer, v katerih smo takrat živele delavke, se je beseda obeh govornic kaj hitro vsidrila v srca in zavest.

Tem sestankom smo prisostvovala: Poznik Tončka, Franko Pepca, Dobaj Tončka, Bergant Ivanka, Drolc Pepca, Sušnik Alojzija in poleg podpisane še druge.

Čas, na katerega nas je po svojih vodilnih članih opozarjala Partija in nas na njega tudi pripravljala, se je bližal.

Stara Jugoslavija ni vzdržala in nemške horde so v nekaj dneh preplavile našo zemljo. Teror se je povečal.

Začelo se je streljanje, obešanje in izgoni z domače zemlje. Trpljenje se je stopnjevalo. Tisti, ki so odšli v gozdove, so vsaj umirali na svoji zemlji. Tisti pa, ki jih je okupator odgnal v zapore in taborišča, so prenehali biti ljudje, bili so samo še številke.

O tem govorijo nekatere tovarišice.

Bila sem v tretji četi kamniškega bataljona. V začetku aprila leta 1943 smo bili v gozdčku pod Limbarsko goro. Po večerji, ki je bila tokrat silno dobra, jedli smo kisl zelje, v katerem je bilo precej svinjskega mesa, me je poklical komisar bataljona ter mi rekel: »Na teren pojdeš! Tovariš Hrast potrebuje nekoga, ki bi mu pomagal. Bila si v pisarni, zato smo določili tebe! Pripravi se, odšli boste takoj!«

Hitro sem se poslovila od vseh partizank, ki jih je bilo takrat v bataljonu šele osem. Dobro sem se razumela z njimi, čeprav sem bila od njih mnogo mlajša. Bile so po večini poročene žene, žene prvih partizanov. Spoštovala sem jih, saj so že mnogo prestale. Okupator jim je požgal domove, nekaterim pobil može, otroke odgnal v internacijo. V koliko težkih bojih so že bile! Krepko smo si stisnile roke in si želele: »Na svidenje!«

V dolino nas je vodil tovariš Pavle, komandir naše čete. Bilo nas je osem. Previdno smo se spuščali proti cesti. Bili smo slabo oboroženi, zato smo morali biti še previdnejši. Zavili smo proti Dupljam. Tu nam je domačin, pri katerem smo se ustavili, postregel z žganjem in povedal, koliko je približno Švabov v kolovški graščini. V primernem loku smo se graščine ognili in krenili proti Rudniku, moji rojstni vasi. Močno mi je utripalo srce, ko sem potrkala na očetovo okno. Nihče se ni oglasil. V temi smo se spogledali. »Kaj, če so jih selili?« se je oglasil komandir. Odrevenela sem. Na čelu so se mi nabirale znojne kapljice. »Ali res ne bom več videla očeta in matere,« je žgala misel. »Reveža, na stara leta bosta morala romati križem po svetu.«

V zvoniku na Homcu je bila ura pol dveh, ko smo v Volčjem potoku prešli cesto in krenili proti Bistrici. Ob vodi smo se ustavili; bila je mrzla in precej globoka. Komandir Pavle, ki je bil v škornjih, nas je drugega za drugim prenesel na nasprotni breg. Krenili smo proti Kavkovi hiši v Nožicah.

Potrkali smo na okno, kjer so spala dekleta. Tudi tu nam je odgovoril le molk. S silo smo odprli okno v dekliški sobi — bila je prazna. Kje neki tičijo? Tovariš Pavle je odločil, da bomo tu prenočili. Dobili smo zvezo s škofjeloškim bataljonom in štirje tovariši so odšli. Drugi smo se povzpeli na senik, kjer smo nameravali preždeti tudi naslednji dan in zvečer oditi v Mengeš. Tam je imel v nekem bunkerju pisarno tovariš Hrast.

Zaspali nismo mogli. Pavle je odšel poizvedovat, kje so domači. Znana terenka Božičeva Johana, kakor so ji rekli domačini, mi je povedala, da so šli baje v Homec kropit mrliča. Vest ga je pomirila in kmalu smo vsi zaspali.

»Vstani,« me je nekdo prebudil. V hipu sem bila pokonci. Bila je Johana, ki je vsa zadihana pripovedovala, da so Kavkove ponoči selili in da so Nemci že drugič na Homcu ter da bodo pregledali vsa poslopja. Strmeli smo drug v drugega. Štirje smo bili: imeli smo dve puški, dve bombi in majhen samokres. Kaj bi s tem orožjem? Komandir je skozi lino v seniku motril položaj. Nemci bodo vsak trenutek tu. »Če se bodo namerili na senik, bom vrgel bombo,« je odločil. »Lepo vas prosim, samo tega ne,« je potožila Johana. »Pomislite, če bi koga ubili, bodo selili vso vas; lahko bi postrelili vse moške!« Pri bližnji hiši se je zbirala skupina vaščanov; vsi so strmeli proti Kavkovi hiši. Pričakovali so Nemce. »Umaknite se v hrib,« nas je prosila Johana in že metala nahrbtnike s senika. »Pojdite, hitro pojdite! Zakaj bi morali ljudje trpeti, če ni treba!« »Sosedje nas bodo izdali,« je dejal komandir. »Nihče ne bo odprl ust,« je odgovorila Johana. Odšli smo, ne, celo tekli smo. Bil je že svetel dan. Ljudje so nas molče gledali; nekateri izmed njih niso bili za partizane, toda vsi so molčali, ko so takoj zatem prišli Nemci. Bali so se. Nemci so se res povzpeli na senik. Vse so premetali, a so našli le partizansko čepico. Pobrali so, kar se je pobrati dalo, in odšli. Mi pa smo krenili proti Bistrici. Zdaj ni nihče čakal, da bi ga komandir prenesel. Urno smo zagazili v vodo in se usmerili proti Volčjemu potoku. Oddahnili smo se šele v varnem zavetju gozda. Posedli smo in molčali. Kam sedaj? Zveza je bila pretrgana. Če so selili Kavkove, bodo selili še na Duplici, v Mengšu — nekdo je moral izdati. V Mengeš ne moremo, v bataljon tudi ne. Šli smo k Rastku v bolniško četo. Med potjo smo zvedeli, da so selili tudi Semejeve na Duplici in da je gospodar pobegnil. Tovariš Rastko je imel svoje ranjence v bližini Stegnarjeve hiše v Dolenjah. Prijazno nas je sprejel in dejal, naj ostanemo pri njem, dokler ne bomo dobili zveze. Imel je devet ranjencev. Pri delu sta mu pomagali dve partizanki.

S položaja smo gledali na cesto, po kateri so se pogosto premikale nemške patrolje. Zato smo se preselili na Žički vrh, kjer smo našli varnejše zavetje.

Na cvetno soboto smo vsi šivali za partizane spodnje perilo. Krojil ga je partizan Lado, krojač po poklicu. Ob njem je čepel njegov mali sinko, tedaj komaj devetletni partizanček Poldek. Vsi smo ga ljubili. Bil je sila pogumen, vendar zelo previden. Nanj bi se človek lahko zanesel.

Z Zlatopoljčanom Metodom sva šla po vodo. Ko sva sedela ob kozolcu in gledala vaščanke, ki so brezskrbno grabile steljo, je dahnil Metod, ki mu je bilo devetnajst let: »Ko bo svoboda, se bom oženil in morda mi bo tudi tako prijetno, kot je tem tukaj. Mislim, da bo to kmalu, da bomo jeseni že vsi doma.«

Ko se je znočilo, je Rastko poklical mojega brata Rajka in ruskega ujetnika Borisa. Odšli so po hrano. Rastko mi je šepnil, da bodo pripeljali tudi mojega očeta, ki se skriva v žičah. Ušel je Nemcem, ko so selili mater in sestro. Opolnoči so se vrnili. Oče je res prišel z njimi. Vlegel se je k meni, ne da bi me spoznal. Molče sem ga opazovala — bil je vznemirjen. Takrat mu je bilo 56 let. Čez čas me je vprašal, če si sme prižgati cigareto. Odgovorila sem mu, da bi Nemci lahko opazili svit. Oče me ni spoznal. Šele, ko me je Rastko poklical po imenu, je vedel, da sem ob njem. Šepetaje mi je pripovedoval, kam je skrnil stvari pred Nemci, kam je odgnal kravo. Zdelo se mi je, kot bi se poslavljaj, kot bi hotel napraviti oporoko. Slutnjo mi je potrdil, ko je dejal, da čuti, da ne bo več dolgo živel.

Ob treh ponoči smo zaslišali brnenje in hupanje kamionov, ki so hiteli po kolovški cesti proti graščini. Rastko je zamišljeno zrl v temo ter zabičal stražarju, naj bo kar se da oprezen. Kmalu je bil spet mir, nas pa je premagal spanec. Štajerka, partizanka Olga, se je nemirno premetavala po ležišču.

Iz spanja me je prebudil strel, nato krik, in že me je partizan Lado sunil, da me je kar vrglo kvišku: »Švabi!« je zaklical. Bili smo obkoljeni. Zadrdrala je Ladova strojnica, s prosto roko pa je kazal ranjencem, kam naj beže. Na obrambo ni bilo misliti, ker nismo imeli orožja, pa tudi premalo nas je bilo. Nemcev je kar mrgolelo. Rešiti nismo mogli ničesar. V poslednjem trenutku sem še hotela rešiti nekaj dragocenega sanitetnega materiala. Spotaknila sem se in padla. Ko sem hotela vstati, sem začutila v trebuhu divjo bolečino; za trenutek sem sklonila glavo, nato pa se skušala pognati naprej, vendar sem nemočna obležala. Ob meni je hropel partizan Metod. Kasneje sem izvedela, da naju je z rafalom podrl neki nemški poročnik. Ranjena sem bila v trebuh — močno sem krvavela. Ustnice so bile suhe, z rokami sem grebla po zemlji. Kljub bolečinam sem bila pri polni zavesti. Metod je vse teže dihal. Z roko mi je pokazal prestreljene prsi. Tako sva čakala smrti. Kdo naju bo rešil peklenskih bolečin? Nič več nisem mislila na partizane ne na Nemce, ki jih je bilo polno okoli naju. Ustnice sem si ranila do krvi. Pomislila sem na svojo komaj dveletno hčerko. Zdelo se mi je, da steguje roki proti meni ter me prosi, naj pridem. Oprla sem se na komolce, se dvignila in se opotekla. Oplazil me je drugi rafal. Obležala sem nepremično. Ničesar nisem čutila, le neznosno žejo in bolečino v trebuhu.

Približali so se Nemci. Eden izmed njih me je močno sunil. Ker sem imela v ustih vse polno krvi, je mislil, da sem mrtva. Drugi Nemec mi je izza pasu potegnil samokres; šele tretji je opazil, da sem ženska in da živim. Približala se mi je nova skupina Nemcev. Nekdo je odrinil skupino, pokleknil ob meni

in dejal: »Ančka, ti si! Pa smo te le dobili!« Grebla sem po spominu, kje sem že videla ta obraz. Spomnila sem se, da je eden izmed raztrgancev, bratov Zamljenov. Nemški bolničar mi je vlil v usta žlico ruma, drugi pa so me začeli zasliševati. Povedala sem svoje osebne podatke, nato pa spet utihnila. Po kratkem posvetu so me slikali, obvezali in sklenili, da bodo iz Kamnika poklicali vojaški rešilni avtomobil. Preden so me položili na zasilna nosila, je pokleknil k meni neki Nемеc, pobral s kupa suknjo mojega brata in nekaj robcev, me pokrnil ter rekel: »Pustite ji vsaj to.« V njegovih očeh sem opazila solze. Ta Nемеc je bil gotovo dober človek, ki je z nami vred sovražil velikega fűhrerja. Poročnik je ukazal oditi. Nosači so me vzdignili; tedaj je na tleh zastokal Metod. Njegove že napol steklene oči so se poslednjič zazrle vame. Z roko je pokazal na sence, rad bi prosil Nемеce, naj ga ustrelje, vendar govoriti ni več mogel. »Crkni!« je rekel Nемеc ob njem. »Za bandita je škoda strela!« Tedaj je neki Nемеc snel z ramena puško; v nemi grozi sem zatisnila oči. Odjeknil je strel. Metod je bil mrtev. Zdaj sem spet zaslišala streljanje v gozdu. Hajka se je nadaljevala. Kaj bo z očetom, kaj bo s štirimi brati — partizani, je vrtalo v meni.

Na Golnik so me pripeljali na cvetno nedeljo. Ko so me položili na posteljo, je rekla neka sestra: »Tu boš mnogo bolje ležala kot pri banditih.« Vedela sem, da mi ta sestra ne bo naklonjena. Operirali so me; že drugi dan po operaciji pa so me gestapovci začeli zasliševati. Kadar od utrujenosti nisem več mogla govoriti, so mi močili usta. Nikogar nisem izdala. Bolečina je vse huje kljuvala v mojem drobovju. Po dvanajstih dneh se mi je začelo blesti. V sobo je prišla skupina zdravnikov in sestra. Glavo so mi prekrili z odejo in se po latinsko pogovarjali. Pripeljali so nekakšen voziček, poln instrumentov. Ponovno so mi dali narkozo. Zbudila sem se v bolečinah. Nad menoj se je sklanjala sestra Mihaela in me tolažila. Obzirno mi je povedala, da so se mi rane ognjile, naj pa vendar upam v ozdravitev. Nisem se še prav osvestila, že je vstopil gestapovec, ki mi je pokazal slike mojih padlih tovarišev. Hotel je, naj povem njihova imena. Mislila sem, da mrtvim tovarišem ne morem škodovati, če jih imenujem. Povedala sem imena vseh padlih. Le ob zadnji, osmi sliki sem molčala. Bila sem že tako slaba, da se mi je pogled meglil, zato mrtvega tovariša nisem spoznala. Je morda bratranec mojega očeta? Vsako jutro nam je prinašal mleko, morda ga je tudi usodnega jutra. Če pa vendarle ni? Tedaj bi ga izdala. »Tega človeka ne poznam. Še nikoli ga nisem videla,« sem odločno odgovorila. Ko mu je prevajalka prevedla moje besede, je planil proti meni in že sem mislila, da se mi bližajo poslednji trenutki. Z divjo kretujo mi je pomolil sliko pred oči in zavpil: »Kje je bil tvoj oče tisto noč, a,

odgovori!« Mrtvo so strmele moje oči vanj, nisem čutila bolečin, roka mi je sama segla po sliki. Dahnila sem: »Pokažite še enkrat!« Nемеc pa se je prav po gestapovsko urno zasukal, me obsul s kopico kletvic ter odšel. Mrtvi borec je bil moj oče. Nisem jokala, tudi misliti nisem mogla več. Želela sem si samo, da bi me hitro ubili, da mi ne bi bilo treba več toliko trpeti.

Mesec dni kasneje je vstopila v sobo sestra Mihaela, naglo zaprla vrata ter dejala: »Brat te bo rešil. Prišel bo s četo partizanov, me bomo pomagale. Če ne bi uspeli, nas ne smeš izdati. Danes je bil tu v civilu, prav pred tvojo sobo. Vse si je ogledal. Bodi pripravljena.« In že je stekla iz sobe. To noč nisem mogla zaspati. Premišljevala sem, kako me bo brat rešil. Pa tudi, če mu rešitev uspe, kdo me bo zdravil? Bila je noč na 27. maja 1943. leta. Ob enih ponoči so odjeknili prvi strelj. Na hodniku sem zaslišala ropot, tekanje, nato zapovedujoč nemški glas. Šef bolnišnice je hotel telefonirati, a električne žice so bile pretrgane. Na dvorišču je bilo vse glasneje. Nenadoma je postalo svetlo; Nemci so z raketami klicali na pomoč. Partizani so se umaknili. Na hodnikih je bil spet mir. Gledala sem v odprto okno ter čakala. Zgodaj zjutraj je vstopila v mojo sobo sestra Mihaela, žalostno me je pogledala in vprašala, če se bojim. Povedala mi je, da je en partizan v boju padel in da bos leži v parku. Ves dan ni bilo v sobo nikogar. Proti večeru sem na hodniku zaslišala svoje ime. Vrata so se odprla, vstopili sta sestri z mojo obleko, me previli in oblekli. Vprašala sem sestro, kaj bo z menoj? Začudeno me je pogledala ter oholo odvrnila: »Saj veš, kaj te čaka!« Druga sestra jo je sovražno pogledala ter dejala: »Molila bom zate!« Ne eno ne drugo ni bila zame tolažba.

Ko je gestapovski avtomobil drvel proti Begunjam, sem nemo strmela v cvetoče drevje ob cesti in premišljevala, kakšna bo moja usoda. Ničesar več se nisem bala; v duhu sem bila pri mrtvem partizanu, ki je ležal v parku na Golniku. Bil je moj brat — da bi rešil moje življenje, je žrtvoval svoje.

Anica Semeja

Spomladi 1943 me je okrajni komite SKOJ in LMS imenoval za sekretarko SKOJ in LMS takratne občine, ki je združevala vasi: Zg. in Sp. Javorščico, Sv. Trojico, Zeje, Kokošje, Zalog, Stegne, Vrhpolje in Goričico. Moja namestnica je bila Fanči Masljeva iz Goričice.

Naša naloga je bila organizirati v teh vaseh krajevne odbore SKOJ in LMS. Sestanke občinskega komiteja smo imeli največkrat v našem hramu ali v bližnjem gozdu. Za partizane smo zbirali denar, hrano, papir in sanitetni material. Večkrat je prišel na sestanke tudi tovariš Stojan. Pripovedoval nam je, kako bomo mladi živeli v svobodni Jugoslaviji. Zato smo se še bolj pogumno lotevali svojih nalog. Starejša brata Slavko in Stanko, oba partizana, sta me često opozarjala, naj bom previdnejša, ker konec vojne še ni tako blizu. Besedam nisem verjela; prepričana sem bila, da je svoboda prav blizu.

V vaškem odboru LMS Zalog je bil tudi mladinec, odgovoren za propagando, ki je raznašal lepake in jih lepil na tovarniški zid jarške tovarne. Nekega dne so ga ujeli Nemci in tako natančno zvedeli za naše delo v organizaciji.

Bilo je konec septembra 1943. leta. Z bratom Radom sva pri kozolcu kosila travo. Nenadoma zagledava kolono žandarjev, ki se je vila proti naši hiši. Vprašali so me po imenu in mi ukazali iti z njimi. Mati je jokala in prosila, naj me pustijo vsaj preobleči se, pa niso dovolili, pač pa so me zmerjali s prostaškimi izrazi. Tistega dne so aretirali tudi ženo mojega brata Slavka. Naslednjega dne naju je gestapo odpeljal v Zalog; tam je bilo že več deklet iz naših odborov. Zdaj sem vedela, da smo bili izdani. Med gestapovci je bil tudi njihov agent Najner, ki je z brzostrelko ustrelil proti gozdu in grozil svojemu bratu — partizanu, naj pride iz gozda, da ga bo ubil.

Odpeljali so nas v kamniške zapore. Bile smo: Gmajnarjeve s Sv. Trojice — Pepca, Angelca, Slavka in Mici, Boltačeva Anica, Šantkova Minka, Johana, Polona in Sokličeva Ivica. Takrat so zaprli tudi Grila iz Kokošenj in Fanči Masljevo. V kamniških zaporih so mene zaprli v samico. Tu sem ždela tri dni. Benkovič, upravnik zaporov, mi je povedal, da so vse moje prijateljice že zaslišali. Razmišljala sem, kaj nameravajo z menoj.

Nekega večera je prišel pome gestapovec. Odpeljal me je v sobico, kjer sta sedela še dva gestapovca. Sprva so me zelo prijazno spraševali, hoteli so le vedeti, kje je tovariš Stojan, s kom sem imela kot sekretarka zveze, kateri ljudje so dajali denar, hrano in vse drugo za partizane, katera dekleta so bila še organizirana, kdaj prihajata domov moja brata itd. Na vsa vprašanja sem odgovarjala, da ne vem. Gestapovec, ki me je zasliševal, je namignil drugemu,

le-ta pa me je privezal na stol in me začel pretepati. Prosila sem ga, naj me ne tepe, saj sem vendar še tako mlada in nisem ničesar hudega storila. Prostaško me je zmerjal in mi grozil, da me bo ubil. Okovali so mi roke, da mi je kri brizgala izza nohtov. Ko sem izgubila zavest, sta me polivala z vodo. Lagala sta se, da so zaprli tudi očeta in mater in da sta vse priznala. Slutila sem, da je to samo zanka, v katero me hočeta ujeti, zato sem zahtevala, naj mi pokažeta starše. Takrat sta podivjala; bes nad mojim odporom sta zlila v udarce, dokler se mi ni stemnilo pred očmi; zbudila sem se šele zjutraj v samici. Bala sem se, da so res zaprli starše, kaj je z mojimi tovarišicami; želela sem umreti. Drugega dne se je zasliševanje ponovilo, trpinčenje je bilo še hujše. Gestapovec me je pahnil na tla, me brcal in hodil po meni. Ob 2. uri zjutraj so me zaprli v bunker. Tu je bilo vse okrvavljeno; stisnila sem se v kot in trepetala. Ko sem bila spet v samici, mi je Benkovič povedal, da se je moj oče pritožil na Bledu, zakaj tako kruto ravnajo z otrokom. Povedal mi je tudi, da je prišla moja mati in spraševala zame. Zdaj sem vedela, da staršev niso zaprli. Prišel mi je juhe in piškotov, ki mi jih je poslal neki kamniški čevljar, ker me je slišal, kako sem ječe klicala mater.

Nenehno sem mislila tudi na svoje tovarišice. Ali so jih tudi tako mučili kot mene? Benkovič mi je povedal, da so jih nekaj spustili domov, Masljeva Fanči pa je pobegnila z gestapovskega vrta. Najbolj srečna sem bila, ko sem zvedela, da za nami niso nikogar zaprli. Torej ni nobena izmed nas izdajala, čeprav smo bile še skoraj otroci.

Po treh tednih so me odpeljali v Begunje. Tam so že bile nekatere moje prijateljice. Kljub trpljenju smo bile vesele snidenja. Z nami so bili zaprti tudi starši pokojnega Borisa Kidriča. Njegova mati nam je pripovedovala o svojem sinu; zelo rada nas je imela, posebno moravska dekleta. Konec januarja 1944. leta so nas odpeljali v koncentracijsko taborišče Rawensbrück. Potovale smo v živinskih vagonih. Zmučene, lačne in žejne smo v februarju prispele v taborišče. Zaprli so nas v kopalnice, kjer smo budne pričakale jutro. Odvzeli so nam obleko, nas ostrigli in nam dali taboriščno obleko, vsaki pa tudi številko. Odslej smo bile le še številke. Paznice, ki so jih imenovali »userke«, so nas preganjale sem in tja, kričale nad nami in nas odvedle v barake. Tam smo se srečale s Slovenkami, tudi s Kristino Čebulj iz Podgorja, ki je bila v taborišču že od 1941. leta.

Pričeli so se zdravniški pregledi. Dan za dnem, ves teden smo gole stale na hodniku. Naslednji mesec so nas poslali v Barth, kjer je bilo celo huje kot v taborišču. V tovarni smo delale v treh izmenah; ure in ure smo morale stati na dežju in mrazu, lačne in utrujene, ter čakati, kdaj nas bo »stara«, tako smo imenovala kruto paznico, izpustila. Hrana je bila pičila in slaba: grenka kava,

košček kruha za zajtrk, nezabeljeno zelje, leča, korenje za kosilo. Ob večerih smo skrivaj poslušale tovarišice, ki so znale nemško in so delale v pisarnah, kako daleč so že naši zavezniki, in ugibale, kdaj bo konec vojne. Nekega dne je iz naše barake pobegnila Poljakinja. Ujeli so jo in ustrelili. Me pa smo morale ves dan brez hrane stati na mrazu — bil je ravno božični dan. Bila sem bolna, tresla me je vročica. Prosila sem paznico, naj mi dovoli iti na stranišče. Ni mi dovolila, toda jaz sem izstopila iz vrste in šla. Počakala me je in me odvelkla pred kaznjenke. Zbila me je na tla in hodila po meni, dokler se nisem onesvestila. Sojetnice so me odnesle v sobo in me skrivaj zdravile.

Meseca februarja leta 1945 so nas natrpali v barake v nekem gozdu ter nas strogo stražili. Naše trpljenje se je ob nečloveških pogojih, v katerih smo živele, stopnjevalo. Mučila nas je tudi negotovost, kaj nameravajo z nami. Sredi aprila so nas peš napotili proti obalam Baltiškega morja. Hodile smo zelo dolgo. Hranile smo se s skromnimi koščki kruha in vodo. Tovarišice, ki so razumele nemško, so nam povedale, da nas bodo paznice kmalu zapustile, ker da so Rusi blizu. Skrile smo se v bližnji gozd in čakale, kaj bo. Čisto blizu se je slišalo streljanje in grmenje bombnikov. Naslednjega dne streljanja ni bilo več, zato smo se približale mestu, tu pa smo zagledale rusko oklopno vozilo. Rusinja, ki je izstopila, nam je prva sporočila tako zaželeno novico, da je vojne konec.

Zdaj smo čakale, kdaj se bomo lahko vrnile domov. Pot v domovino je bila težavna in dolga. Vrnila sem se šele septembra 1945. leta.

Rozka Lavrinc

* * *

Me nismo le številke, smo ljudje, je vpilo v tisočerih srcih žensk vseh narodnosti — jetnic zloglasnega taborišča in mučilnice **Rawensbrück**. Grozot ki so se dogajale v tem taborišču, se ne da popisati. Beda, lakota, uši, zaničevanje, bolezen, smrt — to so bile »dobrote«, ki nam jih je delil nemški fašizem. Hoteli so nas oropati vsega, nam vsiliti tujo voljo in uničiti naše upanje v konec teh muk.

Toda niso nas zlomili, mnogo nas je ostalo, na tisoče pa jih je umrlo ali končalo v plinskih celicah.

Med njimi je bila tudi Dermastjeva mama iz Skaručne. Dobro se spominjam majhne in prisrčne ženice, ki je izgubila v partizanih dva sinova, njo pa so s hčerko odpeljali v Rawensbrück. Tu nas je s svojo milino in izredno voljo

tolažila, ko smo bile lačne, bolne in utrujene do smrti. Meni je obljubila, da mi bo po osvoboditvi spekla zvrhano skledo »šmorna«. Priljubljena tema naših razgovorov je bila namreč — kaj bi rade jedle. Vrstili so se različni kuhinjski recepti, želje so bile smešne, lakota še hujša, jaz pa sem »umirala za šmornom«.

Dermastjova mama mi ni nikoli spekla šmorna. Odšla je od nas zdrava, še polna energije, vsa majhna in tako zelo dobra. Živela bi lahko še najmanj trideset let, pa so jo tako nečloveško umorili in vrgli v krematorij. Zakaj, zakaj, saj je vendar tako zelo ljubila življenje, saj nas je vendar tako zelo rada imela!

Če govorim o koščku kruha, potem je bil to res košček in ne kos. Pri večerji — pravzaprav je bila bila to le umazana voda — smo dobile vsak dan košček kruha. Julka je svetovala, naj bi zvečer pojedle en košček in si ga razdelile, za zajtrk pa bi si prihranili drugega. Običajno sem se z njo strinjala, čeprav je bilo hudo. Bila sem še otrok, in nisem mogla razumeti, zakaj bi jutri jedla kruh, ko sem pa lačna danes. Prepričevala me je, da bomo morali zgodaj zjutraj na delo in da bom težko delala brez grizljaja v ustih. Tistega večera je bilo prav tako. Spravili sva košček kruha v škatlo. Nagovarjala sem Julko, naj bi pojedli še drugega, pa ni pomagalo — zaspala je. V meni se je pričela vse huje oglašati lakota. Bledlo se mi je in premetavala sem se po pogradu. Za hip sem zaspala in sanjalo se mi je, da imam polno škatlo kruha. Od sreče sem se menda zbudila, skočila pokonci ter se zaletela v resnično škatlo, v kateri je bil — samo košček kruha. Bi, ne bi, vsi spijo, kaj mi kdo more, če vzamem svojo polovico! Na drugo tako ne morem misliti kot na tisti majcen košček, ki je pa ga ni.

Dvignila sem pokrov, zašumel je papir in vsa trda sem bila od strahu, če se Julka zbudi. Tipala sem v temi po škatli in prenehala dihati, vzela kruh, odlomila polovico in pojedla svoj del. Tako dober ni bil kruh še nikoli. Zaspala sem; ob štirih me je zbudila sirena, ki je neusmiljeno tulila. Odprla sem oči in tu je bila škatla in Julka in košček kruha, ki ni bil več cel. Sram me je bilo pred Julko, ona pa se mi je smejala, ko sem jecljala in se opravičevala, kako nisem mogla zaspati. Vzela je svojo polovico kruha iz škatle, ga prelomila in mi ga dala. Ni trpela ugovarjanja — pojedla sem ga in takrat sem spoznala, da je bil tisti košček kruha velik, da so ljudje dobri in da bodo nekatera srečanja in doživetja ostala nepozabna.

Milica Poznik

Julija 1943. leta je občinski komisar poslal mojega moža službeno v Maribor. Ker se ni vrnil o pravem času, me je začelo skrbeti, kje je. Iskala sem ga in končno zvedela, da so ga aretirali na celjski železniški postaji. Občinski komisar pa je zahteval aretacijo še štirih domačinov in tako so peterico vtaknili v celjski Stari pisker. Čez teden dni me je komisar obvestil, da gre v Celje k mojemu možu. Povabil me je, naj grem z njim. V celjskih zaporih nisem videla svojega moža, pač pa so našli celico zame. Tako so me z zvijačo spravili v zapor, ker so na žandarmeriji zvedeli, da sem kot babica pomagala partizanom. Nikoli ne bom pozabila tistega julijskega dne, ko so me mučili do nezavesti. Zbudila sem se šele v kopalnici, ko mi je paznica zmivala kri s telesa. Vse telo je bilo ena sama rana; jetnica, ki je bila z menoj v celici, mi je lajšala bolečine z obkladki. Čez nekaj dni so me spet zasliševali; znova so padali po telesu udarci; izmišljali so si vsa mogoča mučenja. Čez nekaj dni so bile v Motniku in Špitaliču spet aretacije, zaprli so okoli 20 ljudi in jih mučili prav tako kot mene. Tako smo v Starem piskru prebili šest tednov. Končno so nas vklenili v skupine po štiri in nas kot zločince vodili po Celju na železniško postajo, od koder so nas odpeljali v mariborske zapore. Tu nas vsaj topli niso, čeprav so bili z nami hudo strogi.

Iz Maribora so vodile naše poti v različna taborišča v tujino: nekatere so poslali v Dachau, druge v Buchenwald, mene pa v zloglasno taborišče smrti v Auschwitz. Ves teden smo se vozili proti Poljski. V taborišču so nas ostrigili in vsakemu jetniku vtetovirali številko — še danes nosim številko 74126. Nobile smo lesene cokle, črtasto obleko, označeno z rdečim trakom, znakom političnih zapornikov, in črko J — Jugoslovanka. Prve dni sem delala na cesti; čim smo se malo oddahnile, so paznice vihtele nad nami biče. Kasneje so me poslali na delo v bolnico, ena od barak se je tako imenovala. Tu je bilo vedno po več sto nosečnic in porodnic vseh narodnosti. Zanje sva skrbeli dve babici in zdravnica — obe sta bili Poljakinji. Precej porodnic nam je umrlo, saj nismo imele potrebnih razkužil in pripoomčkov. Večino dojenčkov so živih odnesli v krematorij, prav gotovo pa vsakega Žida. Tudi vsakemu dojenčku, ki so ga pustili živeti, so vtetovirali številko. Tu sem delala nekaj mesecev, dokler me niso poslali v kazenski oddelek; kazalo je, da sem morala napraviti nekaj zoper taboriščni red. Kaznovali so me z batinami, klečanjem, gledanjem v sonce in postom. Tu sem bila ves mesec. Najtežji spomin na bolniško barako je prav gotovo spomin na mlado Rusinjo — Olgo. V bolečinah je večkrat za-

klicala Stalinovo ime; pa jo je slišal taboriščni vodja in vstopil. Olga je ravnokar rodila krepkega sina. Vzel mi ga je iz rok, ga vrgel na tla in poteptal s škornji. Olgo je obesil k vhodu v barako in tako je visela tri dni.

Po vrnitvi iz kazenskega oddelka so me poslali v majhno bolnico, kjer so se zdravili SS-ovci in njihove družine. Spet sem morala pomagati porodnicam, vendar zdaj sovražnicam. Pogoji za življenje so bili tu malo boljši; delalo pa nas je 22 Jugoslovank. Ko so 26. decembra 1944 zavezniki bolnico uničili z bombardiranjem, se je naše delo tod končalo. V Auschwitzu smo ostale do 17. januarja 1945. Tega dne pa smo začele dolgo pot trpljenja, na kateri je obležalo več kot deset tisoč internirancev, med njimi tri Jugoslovanke. Tri dni in tri noči smo pešali, da smo prispeli na železniško postajo. Tu so nas naložili na odprte vagonne — najbolj sta nas prizadela mraz in lakota. Leden mraz se je zajedal v kosti, sneg je zmočil tanke odeje: drug za drugim so umirali zaporniki. V Rawensbrücku, kamor so nas pripeljali, so dolgo odnašali mrliče. Pred taboriščnimi vrati smo spet zagledali znane podobe: hudobne in surove paznice z njihovimi psi. Kljub temu pa je bilo življenje tu nekoliko boljše; bolj snažno je bilo, v barakah so bila lesena tla, stranišča so bila, česar v Auschwitzu ni bilo.

Zavezniki so iz dneva v dan močneje napadali; tako smo upale, da bo skoraj prišla svoboda tudi za nas. V Rawensbrücku smo delale v šivalnici. Tu sem našla nekaj znank iz Starega piskra. 27. aprila 1945 sem opazila znanko v celici pri krematoriju. Bila je gola, čakala je na smrt. Hitro sem se znašla in ji vrgla svojo obleko — tako si je rešila življenje. To je bila Francka Tomčeva iz Češnjic nad Špitaličem. Domov se je vrnila z mojo obleko. Tega dne so se nam odprla tudi taboriščna vrata. Vodilo nas je nekaj Nemcev, nikogar izmed višjih ni bilo med njimi, po gozdovih in poljih. Hrano smo si morali poiskati sami, tudi mrtev konj je bil dober. 9. maja smo se ustavili v manjšem mestecu. Tu smo srečali Ruse in Američane. Dočakali smo konec vojne.

Stopili smo na dolgo pot proti domovini — železnice so bile razdejane, tako smo morali še štiri mesece ostati v Nemčiji. Domov sem se vrnila šele septembra 1945. leta. Tu sem našla moža in tri mladoletne otroke; več kot leto dni že niso ničesar slišali o meni, ne jaz o njih. Presrečna sem bila, da sem spet med njimi, da ni več dima iz krematorija, da občutim spet toplo sonce, ki sije doma najtopleje.

Malči Mlinar

GRADOVI NA KAMNIŠKO — DOMŽALSKEM OBMOČJU

Topografska študija

Mirina Zupančič, Majda Žontar

Več kot sto gradov, graščin in dvorcev raztresenih na območju historične Gorenjske nas je s svojimi skupnimi in specifičnimi lastnostmi pritegnilo k njihovi obdelavi. S pripravljalnimi deli smo pričeli že v decembru 1966. Pri tem se nismo omejevali samo na študij in zbiranje dokumentarnega gradiva, marveč smo opravili tudi številne terenske raziskave, ki pa zaradi velikega števila grajskih objektov tudi na kamniškem in domžalskem območju še niso povsem zaključene (Rožek, Tovorov grad, Mali grad). Za dokončno obdelavo zbranega gradiva bo potrebna še nadaljnja komparacija arheoloških, zgodovinskih in umetnostno-zgodovinskih izsledkov.

Prve rezultate dela smo prikazali na obsežni razstavi »Gradovi na Gorenjskem« decembra 1967. leta.

Za objavo v Kamniškem zborniku smo izbrali iz celotnega gradiva le gradove z domžalsko — kamniškega območja, ki predstavljajo le slabo polovico vseh gradov na ozemlju historične Gorenjske.

Poseben problem je predstavljala razporeditev gradov za objavo. Odločili smo se za kronološko zaporedje gradov po najstarejših ugotovljivih gradbenih fazah. Pogosto so prve omembe gradov v virih mlajše, čeprav je bil grad postavljen že desetletja pred tem. Prve arhivske omembe gradov nam je posredoval prof. dr. M. Kos in se mu lepo zahvaljujemo.

Pri opisu smo poudarili terenske izmere, ki jih je na terenu opravila topografska ekipa iz Muzeja Kamnik, Gorenjskega muzeja v Kranju in Zavoda za spomeniško varstvo v Kranju.

O najstarejših gorenjskih gradovih poročajo viri že v 10. in 11. stoletju, bili pa so to le utrjeni dvori. Večino naših srednjeveških gradov pa viri omenjajo v razdobju od 12. do 14. stoletja. Skoraj vsi so bili zgrajeni na višinah, na težje dostopnih in že po naravi bolj zavarovanih krajih. Za vodilni družbeni razred, višje plemstvo in višjo duhovščino so gradovi predstavljali oporišča njihove oblasti, upravna in gospodarska središča njihovih zemljiških gospoств, med sovražnimi napadi pa so s svojim obzidjem nudili varno zavetje fevdalcem in njihovim družinam.

Za zgodnje obdobje zidanih gradov je značilna predvsem stolpasta oblika, stolp, ki je v gorenjskih primerih četverkotne oblike. Služil je kot utrdba, za stanovanje in za potrebe uprave (predrenesančni dvorec Diengerjev von Apez na Zapricah v Kamniku). Vzporedno s stolpastim gradom pa nastopa tudi na Gorenjskem tako imenovani kastelni tip, ki združuje obzidje, stolp in stanovanjski palacium (zgornji grad Kolovec). V tej obliki diferencirano grajsko poslopje je potrebovalo za svojo zaščito še posebno obzidje, ki so ga v dobi gotske arhitekture dopolnjevali še značilni obzidni stolpi. Od tedaj dalje so posvečali vedno večjo pozornost stanovanjskemu delu gradu, medtem ko je obdržal stolp le vlogo utrdbe.

V drugi polovici 15. in v začetku 16. stoletja, to je v času, ko je bila srednjeveška grajska arhitektura na višku, so zaradi turških vpadov in kmečkih uporov gradove ponovno v večji meri utrjevali. Srednjeveški gradovi se nam na Gorenjskem v prvotni obliki niso ohranili; elemente romanske in gotske arhitekture moremo slediti v razvalinah ali fragmentarno v prezidavah.

Ko so uvedli strelno orožje in je rasla težnja po večji stanovanjski udobnosti, je grad začel izgubljati svojo obrambno in strateško vlogo. Že v drugi polovici 16. stoletja (ponekod pa že prej) so začeli postavljati gradove v ravnine. Tako imenovani dvoriščni gradovi so bili utrjeni z značilnimi ogelnimi stolpi (Brdo pri Lukovici, Brdo pri Kranju, Krumperk). V tem času pa se pojavijo tudi manj utrjeni objekti, izrazite stanovanjske graščine enostavnega pravokotnega tlorisa, ogelni stolpi pa okrne v ogelne pomole (Zaprice v Kamniku, Čemšenik pri Domžalah, Drnča pri Begunjah).

V 17. in 18. stoletju ne moremo govoriti o enotnem tipu gradov. Skoraj vsi takrat stoječi gradovi so bili v tem času barokizirani, nastalo pa je tudi nekaj novih graščin (eden najkvalitetnejših primerov grajske arhitekture na prehodu iz 17. v 18. stoletje je bil grad Groblje pri Domžalah).

19. in 20. stoletje sledita težnji po vse večji reprezentativnosti. Tudi gorenjski gradovi se v tem času ponašajo s slavnostnimi dvoranami, razčlenjenimi fasadami, razkošnimi stopnišči in bogato urejenimi parki (primer grad Goričane pri Medvodah).¹

V 20. stoletje podedovana dediščina preteklih generacij predstavlja danes v večini primerov pereč spomeniški problem. Razen nekaterih izjem so skoraj vsi starejši gradovi ali razvaline kljub prizadevanju spomeniške službe ogroženi. Gradovi, ki bi s svojim grajskim ambientom bolj služili kulturnim, turističnim ali rekreativnim namenom so danes v večini primerov stanovanjski objekti in kot taki obsojeni na propad.

Opombe:

¹ Milko Kos, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1955

Ivan Komelj, Gotska arhitektura v Sloveniji, Kronika leto VII, št. 2

Ivan Komelj, Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji, Zbornik za umetnostno zgodovino VII, Ljubljana 1965

Stari grad v Mengšu

Terenski posnetek na lokaciji starega mengeškega gradu

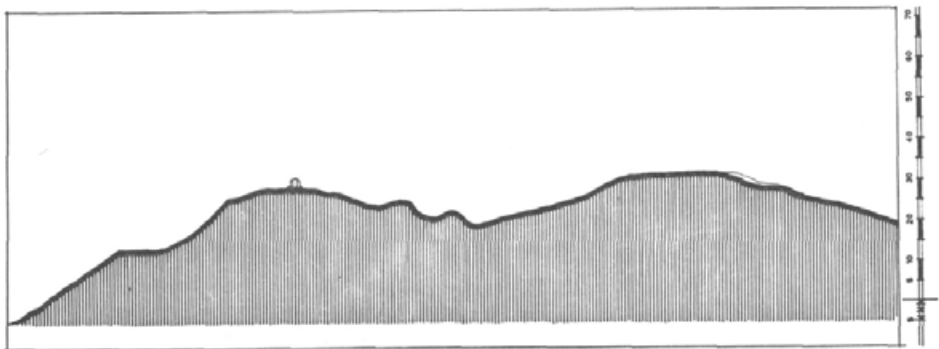
Na hribu nad Mengšem naj bi po legendi že v 8. stoletju postavil vojvoda Mengo svoj grad.¹ Rodbina mengeških gospodov se v listinah pojavi v letih 1154 in 1156.² Grad je že precej zgodaj propadel. To potrjuje tudi dejstvo, da nam Valvasor ne prinaša niti podobe razvaline.

Današnja podoba:

Na hribu nad Mengšem sta danes opazna dva peterokotna platoja, ločena s tremi obrambnimi jarki. Na južnem so ruševine kapelice sv. Lovrenca. Pod ruševinami je terasa s tlorisom dela krožne stavbe(?). Na severnem, večjem platoju je slabo vidna tlorisna razdelitev. Po zahodni strani poteka še en obrambni jarek. Večji plato je nekoliko zravnal Mihael Stare († 1872).³

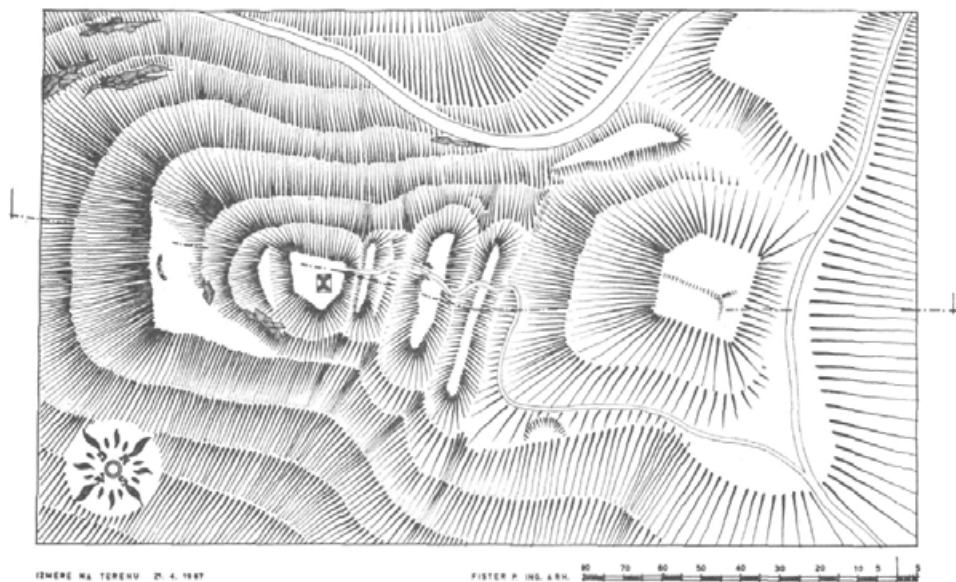
O nastanku in obliki domnevnega gradu bi natančnejše odgovorile arheološke raziskave terena.

Prerez

IZMERE NA TERENU 21. 4. 1967

PISTER P. ING. ARH.

Opombe:

- ¹ Leksikon krajev Dravske banovine, 195
- ² F. Kos, Gradivo IV, 338
- ³ F. Stele, Politični okraj Kamnik, 434.

Grad na Limbarski gori (Lillenberg)

V listini iz leta 1156 zasledimo omembo Limberg, Lillenberg¹. O gradu na Limbarski gori vemo le malo. Postavili so ga gospodje Limbarski. Zadnjega Limbarskega so konec 15. stoletja ubili kmetje na pokopališču v Mekinjah. Pozneje je grad propadel. Že v Valvasorjevem času ni bilo o njem dosti sledu.²

Grad na Limbarski gori spada med najstarejše gradove na Kamniško-Donžalskem. Za to govore zgodnje omembe in tipično srednjeveška lega gradu.

Natančnejšo datacijo bi omogočil tloris gradu, ki bi ga dobili le z arheološko metodo dela.

Opombe:

- ¹ F. Kos, Gradivo IV, 366.
- M. Kos, Zgodovina Slovencev, 256 — po Limberku se je imenoval tudi andeški ministerial
- ² Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 341
- Leksikon krajev Dravske banovine, 198
- Na bregovih Bistrice, 65.

Stari grad Kolovec (Gerlachstein) pri Radomljah

Nad vasjo Kolovec, in sicer na težko dostopnem hribu, s katerega je lep razgled po dolini, so si postavili grad Kolovški gospodje. Po tlorisu in lepi plastoviti gradnji sklepamo, da je prvotni del gradu nastal že zelo zgodaj, vsaj že v 12. stoletju, čeprav se v listinah omenja šele leta 1287.¹ Vzporedno s stolpasto obliko gradov, ki je značilna za zgodnji nastanek gorenjskih srednjeveških gradov, imamo pri Kolovcu primer tako imenovanega kastelnega tipa gradu, ki združuje na večji, pravilno uravnani talni ploskvi obzidje, stolp in stanovanjski palacium.²

Valvasor navaja, da je grad v 16. stoletju pogorel in da so si njegovi lastniki Hohenwarti zgradili okoli leta 1530 pod starim gradom v ravnini novi grad Kolovec.³

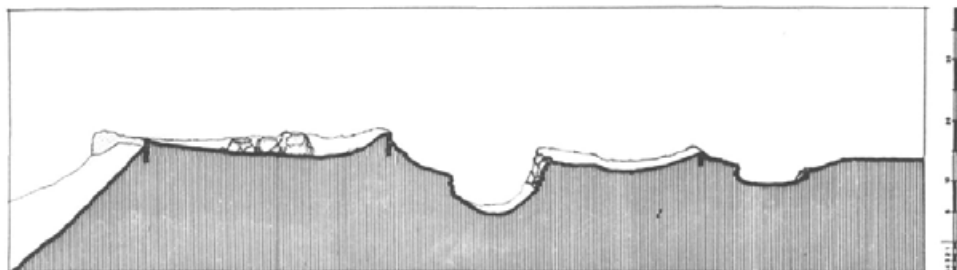
Današnja podoba gradu:

V razvalinah sta se nam ohranila starejši in mlajši del gradu, ki ju ločuje večji, 28 metrov širok notranji obrambni jarek. Starejši je vzhodni del gradu, ki je pravokotnega tlorisa in z dvema ali tremi notranjimi stolpi. Zidan je z velikimi kamnitimi bloki. Za natančnejšo časovno in stilno opredelitev tega dela gradu bi bila potrebna sondažna dela.

Mlajši, zahodni del gradu je v tlorisu nepravilne pravokotne oblike. Na vogalih je imel polkrožne obrambne stolpe, ki so na Valvasorjevi upodobitvi dobro vidni.⁴ Notranja tlorisna razdelitev ni jasna.

Na južni strani je večji plato, vidni so ostanki nekega objekta. Zunanji obrambni jarek poteka na vzhodni strani.

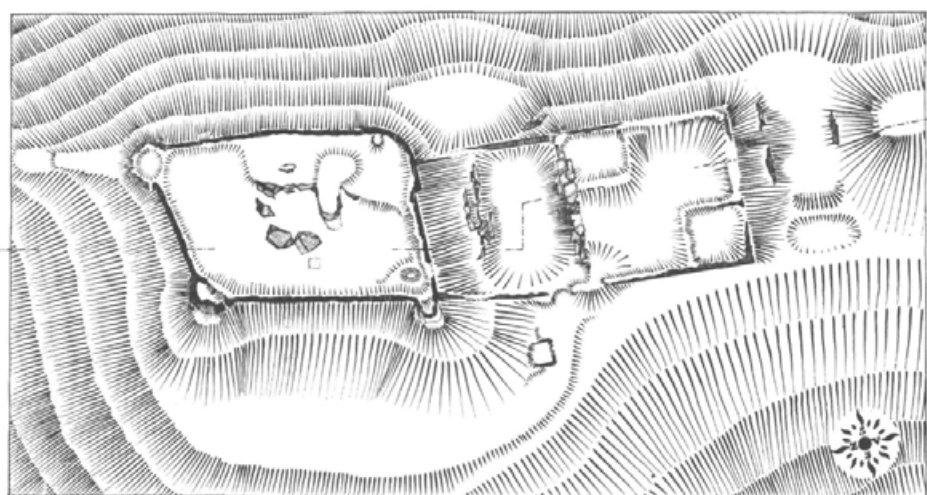
Prerez

LOKACIJA NA TERENU 20. 4. 1967

FIGURA 1. 1967. 1967.

Tloris

■ MURSKI DEL
■ PRISILNI DEL
■ STARIŠKI DEL

LOKACIJA NA TERENU 20. 4. 1967

FIGURA 2. 1967. 1967.

Opombe:

- ¹ Listina iz leta 1287 3. 10. v Državnem arhivu na Dunaju, po podatku prof. Kosa
- ² I. Komelj, tekst o stilnem razvoju gradov za razstavo Gradovi na Gorenjskem leta 1967
- ³ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 184, 185
Leksikon krajev Dravske banovine, 203
- ⁴ Valvasor, op. cit., 185.

Stari grad (Ober Stein) nad Kamnikom

Stari grad nad Kamnikom, dohod

verjetnosti pa so Stari grad postavili že v 12. stoletju gospodje Kamniški. Tako se Stari grad uvršča med najstarejše gorenjske gradove. Postavljen je bil na višini in primerno utrjen. Izredna lega gradu je omogočala njegovim lastnikom, da so obvladovali prometna pota, ki so vodila s Štajerske skozi Tuhinjsko dolino prek Kamnika na Gorenjsko in Primorsko.

Po Valvasorju je prešel Stari grad v 13. stoletju v roke Ortenburžanov in pozneje Gallenbergov — Ostrovrharjev. Leta 1450 je grad postal deželno knežji fevd in so ga avstrijski vojvode dajali v najem. Močan potres leta 1511 je grad zelo poškodoval. Ko pa je vanj udarila še strela, se je tedanji lastnik gradu Thurn preselil v Kamnik in si kmalu nato sezidal grad Križ.⁵

Iz let 1570 do 1574, ko je grad upravljal Franc Thurn, so ohranjene arhivske listine, iz katerih izvemo za notranjo razporeditev grajskih prostorov in njihovo opremo.⁶

Na Valvasorjevi upodobitvi je vidno še visoko zidovje brez strehe, razen na enem stolpu. Od leta 1670 je grad razpadal.⁷

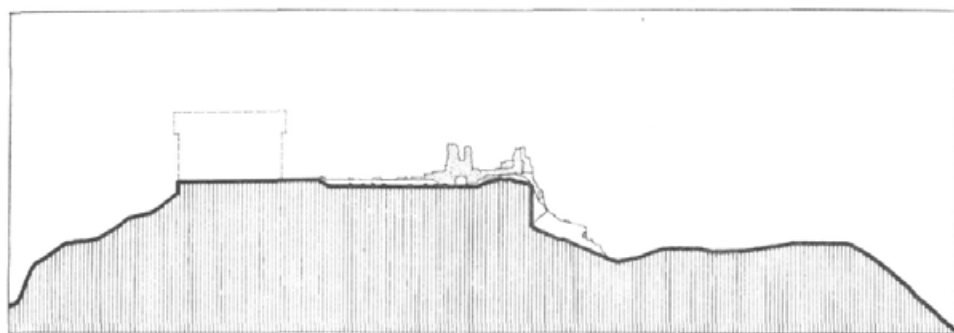
Današnja podoba:

Razvaline gradu so na vrhu Bergantove gore (585 m nadmorska višina). Zaradi grobega posega v vzhodni del gradu, kjer stoji planinski dom, so le na zahodnem in južnem delu platoja ohranjene razvaline nekdanjega gotskega gradu.

Na južnem, z obzidjem zavarovanem dohodu so ohranjeni trije vhodi, v obzidju pa so vidne še strelne line.

Na glavnem platoju je v temeljih ohranjen stolp pravokotnega tlorisa (7.50 m × 7.30 m) in del jugozahodnih prostorov. Na zahodni strani je ohr-

Prerez

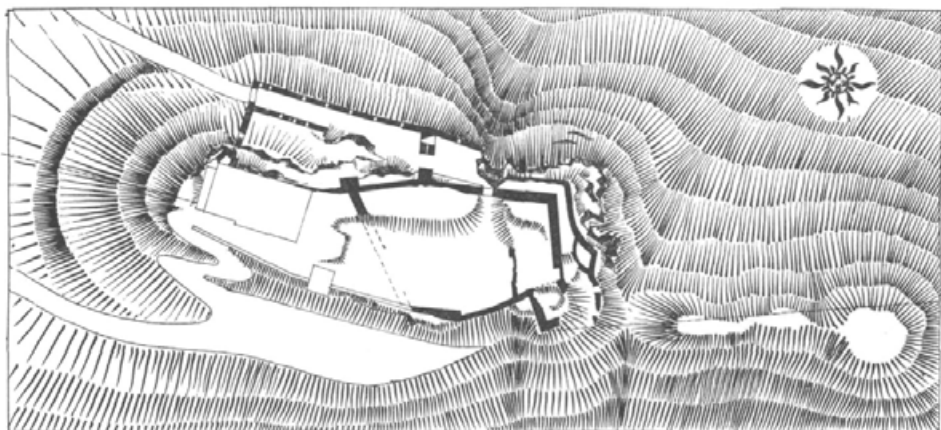

IZMERE NA TERENU DNE 20. IV. 1947

FISTER, PETER, DIPL. ING. ARH.

Tloris

IZMERE NA TERENU DNE 20. IV. 1947

FISTER, PETER, DIPL. ING. ARH.

njeno še dodatno obrambno obzidje. Obrambni jarek, za katerega navaja Valvasor, da je obdajal grad z vseh strani in da je bil napolnjen z vodo, je danes določljiv samo na zahodni strani grajskega kompleksa. Dohod na grad je bil z južne strani. Nepravilno so rekonstruirani vsi trije portali — vhodi. Popolnoma je uničena severna in vzhodna stran Starega gradu.

Opombe:

¹ J. Zontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, 17

² M. Kos, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1955, 256

³ F. Kos, Gradivo V, 15

⁴ F. Kos, op. cit., 123

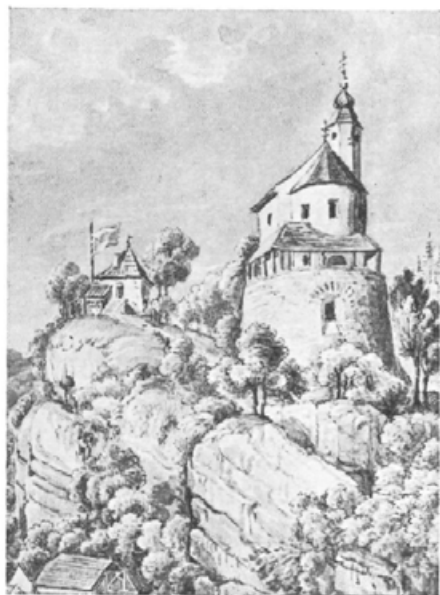
⁵ Valvasor, Erhe des Herzogthums Krain XI, 427—429

⁶ I. Zika, Stari grad v Kamniku, Kamniški zbornik III, 1957, 107—114

⁷ Valvasor, op. cit., 428

F. Stele, Politični okraj Kamnik, 128

Mali grad Kamnik

Mali grad v Kamniku, Goldensteinova upodobitev iz srede 19. stoletja

Najstarejše poročilo o Malem gradu zasledimo v listini z dne 6. 2. 1202, s katero zastavlja Berthold, vojvoda Meranski, oglejskemu patriarhu Peregriu II. svoja dva gradova v Kamniku (duo castella de Staine cum omni proprietate).¹ Verjetno so na Malem gradu imeli Andeški svojo kovnico.² Grad je gotovo stal že v 12. stoletju. Na Valvasorjevi upodobitvi Kamnika³ se v sredini slike dviga skala Malega gradu. Na vrhu vidimo ostanke grajskega obzidja, dvojno kapelo in na mestu današnje razvaline neko stavbo, pokrito s streho, s streho krito poslopje zasledimo tudi na kasnejših upodobitvah.⁴ Celoten kompleks malograjskega hriba bo potrebno šele arheološko raziskati, kajti le tako se bo lahko ugo-

tovalo, ali je današnja razvalina res ostanek nekdanjega gradu, ki je bil nedvomno povezan z grajsko kapelo.⁵

Portal kapele je iz konca 11. stoletja in predstavlja doslej najstarejši znani spomenik naše romanske monumentalne plastike.⁶

O Malem gradu krožijo številne legende: o poganskem templju, o zakopanem zakladu, o Veroniki, o zakleti ajdovski deklici, ki so jo meščani celo prevzeli v mestni grb.⁷

Opombe:

¹ F. Kos, Gradivo V, 16

² E. Baumgartner, Kovnici Slovenj Gradec in Kamnik v dobi Andechs — Merancev, CZN 28, 1933

³ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 542

⁴ Na zakalski votivni podobi Kamnika iz leta 1779; na litografiji Josipa Wagnerja iz okoli leta 1841; na posnetku Wagnerjeve litografije — pl. o. sign. A. Boelin iz leta 1847, danes v Narodni galeriji v Ljubljani; na gvašu Fr. K. von Goldensteina iz srede 19. stoletja, kjer je stavba prav posebno dobro vidna, danes v grafičnem kabinetu Narodnega muzeja v Ljubljani; na sliki slikarja Pernharta iz leta 1868.

⁵ Na to kažejo zadnja odkritja na romanski kapeli.

⁶ E. Cevc, Srednjeveška plastika na Slovenskem, Ljubljana 1963, 32.

Za kapelo glej: M. Zadnikar, Romanska arhitektura na Slovenskem, Ljubljana 1959, 295—302.

⁷ E. Cevc, Veronika z Malega gradu, Kamniški zbornik IV, 1958
Na bregovih Bistrice, 49.

Koprivnik — Stari ali Tovorov grad (Rabensberg) Konfin

Ime Rabinsperch prvič zasledimo v listini leta 1238 11. 12.¹ Nekateri zgodovinarji postavljajo grad Rabensberg — Koprivnik v Vranjo peč nad Kamnikom². Pri topografiranju terena smo ugotovili, da so razvaline gradu Koprivnik še danes lepo vidne v vasi Konfin, ki leži ob nekdanjem prehodu Moravske kotline na Posavje. Na nekdanji grad spominja ime zaselka Koprivnik in njive z ledinskim imenom Koprivnica.

Valvasor poroča le o lastnikih gradu Rabensbergih, ki so že v 13. stoletju zapustili Koprivnik in si v dolini postavili »turn« na mestu kasnejšega Krumperka³. V 17. stoletju je bil grad že v razvalinah. V drugi polovici 19. stoletja so bile razvaline last posestnika Tovorov (Tovorov grad). Leta 1930 pa je razvaline kupil domačin, senator dr. Valentin Rožič.⁴

Grad bomo izmerili in zrisali jeseni 1969.

Opombe:

¹ F. Kos, Gradivo V, št. 699

² M. Kos, Zgodovina Slovencev, 256
F. Kos, op. cit., št. 699

³ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 312
Leksikon krajev Dravske banovine, 196

⁴ Na bregovih Bistrice, 65.

Rožek (Rudolfseck) Moravška dolina

V listinah se kraj Rožek omenja že 1249 8.5.¹ Grajske razvaline pri sv. Mohorju v Moravški dolini so ostanki izrazitega primera srednjeveškega gradu.² Grad — stolpaste oblike — je bil utrjen z obzidjem in obrambnimi stolpi. Postavili so ga gospodje Galli. V času luteranstva je bila na Rožeku luteranska kapela z grobnico.³ Leta 1515, ob velikem kmečkem uporu, so puntarji grad zavzeli in ga močno poškodovali.⁴ Ko je v 17. stoletju začel propadati, so se graščaki preselili v gradova Češnjice in Moravče.⁵

Razvaline gradu so danes še ohranjene.

Jeseni 1969 bomo grad zmerili in zrisali.

Opombe:

¹ F. Schumi, URB II, 126

² Na Valvasorjevi upodobitvi v *Ehre des Herzogthums Krain XI*, 467 je grad že v razvalinah

³ Leksikon krajev Dravske banovine, 198

⁴ B. Grafenauer, *Kmečki upori na Slovenskem*, Ljubljana 1962, 121

⁵ Na bregovih Bistrice, 65.

Črnelo (Rottenbichel) Hribarjev grič nad vasjo Turnišče

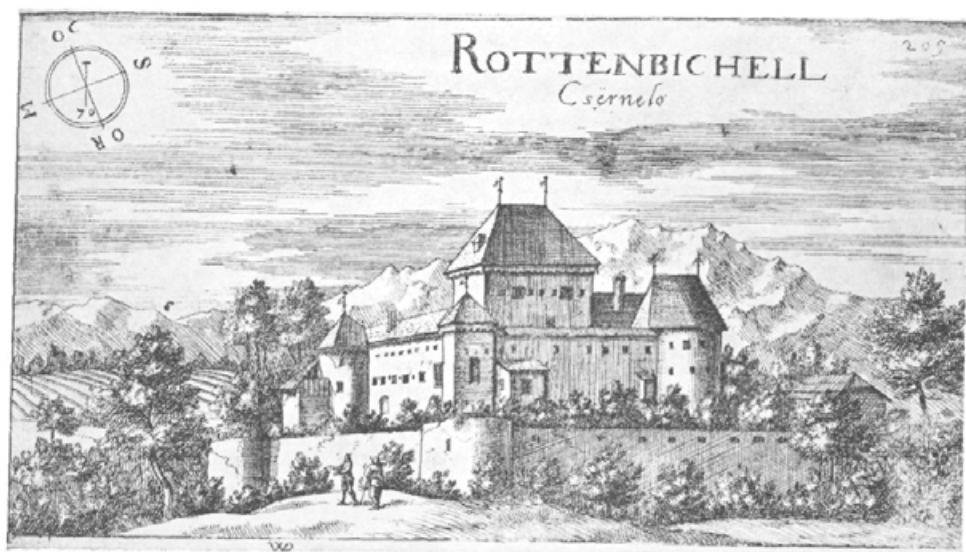
Plošča z letnico 1449, vzdana v veži današnjega Črnela

O gradu Črnelo, izrazitem primeru srednjeveškega gradu, katerega podoba nam je ohranil Valvasor¹, danes ni več sledu. Stal je na Hribarjevem griču nad vasjo Turnišče.

V listinah se omenja kot Rotenpuhel 1297 5.1.² Postavili so ga gospodje Pirso, kasneje pa je prešel v roke grofov Lambergov. Kmečki puntarji so grad leta 1515 precej poškodovali. Upornikom se je priključil tudi dragomeljski graščak Franc Glanhofer, ki jim je posodil celo top.³

Kdaj so grad opustili in v dolini postavili novega, nimamo podatkov.

Novejša graščina, ki je bila zgrajena po Valvasorjeme času, nima posebnih arhitektonskih kvalitete. V veži vzdana plošča z letnico 1449 spominja na staro Črnelo.

Valvasorjeva upodobitev Crnela

Opombe:

¹ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 474

² Po podatku prof. Kosa je omemba v listini iz Državnega arhiva na Dunaju 1451 28. 10. se omenja Hof zu Rottenpühel, Kamniški zbornik 1958, 97

³ B. Otorepec, Iz zgodovine gradu Dragomelj, Kronika I, leto X, Ljubljana 1962, 4 Leksikon krajev Dravske banovine, 181

Na bregovih Bistrice, 58

B. Grafenauer, Boj za staro pravdo, 80, 103

B. Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem, 120.

Grad v Dragomlju (Dragembl) južno od Domžal

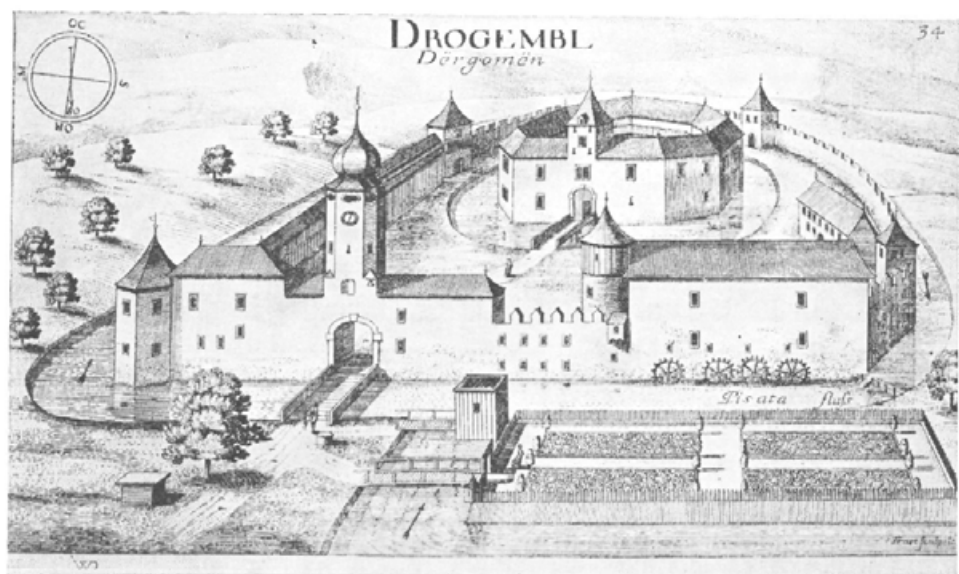
Med gorenjskimi gradovi je posebno zanimiv dragomeljski grad, in sicer kot primer gradu v ravnini, ki je bil utrjen z vodnimi jarki.¹ To je za srednjeveške gradove na Gorenjskem, ki so bili postavljeni na višinah, na dobro utrjenih in naravno zavarovanih krajih, prava redkost. Grad je stal zahodno od vasi Dragomelj ob reki Pšati.

Že leta 1312 se omenja dvor v Dragomlju,² ki je bil verjetno sedež manjšega pridvornega gospodarstva. Dvori so bili večje lesene ali na pol zidane stavbe, obdane s palisadami, jarki in našipi.³

Pri Dragomlju gre za primer kasnega razvoja dvora v utrjen grad. Zanimiva je listinska omemba stolpa (turen Dragomel) iz leta 1386, ki navaja, da je bil stolp prodan kranjskemu deželnemu glavarju Hugonu Devinskemu.⁴ V drugi polovici 14. stoletja so torej takratni lastniki dvora sezidali utrjen stolp in tako položili temelje kasnejšemu gradu, ki se v virih prvič omenja leta 1411 (geschloss Dragomel), ko je Jurij Wachsenstainer dobil od naslednika Devinskih v fevd grad Dragomelj.⁵ V ohranjenih virih se grad ponovno omenja šele konec 15. stoletja (1497) kot nekak fevdalni sedež (sitz Dragomel) in je bil verjetno že v posesti ljubljanske meščanske družine Glanhoferjev.⁶ Leta 1528 so Turki prodrli do Dragomlja ter izropali bližnjo okolico, vendar gradu niso mogli niti zavzeti niti požgati.⁷ Glanhoferji so grad z vsemi pritiklinami v prvi polovici 16. stoletja prodali grofom Thurnom z gradu Križa, že ob koncu 16. stoletja pa so postali njegovi lastniki Herbersteini. Za njimi se je do srede 18. stoletja zvrstila v lastništvu Dragomlja še vrsta fevdalnih rodbin.⁸

Podobo in opis gradu iz druge polovice 17. stoletja nam je ohranil Valvasor.⁹

Upodobitev v imenski knjigi iz leta 1758 na strani, kjer so zabeleženi dohodki dragomeljskega posestva, se popolnoma razlikuje od Valvasorjeve upodobitve in ne predstavlja gradu Dragomelj, kar je potrdil tudi terenski ogled.¹⁰ Ob koncu 17. ali pa v začetku 18. stoletja je začel grad propadati in je v prvi polovici 19. stoletja pogorel.¹¹

Valvasor, dragomeljski grad (sreda 17. stoletja)

Razvalina gradu se nam ni ohranila, vidni pa so sledovi nekdanjega nasipa in grajskih obrambnih jarkov, po katerih je bila speljana voda Pšate.

Spomin na grad pa se je ohranil tudi v ljudskem izročilu. Po pripovedki je sredi grajskega poslopja stala cerkvena, ki se je pozneje pogreznila v Pšato, iz katere naj bi se še danes čulo zvonjenje.¹²

Opombe

- ¹ F. Stele, Politični okraj Kamnik, 1929, 490
- ² Listina z dne 28. 12. 1312 v Državnem arhivu na Dunaju, po podatku prof. M. Kosa
- ³ M. Kos, Zgodovina slovenskega naroda, Ljubljana 1955, 154
- ⁴ Listina z dne 27. 10. 1386 v Hofkammerarchivu na Dunaju, po podatku prof. M. Kosa
- B. Otorepec, Iz zgodovine gradu Dragomelj, Kronika I, X, 1962, 1
- ⁵ Listina z dne 24. 11. 1411 v Deželnem arhivu na Dunaju, po podatku prof. M. Kosa
- B. Otorepec, op. cit., 2
- ⁶ B. Otorepec, op. cit., 2
- F. Stele, op. cit., 489
- ⁷ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain, XI, 122
- ⁸ B. Otorepec, op. cit., 5, 6
- ⁹ Valvasor, op. cit., 120, 121
- ¹⁰ Arhiv Slovenije, imenska knjiga iz leta 1758
- F. Stele, op. cit., 488, 489
- B. Otorepec, op. cit., 7
- ¹¹ B. Otorepec, op. cit., 6, 7
- Leksikon krajev Dravske banovine, 182
- ¹² F. Bernik, Z nekdanje Goričice, Kamnik 1925, 156

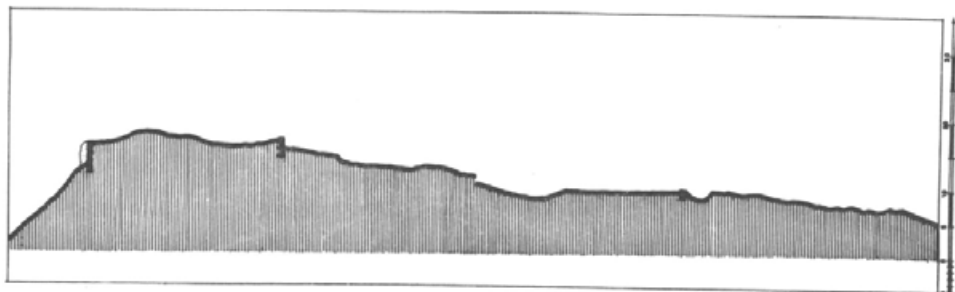
Motnik (Obermöttnickh) Tuhinjska dolina

Kraj Motnik se kot spanheimska lastnina v listinah omenja že 1123 in 1146.¹ O gradu Motniku pa viri spregovore šele leta 1340.² Grad je starejši od prve omembe. Kot večina srednjeveških gradov je bil sezidan na težko dostopnem in dobro preglednem kraju. Postavljen je bil z nalogo, da jamči za varnost prometa skozi Tuhinjsko dolino.³ Prvi znani grajski gospodarji so bili gospodje Motniški. Po Valvasorju je bil grad njihova dedna last.⁴ Motniški so verjetno v 15. stoletju izumrli.⁵ Grad je pripadal približno eno stoletje deželnim knezom kot zastavna posest. Podobo gradu iz druge polovice 17. stoletja je ohranil Valvasor. Slika kaže grad z obzidjem. Po mnenju profesorja Steleta⁶ stavba ni starejša od 16. stoletja, kar govori za to, da je bila večkrat prezidana. V 17. stoletju so bili lastniki grofje Apfalterni, ki so tu gospodovali do leta 1760, ko je grad pogorel.⁷

Današnja podoba:

Razvaline nekdanjega gradu leže na hribu nad Motnikom. Grajski kompleks sestavljata dva dela. Jugozahodni del ima v tlorisu ohranjen razgiban razpored prostorov. Severovzhodni del je v bistvu terasa z obdelano naravno skalo na jugozahodni stranici in okroglim stolpom na zahodnem vogalu. Ohranjen je neizrazit notranji obrambni jarek med obema deloma razvalin in manjši jarek na severovzhodnem vogalu. Dostop je bil tako kot danes: s severozahodne strani.

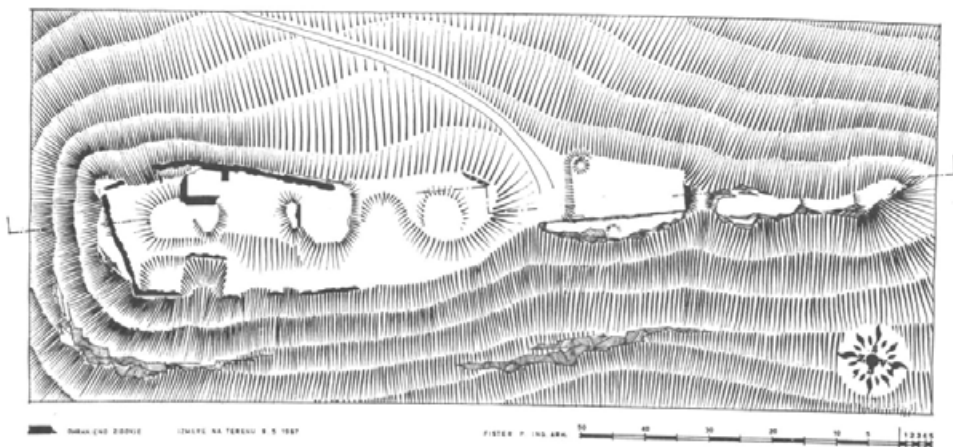
Prerez

IZMERE NA TERENU 8. 5. 1937

PIKETA P. ING. ARH.

Tloris

OBRAZLOŽJE

IZMERE NA TERENU 8. 5. 1937

PIKETA P. ING. ARH.

1:2000

Opombe:

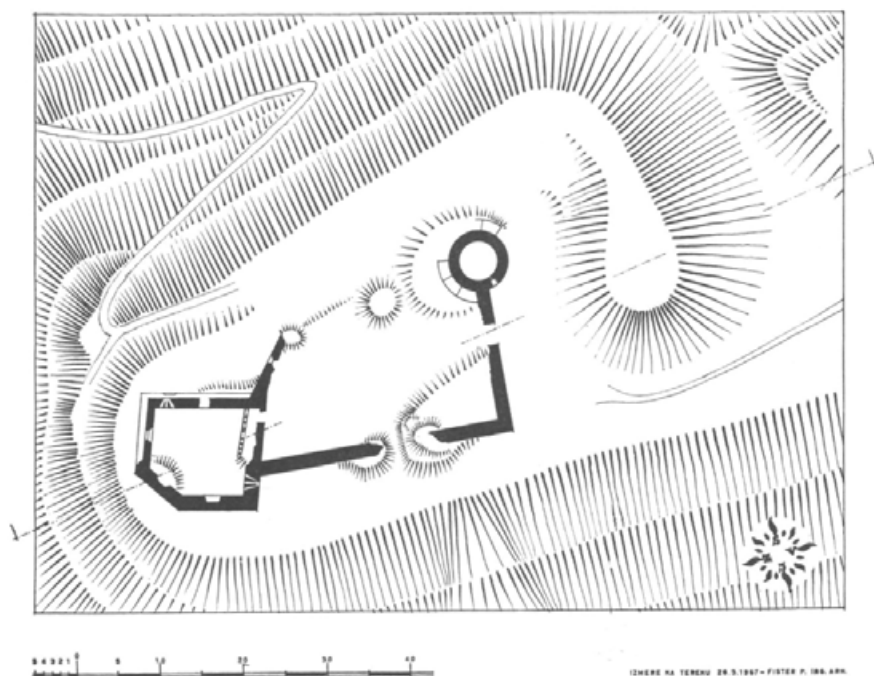
- 1 F. Kos, Gradivo IV, 77
- 2 Listina z dne 4. 10. 1340, po podatku prof. Kosa iz Deželnega arhiva v Gradcu
- 3 P. Urankar, Zgodovina trga Motnika, Ljubljana 1941, 24
- 4 Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 424
- 5 Leksikon krajev Dravske banovine, 200
- 6 F. Stele, Politični okraj Kamnik, 269
- 7 F. Stele, op. cit., 269, op. 69.

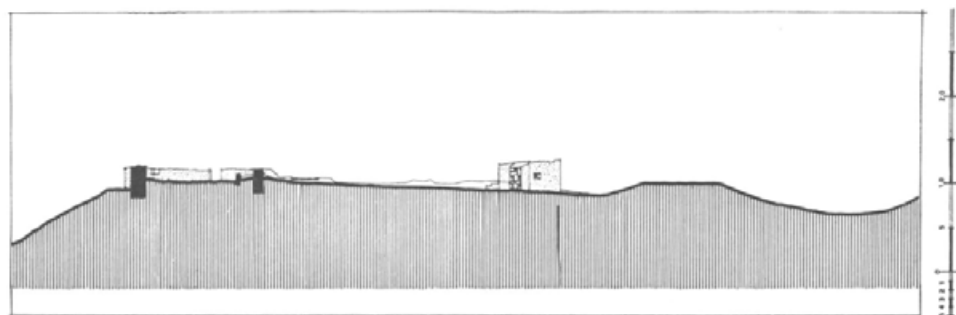
Stari grad (Wolfsbühel) Volčji potok

Kraj Wolspach se prvič omenja leta 1220 7.6.¹ Leta 1380 pa v pisanih virih zasledimo omembo »zu Wolspach unter dem Hoff«.² Podobo gradu je ohranil Valvasor.³

Na manjši vzpetini nad Arboretumom so še danes dobro ohranjene razvaline Starega gradu Volčji potok. V tlorisu je ohranjen grajski kompleks — peterostranični stolp z vidnimi strelnimi linami in vhodi. Določljivo je grajsko dvorišče in na severovzhodu (ob vhodu) okrogel obrambni stolp. Obrambni jarek teče po vzhodni strani, kjer je bil tudi dostop. Na razvalinah so vidne nepravilne rekonstrukcije iz časa pred drugo svetovno vojno. Iz tlorisa sklepamo, da grad ni bil sezidan pred 13. stoletjem.⁴ Utrjen pa je bil verjetno kasneje, v 16. ali 17. stoletju.⁵

Tloris

IZMERE NA TERENU 26. 5. 1967

FISTER P. ING. ARH.

Opombe:

- ¹ F. Kos, Gradivo V, št. 310
- ² Po podatku prof. Kosa, listina iz Državnega arhiva na Dunaju
- ³ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 657
o gradu gl. tudi Leksikon Dravske banovine, 203
- ⁴ F. Schumi, URB II, št. 34 — omemba Hermana iz Volčjega potoka, l. 1220; št. 144 — omemba Konrada iz Volčjega potoka, leta 1247
- ⁵ Da kaže obrambni stolp na sliki pri Valvasorju na arhitekturo iz 16. stoletja, je opozoril že F. Stele v knjigi Politični okraj Kamnik, Ljubljana 1929, 271.

Kompolje (Gimpl) Črni graben

Ze v Valvasorjevem času je bil grad Kompolje v razvalinah

O gradu, ki je stal nad vasjo Kompolje, vemo le malo. V 17. stoletju je bil že razvalina.¹ Iz upodobitve pri Valvasorju² se da sklepati na enostavnejšo stavbo (stolp?). Kdaj je grad nastal, ni znano. Za njegovo zgodnejšo postavitve govori lega.

O gradu danes ni sledu.

Opombe:

- ¹ Leksikon krajev Dravske banovine, 192
- ² Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 189.

Belnek (Wildeneck) pri Drtiji v Moravški dolini

Dva kilometra jugovzhodno od Moravč je stal grad Belnek. V listini iz leta 1390 se prvič omenja kot Wildeneck.¹ Grad so postavili gospodje Limbarski.² Ko so le-ti konec 15. stoletja izumrli, je grad prešel v roke gospodov iz Loža.

Pred drugo svetovno vojno je bil grad last baronice Danblesky Eichheim iz Gradca.³

Med vojno so grad požgali. Danes o njem skoraj ni več sledu.

Opombe:

¹ Po podatku prof. Kosa, listina iz Državnega arhiva na Dunaju

² Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 650
Leksikon krajev Dravske banovine, 196

³ Na bregovih Bistrice, 64.

Špitalič (Neu Thall) Tuhinjska dolina

Omembo hospitala (Hospitali Sancti Antonii in Pokkesruke) zasledimo v listinah že leta 1229,¹ omebno hofa pa leta 1307 22.12. (Poserugkg Hoff).² Po hospitalu sta grad in kraj dobila ime Špitalič. Pri Valvasorju navedeno ime Neuthal pa naj bi nastalo v začetku 17. stoletja.³

Hospital za potnike je postavil istrski mejni grof Henrik Andechs Meranski. Glavna prometna pot med Kranjsko in Štajersko je vodila v 13. stoletju skozi Tuhinjsko dolino.⁴ Ustanova hospitala je trajala do leta 1608, ko ga je vetrinjski opat prodal Ivanu Thallerju.⁵ Novi lastnik je grad popravil, morda celo prezidal.

Sliko gradu iz druge polovice 17. stoletja je ohranil Valvasor.⁶

Pred drugo svetovno vojno je imel grad v bistvu isti obseg kakor v času Valvasorja.⁷

Prvič je grad pogorel leta 1775, vendar so ga obnovili.⁸ Po požigu leta 1945 pa je ostal v razvalinah. Posebna komisija je izdala odločbo, da razvalin ne kaže ohranjevati. Ruševine predstavljajo resno oviro, ker leže v cestnem zavoju, po drugi strani pa ne pomenijo posebno bogatitev za domači spomeniški inventar.⁹

Opombe:

¹ F. Kos, Gradivo V, 507

² Arhiv f. Heimatkunde I, 80, po podatku prof. Kosa

³ F. Stele, Politični okraj Kamnik, 255, op. 51

⁴ F. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, 8

⁵ P. Urankar, Zgodovina trga Motnika, Ljubljana 1941, 25

⁶ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 407

⁷ F. Stele, op. cit., 255

⁸ F. Stele, op. cit., 256

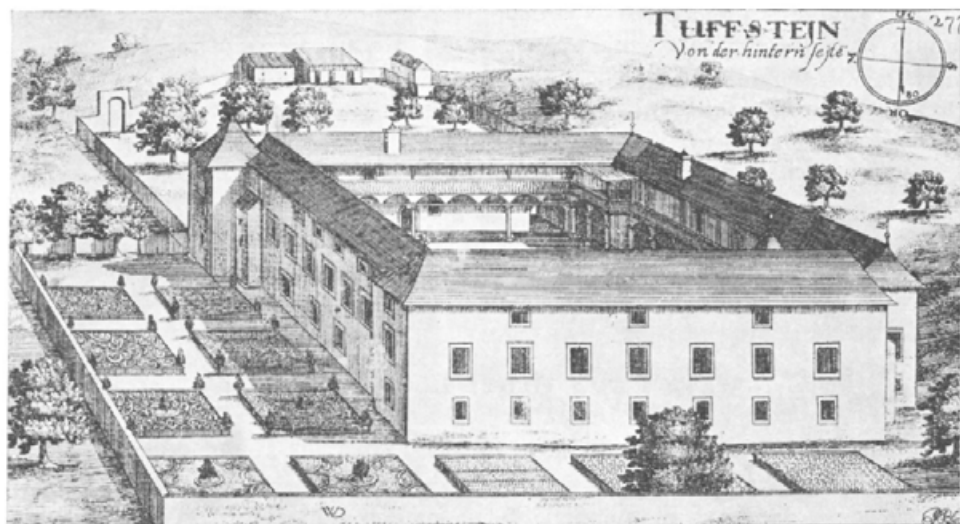
Leksikon krajev Dravske banovine, 200

⁹ Varstvo spomenikov VI, 1955-57, 119.

Tustanj (Tuffstein) Moravska dolina

Kraj Tuztan je omenjen v listini iz leta 1238 11.12.¹ Grad pa so postavili okoli leta 1490.² Leta 1667 je bil lastnik gradu grof von Liechtenberg. Grad je nastal v času, ko so za lokacijo izbirali po naravi utrjene položaje.

Grajska stavba je razmeroma skromno zasnovana, zunanost je nerazčlenjena, grajski trakti se z arkadnimi hodniki odpirajo na dvorišče. Grajska kapela je ločena od gradu. Po letu 1854 je grad prešel v domače roke³ in je danes last družine Pirnat.

Tustanj, podoba gradu iz druge polovice 17. stoletja (Valvasor)

Opombe:

¹ F. Kos, Gradivo V, 698, 699

² Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 605

Leksikon krajev Dravske banovine, 199

³ Na bregovih Bistrice, 64.

Spodnje Perovo — Janežičeva graščina (Perau) Kamnik

Omembo »in villa Perau« zasledimo v listini iz leta 1241 8.5.¹ »Hof zu Perau« pa se omenja v virih leta 1426.²

Poslopje obstaja danes iz dveh pravokotno drug k drugemu postavljenih traktov. Severni trakt je starejši.³ Sliko gradu iz srede 17. stoletja nam je ohranil Valvasor.⁴

Graščina je danes last družine Janežič.

Opombe:

¹ F. Kos, Gradivo V, 765

² Listina v Notranjeavstrijski fevdni knjigi, f. 49, v Ddržavnem arhivu na Dunaju, po podatku prof. Kosa

³ F. Stele, Politični okraj Kamnik, 129

⁴ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 437.

Zgornje Perovo — Smolčeva ali Tomšičeva graščina (Ober Perau) Kamnik

1458 je grad (po Valvasorju) postavil Leonhard Petschacher.¹ Zgornje Perovo je enonadstropna stavba s konzolnim vencem pod streho. Okna v pritličju imajo kamnite okvire z gotsko porezanimi prednjimi robovi in s pomolom nad južnim vhomom.² Kapela (pomol) se omenja leta 1704.³

Znani so številni lastniki gradu.⁴ Danes je last dr. Tomšiča.

Opombe:

¹ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 426

Leksikon krajev Dravske banovine, 186

² F. Stele, Politični okraj Kamnik. Ljubljana 1929, 130

³ A. Koblar, Drobtinice iz furlanskih arhivov, IMD II, 1, 54

⁴ Valvasor, op. cit., 426.

Mala Loka (Hoff Lokh) pri Ihanu

Valvasor nam sporoča, da se grad Mala Loka pri Ihanu omenja že leta 1332¹.

Grad je danes tako prezidan, da na osnovi arhitekture ni mogoče reči, kdaj je bil postavljen.

Od leta 1920 je v lasti sester sv. Križa.

Opombe:

¹ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 281

Leksikon krajev Dravske banovine, 184

Na bregovih Bistrice, 57.

Brdo pri Lukovici (Egkh bei Putpetsch)

Kamin v razvalinah brdske graščine, 1966

z ženitvijo dobil sodnik Kersnik, oče pisatelja Janka Kersnika. V južnem stolpu gradu je vzdana spominska plošča pisatelju.

Med zadnjo vojno je grad pogorel. Leta 1959 so bila izvršena na razvalini prva rekonstrukcijska dela. Po nekajletnem presledku je Zavod za spomeniško varstvo v Kranju (leta 1969) ponovno pričel z deli na Brdu. V letošnjem letu tečejo restavratorska dela na vhodni fasadi in izredno kvalitetnem grajskem portalu.

Po vzoru italijanske renesančne utrdbene arhitekture je Ivan Lamberg s Črnela in Jabelj v 16. stoletju postavil v ravnini grad Brdo. Omenjeni grad se uvršča med tako imenovane trdnjavske tipe gradov, ki se na Gorenjskem pojavijo v začetku 16. stoletja.¹

Za Brdo je značilna četverokotna tlorisna zasnova, ostrokotni ogelni stolpi in konzolni venec pod ostrešjem. Karakteristično je notranje dvorišče z arkadami.²

Grad Brdo je bil močno poškodovan med kmečkim uporom leta 1515.³ Za Valvasorja so bili njegovi lastniki Apfalterni, ki so grad obnovili, mu prizidali pristavo in uredili ribnike.⁴ Kmalu nato je bil grad zadet od strele in je pogorel, a so ga kmalu popravili.⁵

Sredi 19. stoletja je bilo v gradu sodišče, davkarija in zapor. Grad je

Razvaline gradu Brdo
pri Lukovici, 1967

Opombe:

¹ Poleg Brda pri Lukovici so to še gradovi: Brdo pri Kranju, Krumperk, Fužine pri Ljubljani

² N. Šumi, *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1966, 110, 112

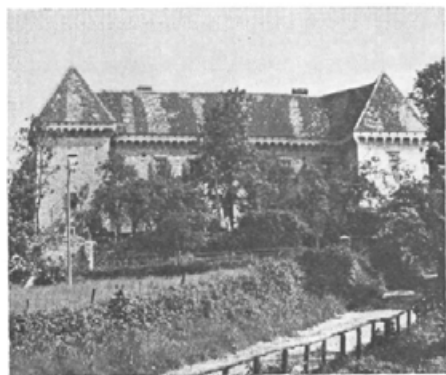
I. Komelj, *Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji*, Zbornik za umetnostno zgodovino VII, Ljubljana 1965

³ B. Grafenauer, *Kmečki upori na Slovenskem*, Ljubljana 1962, 121

⁴ Valvasor, *Ehre des Herzogthums Krain XI*, 130

⁵ *Leksikon krajev Dravske banovine*, 192

Krumperk (Kreutberg) pri Domžalah

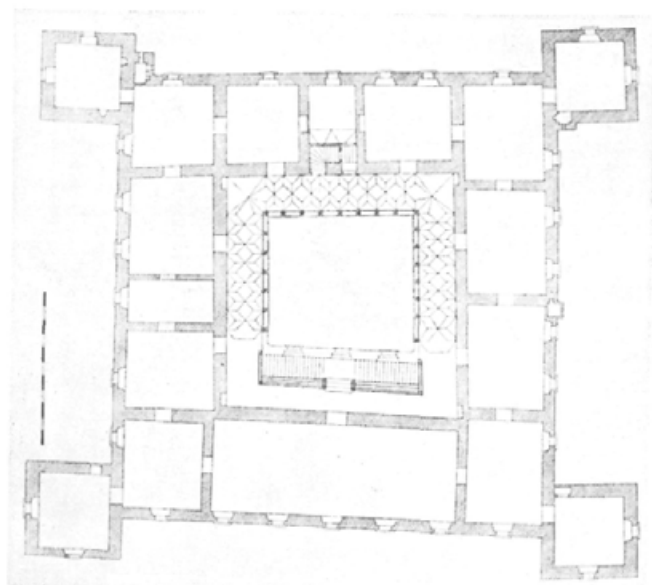
Pogled na grad z južne strani; pod ostrešjem je lepo viden konzolni venec

»Turn« (stolp) Krumperk se v listinah omenja leta 1410 26.8.¹ Po Valvasorju so ga postavili Koprivniški gospodje, ko so zapustili grad Koprivnik (Rabensberg).² Kasnejši lastniki vitezi Ravbarji so grad prezidali v 80 letih 16. stoletja in tak se nam je ohranil do danes.³ Grad Krumperk je predstavnik renesančne grajske kompozicije. Zunanjščina je zleknjena, potisnjena k tlom. Sistem nizkih grajskih kril z ogelnimi poudarki v obliki stolpov, ki ne presegajo višine traktov, je zelo jasen in strog. Značilen je izrazit konzolni podstrešni venec. Grad ima po ita-

lijanskem renesančnem načinu zasnovano arkadno dvorišče.⁴

Graščina je razmeroma dobro ohranjena. V njej so danes stranke.

*Tloris gradu
Krumperk (po Sumiju)*

Opombe:

- ¹ Listina iz Arhiva Slovenije v Ljubljani, po podatku prof. Kosa
- ² Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 316
- ³ Leksikon krajev Dravske banovine, 181, pod Zaboršt
- ⁴ N. Sumi, Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1966, 136.

Jablje (Habach) Loka pri Trzinu

Grad je postavil leta 1530 Seifrid Rasp.¹ Predstavlja primer grajske zasnove, ki temelji še na renesančnem stavbnem izročilu: okrog pravokotnega dvorišča so razporejeni trakti z arkadnimi hodniki. Vhodno fasado flankirata dva poligonalna stolpa.

Jablje so večkrat prezidali. Ena največjih sprememb je bila leta 1745, kot nam govori tudi letnica na takrat narejenih freskah,² ki jih pripisujejo F. Jelovšku. Velika obednica s freskami, ki pokrivajo stene ob oknih in pasove pod stropom ter nad vrati, spada med najlepše baročne interierje naših gradov.³

Danes so v gradu stranke. Objekt je razmeroma dobro ohranjen.

*Jablje, Franciscejski
kataster 1825*

F. Jelovšku pripisane freske z gradu Jablje

Opombe:

¹ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 271
Leksikon krajev Dravske banovine, 194

² F. Stele, Politični okraj Kamnik, 440

³ F. Stele, op. cit., 440.

Križ (Creutz) pri Kamniku

V zgodovini se pojavi grad Križ v zvezi s protestantizmom na Kamniškem, in sicer v drugi polovici 16. stoletja.¹ Postavil ga je Ahacij Thurn po preselitvi s Starega gradu. Sliko gradu iz leta 1679 nam je ohranil Valvasor.² Kaže nam enonadstropno stavbo. Spredaj nad bregom sta dva nizka stolpička z baročnima strehama. Poslopje je bilo razporejeno okrog pravokotnega dvorišča, ki so ga obdajale na severni in južni strani enonadstropne arkade. Največjo prezidavo je grad doživel leta 1730. Leta 1731 je v fresko tehniki slikal v gradu Jožef Mayr.³

Med drugo vojno je bil grad požgan. Danes so ohranjene le še zasute kleti. Terenske meritve so bile opravljene leta 1967.

Grad Križ, dvorana, freske (Jos. Mayr, l. 1731). Posnetek je bil napravljen pred drugo svetovno vojno

Razvaline gradu Križ, 1946

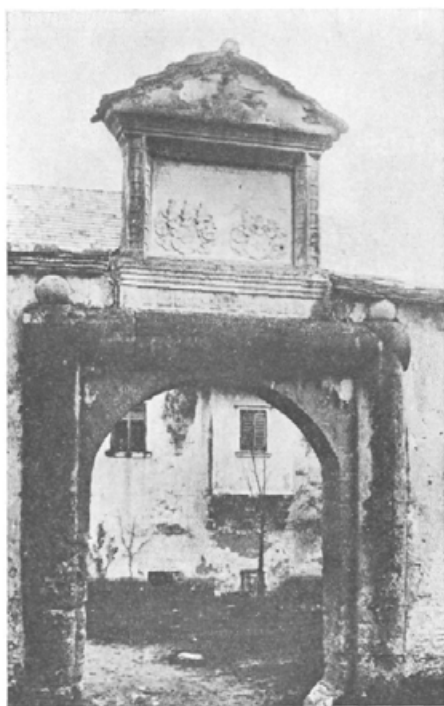
Opombe:

¹ F. Stele, Politični okraj Kamnik, Ljubljana 1929, 394

² Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 115

Delno ohranjene freske so danes v Mestnem muzeju v Ljubljani
Leksikon krajev Dravske banovine, 190.

Grad Zalog (Wartenberg) pri Moravčah v Moravški dolini

Vhodni portal, nad njim plošča z grbom družine Thurn

Po Valvasorjevem sporočilu je Jošt pl. Thurn postavil leta 1570 grad Zalog.¹ Grad je stal na manjši vzpetini vzhodno od Moravč. Temeljil je na pravilni zasnovi s simetrično razdelitvijo prostorov, v pritličju pa je imel izredno lepe obočne sisteme. Grajsko jedro je obdajalo zunanje obzidje s poudarjenimi vhodnimi stolpi. V 18. stoletju so grad predelali po baročnih načelih. Ohranili so staro razdelitev prostorov, osrednji del pa predelali v izredno učinkovito dvoravno stopnišče, eno najlepših te vrste pri nas. Stopnišče je krasila kvalitetna plastika dveh atlantov in cvetličnih košaric. Atlanta in vrtna plastika (ženske figure in putti so danes v gradu Strmol na Gorenjskem). Glede na slog iščejo avtorja plastik v ljubljanski kiparski delavnici. Med sorazmerno redko posvetno baročno plastiko na naših tleh sodijo zaloške figure k njenim najpomembnejšim stvaritvam.²

Delno ohranjene freske F. Jelovška z gradu Zalog, so danes v Narodni galeriji v Ljubljani.

Grad je med vojno pogorel in o njem danes skoraj ni sledu.

Valvasorjeva podoba gradu Zalog (sreda 17. stoletja)

Stopnišče z atlantoma (18. stoletje).

Obe fotografiji fotografirani pred drugo sv. vojno

Opombe:

¹ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 623
Leksikon krajev Dravske banovine, 199

² S. Vrišer, Baročno kiparstvo, Ars Sloveniae, XVIII, 43, 44, 74.

Zaprice (Steinbuhel) Kamnik

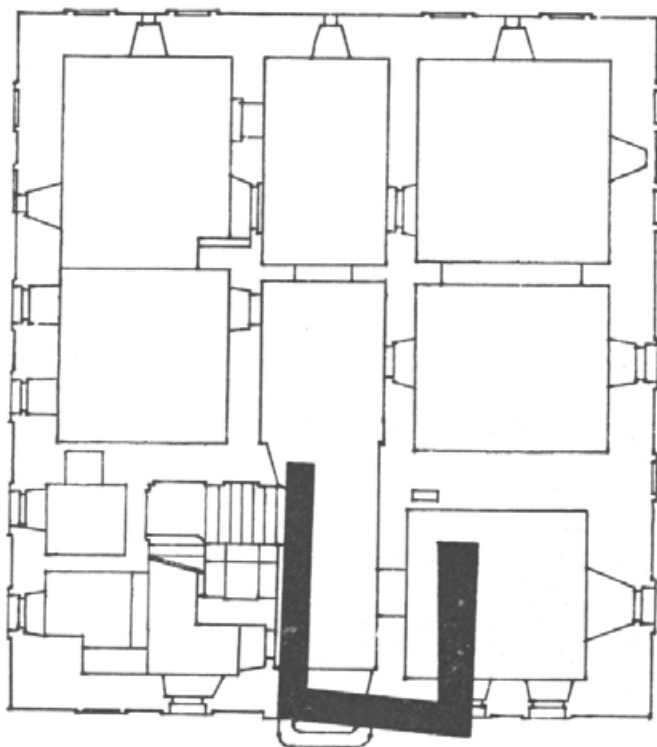
Pri sondažnih delih okoli gradu je bil leta 1964 odkrit temelj apsidialnega zidu ob vzhodni fasadi današnjega gradu. Zid sega pod temelje renesančne faze gradu. V notranjosti današnjega poslopja je bil zaradi kasnejših prezidav uničen. Zid, ki mu ne najdemo povezave z nobeno od gradbenih faz Zapric, časovno verjetno izvira iz kasne antike. To domnevo potrjuje v isti plasti najdena bronasta rimska fibula (zwiebelkopffibel) in nekaj fragmentov antičnega stekla. Fibule s čebulastimi zaključki sodijo v drugo polovico 4. stoletja n. e.¹ Na podlagi nekaj kamnov in drobnih najdb ni mogoče sklepati na obliko in funkcionalnost stavbe ter na točnejši čas njenega nastanka.

*Grad Zaprice v Kamniku
— kamniški muzej*

V 14. stoletju so Diengerji von Apez postavili na zapriškem griču dvorec.² Hkrati z najdbo rimskih zidov so bili odkriti tudi temelji tega dvorca. Po tlorisu sodeč gre za stolpasto pravokotno obliko gradu, ki pa ni nikoli prerasel v razvitejšo stopnjo gradu. Ko je sredi 16. stoletja Jurij Lamberg na novo postavil grad Zaprice, je bil dvorec Diengerjev von Apez že porušen. Podobo Lambergerjevega renesančnega gradu nam je ohranil Valvasor³. Grad je bil manjši od današnjega, skoraj kvadratnega tlorisa, na vseh štirih oglih pa je imel pomole, za katere meni dr. Nace Šumi, da sodijo v motivni svet domačih mojstrov.⁴ Grad so prvič notranje prezidali verjetno že konec 16. ali v začetku 17. stoletja.⁵ Kasneje so grad spredaj dozidali tako, da je imela vhodna fasada na obeh straneh (?) zamik v širini ogelnih pomolov⁶. Z barokizacijo pa je grad dobil današnjo podobo, odstranili so pomole in za njihovo širino grad spredaj povečali.

Sedanji videz gradu kaže na še živo »ljubljsko« arhitekturno tradicijo.⁷ Opis gradu, prostorov in notranje opreme iz časa pred drugo svetovno vojno je podal v svojem delu *Politični okraj Kamnik* dr. France Stele.⁸ Od leta 1961 je v gradu Zaprice Kamniški muzej. Grad je v adaptaciji.

Tloris zapriškega gradu z vrisanim predrenesančnim dvorcem

Opombe:

¹ E. v. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien*, *Dissertationes Pannonicae*, Ser. II, No. 19, 1942

I. Kovrig, *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*, *Dissertationes Pannonicae*, Ser. II, No. 4, 1937

² Hof zu Apez se omenja v listinah iz Državnega arhiva na Dunaju, leta 1352 8. 6. in leta 1359 7. 1., po podatku prof. Kosa

³ Valvasor, *Ehre des Herzogthums Krain* XI, 551

⁴ N. Sumi, *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1966, 119

⁵ Raziskave gradbenih faz in ometov gradu je leta 1964 vodil konservator Zavoda za spomeniško varstvo SRS Emil Pohl. Raziskave bodo končane in objavljene leta 1970, ko bo obnovljena fasada glavnega grajskega poslopja

⁶ Zamik je na severozahodnem vogalu današnjega gradu dobro viden. Zaradi kasnejših prizidav na severovzhodnem vogalu ni določljiv.

⁷ N. Sumi, *Ljubljanska baročna arhitektura*, Ljubljana 1961, 150

⁸ F. Stele, *Politični okraj Kamnik*, Ljubljana 1929, 88—93.

Čemšenik (Scherenbüchel) Češenik 8

Portal z letnico 1612

Na mestu današnje graščine je prvotno stal stolp, ki so ga postavili gospodje Čemšeniški.¹ Prvo omembo zasledimo v listinah leta 1444 (zu dem Scherenpuhl).² Leta 1581 je v stolp udarila strela in je pogorel.³ Na istem mestu so postavili grad. O tem, kdo je bil lastnik in kako je grad prešel v roke Lambergov, ni podatkov.

Gradič je bil kasneje večkrat prezidan, vendar so nekatere lastnosti prvotne stavbe še dobro vidne. Kot Zaprice ima tudi Čemšenik ogelne erkerje.⁴ Upoštevanja vreden je portal z letnico 1612 in vrtni paviljon v zavarovanem parku.

Opombe:

¹ Valvasor, *Ehre des Herzogthums Krain* XI, 508

² Listina iz Notranjeavstrijske fevdne knjige v Državnem arhivu na Dunaju, f. 247 f. 270, po podatku prof. Kosa

³ Valvasor, *op. cit.*, 508

Leksikon krajev Dravske banovine, 180

⁴ N. Šumi, *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1966, 134.

Kolovec spodnji (Gerlachstein) pri Radomljah

Ko je sredi 16. stoletja pogorel stari grad Kolovec (zgornji), so si tedanji lastniki Hohenwarti postavili leta 1530 v dolini nov grad.¹ Podobo gradu iz srede 17. stoletja je ohranil Valvasor.²

Med drugo vojno so grad požgali. Danes o njem skoraj ni več sledu. Od dveh vrtnih paviljonov eden še stoji, delno ohranjen je tudi park. Kolikor je bilo mogoče, smo z rušo pokrite razvaline tudi zmerili in zrisali.

Opombe:

¹ Valvasor, *Ehre des Herzogthums Krain* XI, 186

Leksikon krajev Dravske banovine, 203

² Valvasor, *op. cit.*, 186.

Moravče (Moraütsch) Moravška dolina

Grad v Moravčah je stal na majhni vzpetini nad vasjo. Postavili so ga gospodje Galli.¹ Na Valvasorjevi upodobitvi iz 17. stoletja vidimo malo večje stanovanjsko poslopje.² Kdaj je grad propadel ni podatkov.

Na nekdanji grad spominja danes le krajevno ime »Čebulovna«.

Opombe:

¹ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 379
Leksikon krajev Dravske banovine, 197

² Valvasor, op. cit., 379.

Kacenberg (Katzenberg) Kamnik

Poslopje, ki ga Valvasor imenuje »Gütlein«, je stalo na mestu sedanjega upravnega poslopja podjetja »Kamnik« v Kamniku.¹

Najstarejše poročilo o gradiču in sliko najdemo pri Valvasorju², ko navaja, da je bil leta 1517 v posesti Štefana Katzenbergerja. Slika nam kaže enonadstropno zidano poslopje z lesenim hodnikom, pomolom in z zunanjimi stopnicami.

Več o gradu nimamo podatkov.

Valvasor, Kacenberg (druga polovica 17. stoletja)

Opombe:

¹ F. Stele, Politični okraj Kamnik, Ljubljana 1929, 129
Na bregovih Bistrice, 50

² Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 297
Leksikon krajev Dravske banovine, 186.

Zgornji ali Ravbarjev grad (Hoffmanspurg) Mengeš

Leta 1567 (po Valvasorju) je ob Pšati postavil grad Jurij pl. Haller.¹ Sodeč po Valvasorjevi sliki je grad le malo večje bivališče; slika nam kaže enonadstropno poslopje z rusticiranimi kamnitimi ogli. Na čas nastanka spominja le še renesančni portal z letnico 1567, sicer pa so grad leta 1843 popolnoma prenovili.

Danes ima v njem poslovne prostore podjetje »Seme-sadika«, ki goji drevesne sadike.

Opombe:

¹ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain VIII, 202
F. Stele, Politični okraj Kamnik, Ljubljana 1929, 435
Leksikon krajev Dravske banovine, 195
Na bregovih Bistrice, 67

Zduša — Reboljeva graščina (Sdusch) pri Kamniku

Ime kraja Guschz zasledimo v arhivalijah prvič leta 1344 24.4.¹ Grad so postavili na mekinjskem polju verjetno šele konec 16. stoletja. Valvasor natančnih podatkov ne navaja, omenja le prezidavo gradu iz leta 1608.²

Pri Valvasorju ohranjena podoba graščine (druga polovica 17. stoletja)

Na Valvasorjevi upodobitvi vidimo poslopje, ki komaj zasluži ime graščina. Leta 1736 so prizidali kapelo.³

Zanimiv je predvsem portal graščine iz 17. stoletja.

Danes je graščina v lasti družine Rebolj.

Opombe:

¹ Po podatku prof. Kosa, v listini iz Arhiva Slovenije v Ljubljani

² Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 518
Leksikon krajev Dravske banovine, 189

³ F. Stele, Politični okraj Kamnik, Ljubljana 1929, 311.

Novi grad (Manssburg) Mengeš

Ob hribu z razvalino starega mengeškega gradu je v letih 1625—1630 zgradil Leopold Raumschissel Novi grad.¹

Grad je leta 1840 prenovil tedanji lastnik Mihael Stare. Ob potresu leta 1895 se je poslopje deloma podrlo.²

Danes je grad popolnoma prezidan. V njem so poslovni prostori »Agrokombinata« in stanovanja.

Opombe:

¹ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 361
F. Stele, Politični okraj Kamnik, Ljubljana 1929, 434
Leksikon krajev Dravske banovine, 195

² F. Stele, op. cit., 434.

Veselka (Vesselkha) pri Krtini

Po Valvasorju je gradič postavila leta 1641 Regina Doroteja Ravbar.¹ Na Valvasorjevi upodobitvi vidimo enonadstropno stavbo, pravokotnega tlorisa in z ogebnimi pomoli na vseh štirih straneh.

Danes je Veselka v razvalinah.

Opombe:

¹ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 614.

Spodnji grad (Wolfsbühel) Volčji potok

Sezidan je bil (po Valvasorju) pod starim gradom v začetku 17. stoletja.¹ Slika pri Valvasorju nam kaže poslopje pravokotnega tlorisa, prekrito s štiri-strano streho. Značilna je razporeditev okenskih odprtin s poudarjeno osjo.

Pred drugo vojno je bila lastnik gradu družina Souvan, kateri gre v največji meri zasluga za osnovni obris današnjega arboretuma. Graščina je bila zunaj in znotraj popolnoma modernizirana.²

V zadnjem letu druge svetovne vojne so grad požgali. Danes o njem ni več sledu.

Požgana graščina Volčji potok (spodnji)

Spodnja graščina Volčji potok in razvaline starejšega gradu, Valvasor (sreda 17. stoletja)

Francoski park v Volčjem potoku

Opombe:

¹ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI, 657
Leksikon krajev Dravske banovine, 203

² F. Stele, Politični okraj Kamnik, 271, 272.

Groblje (Ebensfeldt) Rodica pri Domžalah

Grad Groblje, ki ga je upodobil Valvasor¹, je bil preprosta stavba, ki je ni mogoče datirati pred 17. stoletjem.² Leta 1698 so grad popolnoma prenovili.³ Enotno zasnovana stavba z razčlenjeno in na osrednjo os preračunano fasado, s portalom, plitvim balkonom in s pretehtano obliko ostrejšja predstavlja enega najkvalitetnejših primerov grajske arhitekture na prehodu iz 17. v 18. stoletje pri nas.

Grajski posestniki so se pogosto menjavali. Od leta 1920 je bil grad v lasti lazaristov, ki so ga povečali in preuredili. Med drugo svetovno vojno je pogorel. O njem danes ni več sledu.

Groblje, pred drugo svetovno vojno

Opombe:

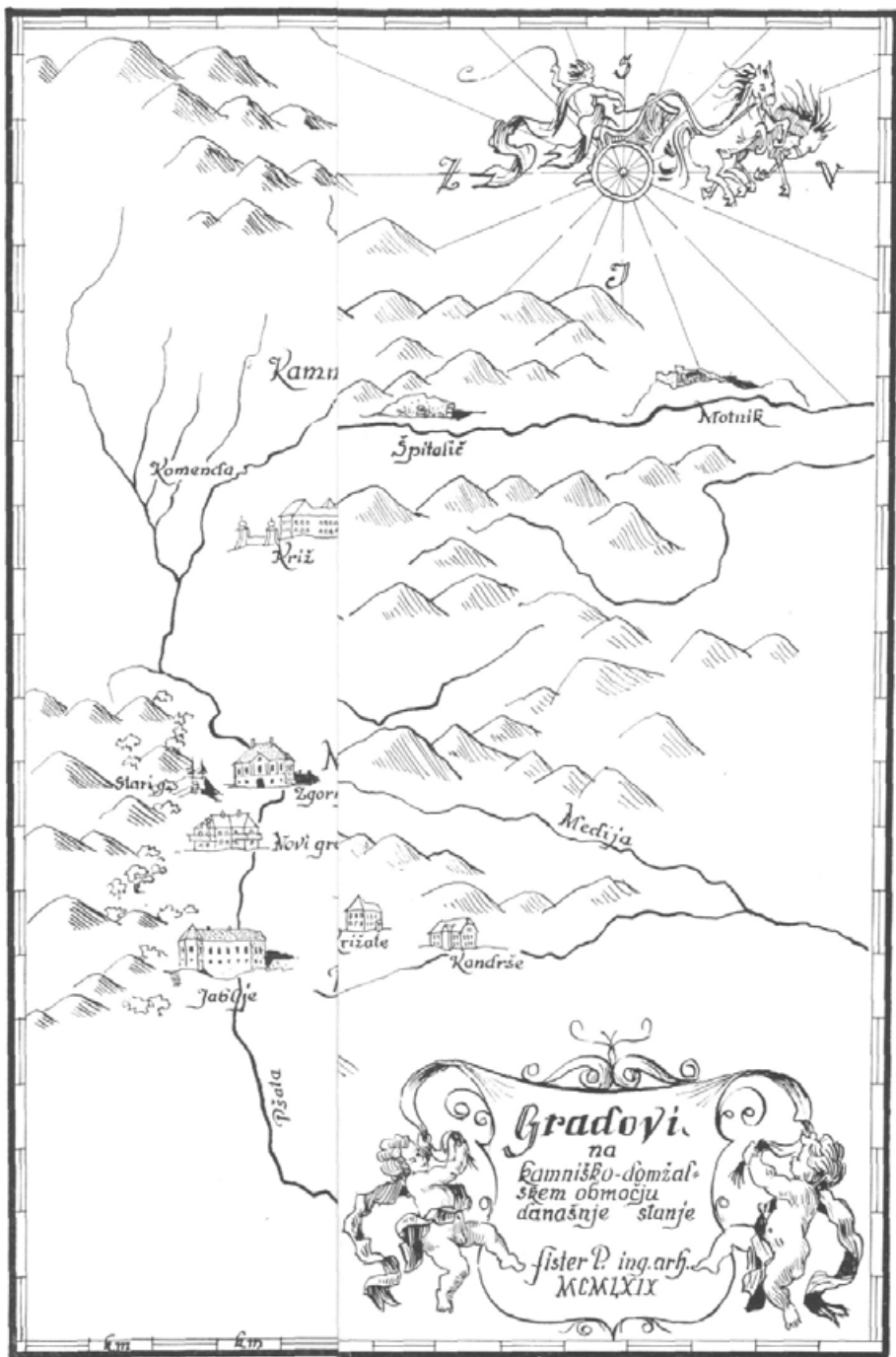
¹ Valvasor, *Ehre des Herzogthums Krain* XI, 126

² F. Stele, *Politični okraj Kamnik*, Ljubljana 1929, 354

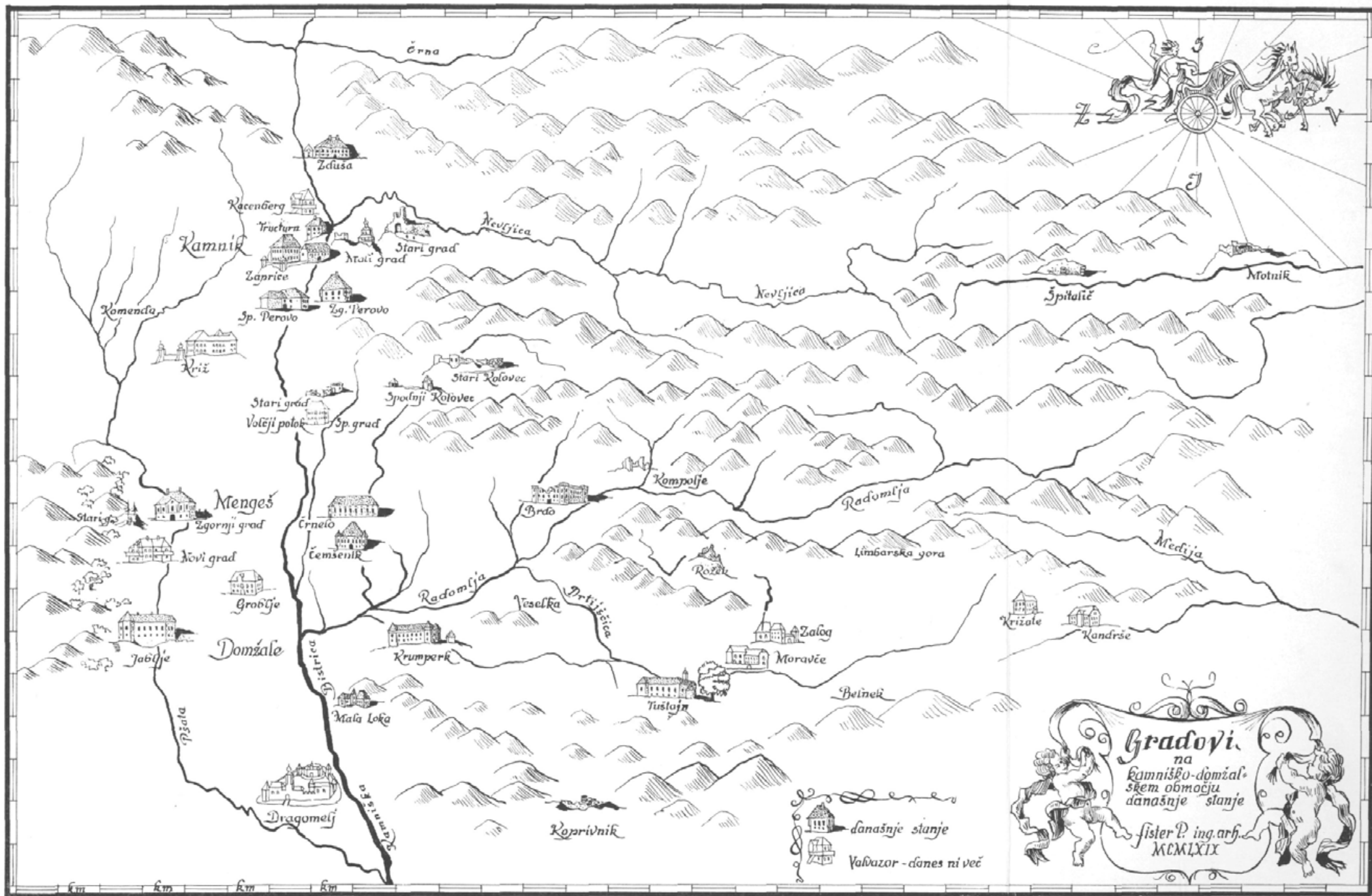
³ *Leksikon krajev Dravske banovine*, 183

Na bregovih Bistrice, 56

F. Bernik. *Z nekdanje Goričice*, 154.

**LJUBSKA KNJIZNICA
 KAMNIK**

KASČE V TUHINJSKI DOLINI

Fister Majda in Fister Peter
1968

Kašča kot posebna arhitekturna oblika ljudskega stavbarstva v Tuhinjski dolini

Ko so se pričele terenske raziskave Tuhinjske doline, so imele pravzaprav drug cilj: dokumentirale in raziskale naj bi tisto arhitekturo, ki služi gospodarstvu na kmetijah ali, preprosteje povedano, gospodarska poslopja. Že takoj v začetku pa se je pokazalo, da obstaja na predvidenem območju veliko število kašč, ki so — čeprav spadajo med omenjena gospodarska poslopja — v mnogih primerih še bolj ali pa vsaj toliko reprezentančne kot stanovanjske hiše, mnogo bolj pa kot katerikoli drugo gospodarsko poslopje. Po svoji funkciji predstavljajo ali pa so predstavljale namreč nekaj izvesek, spričevalo gospodarjeve ekonomske moči in njegovega socialnega položaja.

Kašča ali v narečni obliki »kašta« pomeni namreč prostor, ki služi za shranjevanje živil, predvsem žita in podobnih za kmeta življenjsko nujnih stvari. Danes je to po vsej Sloveniji v glavnem prostor v stanovanjski hiši, kot shramba bolj ali manj organiziran, odvisno pač od tega, v koliki meri je nujna večja zaloga, ki mora ostati do prihodnje žetve. Ker je bil ta problem v manj razvitem gospodarstvu nekdanj večji in je bil zato prav ta prostor nekako srce, potrebno za sam življenjski obstoj, je bil tudi drugače vrednoten; biti je moral dovolj varen, vzdrževati je moral primerno klimo, biti je moral obenem pri roki pa tudi dovolj oddaljen (če je začelo goreti v hiši, je bilo najvažneje zaščititi kaščo, potem šele drugo), poleg vsega tega pa še dovolj reprezentativen, da je lahko že z obliko, velikostjo in krašenjem označeval socialni položaj lastnika. V delu, ki obravnava švicarsko ljudsko arhitekturo, najdemo o kašči tudi naslednji odstavek: »V Gotthelfsovem delu lahko beremo klasičen opis, kako je Annebäbi z visočanstvom peljala svojo snaho v kaščo, v njene svete prostore kot v temno svetišče. Kašča je velika zakladnica v kmečki hiši, zato največkrat stoji malo ločeno od hiše; če bi slučajno prišlo do ognja, bi jo tako lahko rešili. Če gori, bo gospodar najprej zavpil:

»Rešite mi kaščo, ostalo bomo že kako!« V kašči ni le zrnja, mesa, oblek, suhega sadja, denarja, zaloge blaga, platna in preje, ampak celo pisanja in razne drobnarije. Kaščo bi skoraj lahko imenovali srce kmetije . . .« (op. 1).

Zaradi vsega tega je nastala posebna oblika kašče, ki ni udomačena le pri nas, temveč tudi zunaj našega etničnega območja (švicarske npr. še pred l. 1500, najprej kamnite, nato lesene, pri nas prve v 16. stol. — Martuljk, pri Robiču). Kašča je povečini samostojna stavba, ponekod z izrednim občutkom za proporce celote in detajlov izražena arhitektura, ki je dragocen dokaz za višino kulturne stopnje kmečkega človeka v določenem obdobju, za njegovo ekonomsko moč, ki se je dvigala in upadala zaradi različnih zgodovinskih pojavov, dokaz o povezanosti med posameznimi pokrajinami v različnih časih, o tem, koliko je na to vplivala politična ali geografska navezanost.

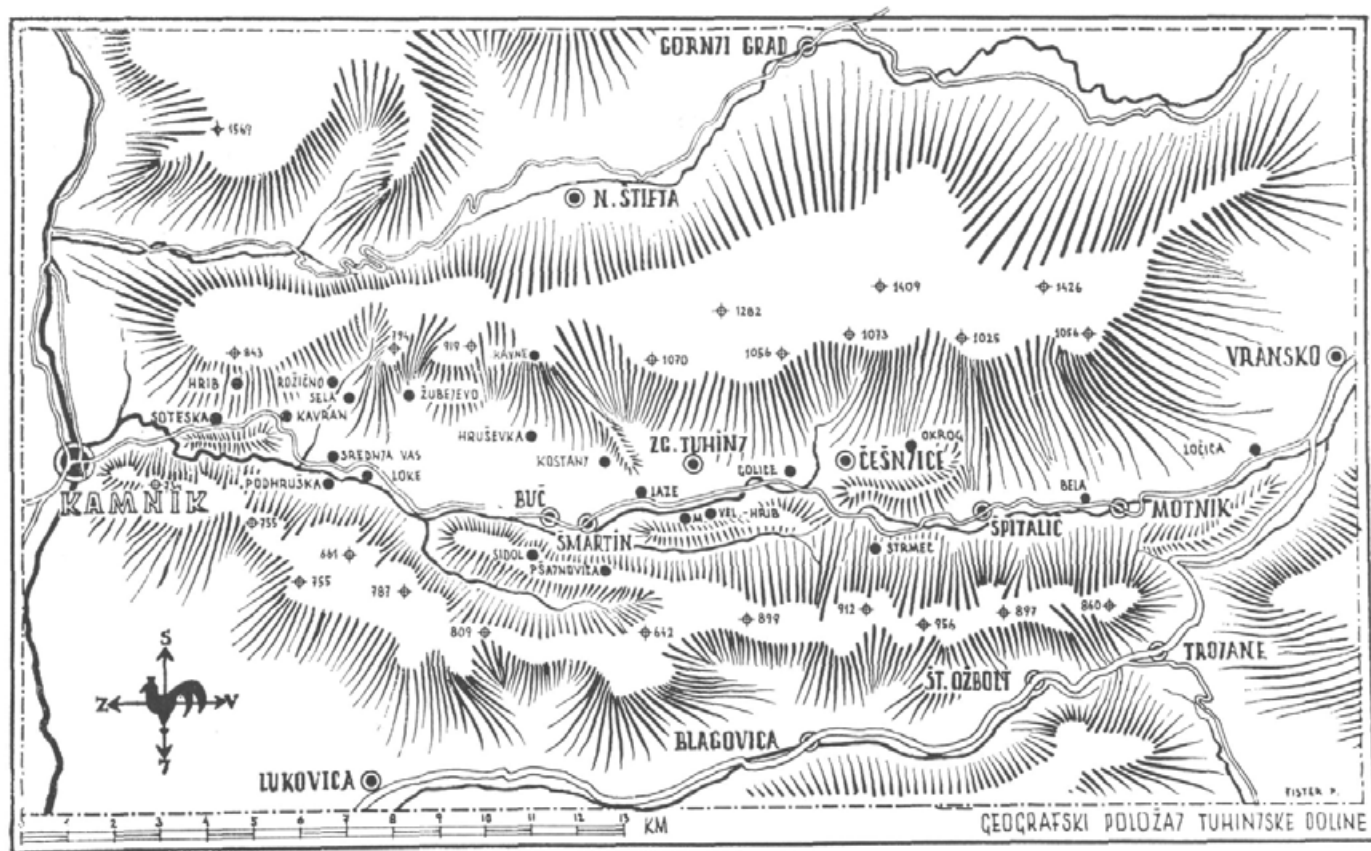
Razvoj je seveda prehitel to obliko shranjevanja; obdržala se je le v krajih, ki so bili nekoč ekonomsko sicer zelo močni, pa jih je naglo in konstantno gospodarsko zaostajanje pravzaprav prisililo k ohranitvi bolj arhaične oblike gospodarjenja. Danes se vse to hitro izenačuje, pomen oddaljenosti in »zakotnosti« izgublja svojo moč, smo v času, ki brezobzirno spreminja lice pokrajine in njenih sestavnih delov, med njimi za človeka enega najpomembnejših, to je arhitekture, ki je najvidnejši nosilec človekove težnje po podreditvi narave ali pa vključitve v njo. Prav zato iščemo in se navdušujemo za stvari, ki so se sicer funkcionalno že preživele, nikakor pa se niso preživele estetsko ali s stališča zgodovinske pomembnosti, ker nam prav ta razlaga tudi marsikatero nujnost razvoja v prihodnosti.

Kašče, sicer znane tudi drugod po Evropi, pa so v naši obliki podobno kot kozolec posebnost, na žalost pa so ohranjene le še ponekod po Sloveniji. V svojem članku o »Kaštah na Dobrovljah« avtor Franjo Baš piše, da je v Sloveniji najmočnejša ohranjena skupina kašč na območju Dobrovelj, to je na črti med Novim mestom in Letušem v Savinjski dolini, kjer jih je avtor našel še 19 (op. 2). Raziskava Tuhinjske doline, ki zajema bolj zgoščeno in manjše ter bolj zaključeno območje, pa je dala presenetljive rezultate že po kvantiteti: ohranjenih in še vedno v uporabi je bilo v letu 1968 (torej 16 let po izidu navedenega članka!) še vedno 41 kašč, kar pa je le polovica vseh, ki še živijo v spominu ljudi; največ jih je bilo namreč uničenih med zadnjo svetovno vojno, ko sta popolnoma pogoreli naselji Češnjice in Kostanj z 12 izpričanimi kaščami, precej pa jih je izginilo v obdobju po vojni, ko se je socialna struktura prebivalcev Tuhinjske doline pričela spreminjati, menjala sta se način in obseg kmečkega gospodarstva, staro arhitekturo pa je začela preplavljati nova, po funkciji morda ustrežnejša, po estetski strani pa v glavnem povsem brezdušna. Tako močna skupina je zato pomembna ne samo krajevno ampak tudi širše — v okviru vse Slovenije, posebno še, ker je na

stičišču treh pokrajin: Gorenjske, Stajerske in Dolenjske, v neposredni bližini pa je tudi Koroška, ki je pravtako lahko vplivala na kaščno kulturo Tuhinja.

Za pregled in popis kašč je bil zadnji čas, ker bodo kmalu popolnoma izginile; razen redkih izjem ni zanje več zanimanja, kar kaže tudi podatek, da je bila najmlajša zgrajena že leta 1914 v zelo skromni obliki in velikosti. Shramba žita v glavnem ni več potrebna. Za to je več razlogov, med katerimi je seveda najmočnejši ta, da sodobno organizirana trgovina omogoča direktno nabavo polizdelka (moke) v vsakem času; zaradi geografske značilnosti doline pa zemlja ni sposobna po sodobnih zahtevah dajati toliko in tako kvalitetnega pridelka pšenice ali drugih boljših žitnih vrst, kot je to možno doseči na velikih ravninah. Gospodarstvo zato v Tuhinjski dolini opušča nedonosne kulture, čeprav še ne popolnoma, in se počasi preusmerja v modernejše principe z monokulturami, ki so prilagojene specifičnemu okolju. Zato postaja kašča kot shramba žita nepotrebna in služi vse bolj kot ropotarna, ki čaka le še tega, da jo bo zob časa uničil, z njo pa dragocen dokaz visokega kulturnega in socialnega nivoja tuhinjskega kmeta v prejšnjem stoletju. Z njo bo izginil spet eden od biserov človeške ustvarjalnosti, ki se z izredno oblikovno močjo vključuje v okolje, ne da bi se mu podrejali in ne da bi se bahaško vzpenjali iz njega.

Obdelava gradiva je na terenu pokazala, da je najboljši sistem, če posamezne objekte zabeležimo na več načinov. Fotografija je sicer nujna in najbolj verodostojna, da zabeleži sedanje stanje, ki pa je marsikdaj tako, da bi bilo povsem nemogoče vzeti tak prikaz kot popoln, posebno še, ker je v večini primerov sploh nemogoče zajeti v objektiv ves objekt, vsaj z značilne strani ne, drugeje pa so novi prizidki ali nova strešna kritina povsem spremenili značaj in proporce objektov, tako da je ostala fotografija le kot fototečna pomoč pri kabinetni obdelavi. Zaradi omejenega časa in sredstev ter sorazmerne odročnosti krajev je bil povsem nemogoč tudi najbolj eksakten način z arhitektonskimi meritvami in posnetki; posnete so bile le glavne izmere ter skicirani tlorisi, razen v enem primeru, kjer je bila kašča posneta do zadnje podrobnosti, kar bo omenjeno kasneje. Kot nepopoln se pokaže vedno tudi sam opis, ki nikdar ne more nadomestiti vizuelnega prikaza, je pa izredno pomemben za opis materialov, funkcionalnosti, raznih značilnih detajlov ipd. Ostal je le en način, ki pa je izredno dragocen. To je terenski kroki — arhitektonska skica, ki omogoča vrisanje vseh pomembnih detajlov, celote, označbo materialov in prostorsko orientiranost; najpomembnejša pa je možnost, da se na risbi opusti vse odvečne in nepotrebne objekte, ki bi drugače motili jasnost grafičnega prikaza; še več, možno je v določeni meri celo rekonstruirati prvotno stanje, s čimer mislimo predvsem na vrisano prvotno kritino (slama, skril), ki je bila največ zamenjana v zadnjih desetih letih, daje pa objektu svojevrsten čar in zaključuje sicer še povsem nepokvarjeno celoto.

Slika 1

Tako posnetih je bilo 25 kašč od obstoječih 41, druge so povsem zaprte s kasnejšimi dozidavami ali pa so le dvojniki prikazanih.

Tuhinjska dolina je sorazmerno ostro zaključena v smeri vzhod — zahod, s severa in juga je povsem zaprta z vrsto težko prehodnih grebenov. Na zahodu je proti Kamniku zaprta z ozko tesnijo (ledinsko ime Soteska označuje terensko značilnost), proti vzhodu pa je zaprta dvakrat: prvič na prelazu, kjer je razvodje med porečjema potokov Nevljice in Motniščnice z ledinskim imenom Strmec, ter drugič pri Ločici, kjer se zožena dolina spet odpre proti Štajerski (glej prikaz s poenostavljenim zemljevidom, sl. I). Geografsko spada dolina pod Gorenjsko, čeprav je narečno in zgodovinsko naslonjena predvsem na Štajersko. Dolina je bila spočetka upravno in lastninsko pod lastništvom Andechsov in Spanheimcev, saj je znano, da so ravno Andechsi v 11. in 12. stol. zgradili po dolini glavno cesto, ki je povezovala Štajersko s Kranjsko. V kasnejšem srednjem veku se je lastništvo ozemlja čestokrat menjalo. Gornjegrajski samostan je dobil v 13. in 14. stol. mnoga posestva in desetinske kmetije po Tuhinjski dolini, posestva samostanskih zemljiških gospodov so bila v Markovem, Gozdu, Podhruški, Selih, Srednji vasi, Hruševki, Špitaliču itd. Svoja posestva in podložnike so imeli tu tudi žovneški gospodje, poznejši Celjski grofje. Nato je bil v 14. stol. ustanovljen mekinjski samostan. Od tedaj dalje pa se je javljala že tudi domača fevdalna gospoda, to so motniški in špitalski gospodje, ki so potem dokončno obdržali posesti v svojih rokah. Zanimiv je podatek, da je leta 1789 zadnja graščakinja Marija Bardanini prepuстила gornjemotniško posestvo z vsemi pravnimi in sodnimi pravicami motniškemu podložniku v trajno last, kar je bil morda eden od vzrokov, da se je štiri leta kasneje pojavila najstarejša datirana kašča.

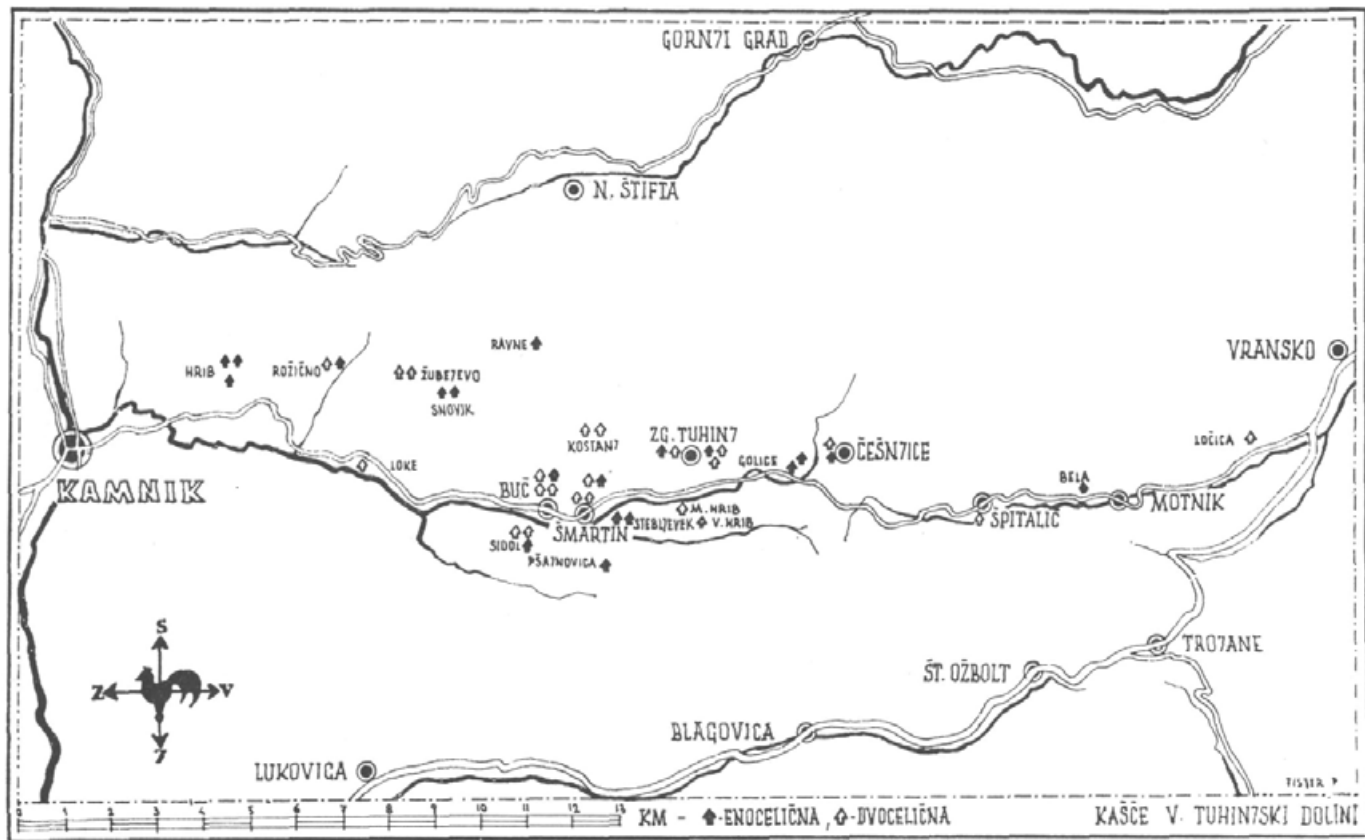
Preje omenjena trgovska in tovarna pot je izgubila svoj pomen šele ob koncu 17. stol., ko so trgovino in pošto preusmerili v Črni graben. Preložitev poti je imela usodne posledice, trpelo in ugašalo je gospodarsko življenje doline. Šele h koncu 18. in v začetku 19. stol. je prišel v Tuhinjsko dolino nov gospodarski razcvet. Tedaj so tuhinjsko cesto ponovno razširili ter jo uporabili za ves tranzit. Prav to drugo cvetoče obdobje je prineslo tudi kašče, ki so materialni dokaz, koliko je nova cesta prispevala k zvišanju socialnega položaja in gospodarskemu razmahu.

Po postopku sinteze lahko iz števila, velikosti in bogatosti kašč sledimo nihanju, ki se začne z najstarejšo kaščo iz leta 1793 (Mežnarkova kašča, Sidol 8), ki je še skromna enocelična stavba, skoraj brez vsakih ornamentalnih elementov. Enocelične in le za shranjevanje žita uporabljene ter preproste po obdelavi so vse prve kašče, ki pa so se širile z veliko naglico po dolini okoli Šmartnega (prej Šmartin) in Zgornjega Tuhinja. Zaradi ugotovitve, da spada h kašči tudi shramba za razno orodje, ki bi sicer ležalo neuporabljeno na

prostem čez zimo, in zaradi zvečane gospodarske aktivnosti, morda pa tudi zaradi prinesenih zgledov, predvsem iz Štajerske, pa se naglo razširi tip dvočelične kašče; prva taka, ki je datirana, je iz leta 1808 (Hribarjeva kašča, Sidol 6). Največji razmah je zavzela gradnja kašč v Tuhinjski dolini med leti 1820 do 1850, ko so bile kašče skoraj vse dvočelične, enočelične pa so bile le izjeme, ko je imel na primer en lastnik po dve enočelični kašči. Drug razlog za povečanje kašče v tem obdobju je bil ekonomski: velikost kašče, ki je sicer posebno pri dvočeličnih nihala le malo, je bila odvisna od velikosti posestva, čeprav ni bilo za to mogoče zaslediti prav nobenega pravila (so primeri, ko je imelo večje posestvo celo manj žitnih predalov v kašči kot manjše). Povečane kašče nam jasno izpričujejo, da so bila v teh letih 19. stol. posestva v Tuhinjski dolini večja (mislim na večjo površino obdelovalne zemlje), pa tudi bolj obdelana kot kdajkoli prej pa tudi pozneje. Značilen element, ki nam pokaže relativno blagostanje doline v tem obdobju, je tudi likovni izgled kašče. V začetku le skromno in funkcionalno oblikovana arhitektura, praktično brez krasilnih detajlov razen pri vratih, se po letu 1825 razbohoti in traja vse do štiridesetih let, kar kaže, da je bilo to eno najsrečnejših obdobjev doline, ko je bilo na lastni zemlji (glej zgoraj!) mogoče pridelati dovolj živeža, živahen promet po cesti pa je dajal pridelkom tudi večjo vrednost.

V Zgodovini trga Motnika navaja avtor Pavle Vrankar (op. 3) sledeče: »V začetku 19. stol. je Tuhinjska dolina močno pridobila, ko so izpeljali vozno cesto od Kamnika do Ločice. 1818 so jo pričeli graditi in izgotovili so jo v treh letih. Cesta je olajšala gospodarski položaj 49 vasi po Tuhinjski dolini.« Citat potrjuje točnost metode in dejstvo, da so kašče kot izraz gospodarske moči in kulturne višine izredno pomembne v razčlenitvi zgodovinskega razvoja.

Po tem obdobju je spet pridobila na pomembnosti cesta po Črnem grabnu in pričela je stagnacija gospodarstva, ki je bilo tudi sicer že zasičeno. Nove kašče so le posamezni primeri, zrasli v odročnih krajih, ki so bili najbrž šele takrat kultivirani (Kostanj 1, Golice, pri Knap'), so pa po svoji oblikovni strani in konstrukciji brez lastne izrazne moči ter se naslanjajo le na prejšnje zgledde. Zadnja kašča je nastala v letu 1914 (Golice, pri Knap', sl. 25). Medtem ko F. Baš v članku o Dobroveljskih kaščah ugotavlja, da je s sredo XIX. stol. zaključena kulturnozgodovinska vloga kašče na Dobrovljah in v okolišu kot hišne shrambe za živila (... od Črne do Celja in od Motnika do Velenja...), je ta vpliv zaključen v Tuhinjski dolini šele več kot pol stoletja kasneje. Morda je to dokaz, da je dolina po svojem hitrem ekonomskem vzponu in enako trenutnem nastopu stagnacije ali celo nazadovanja prav zaradi svoje geografske zaprtosti in zgodovinske pripadnosti štajerski strani, ki je v resnici teže dostopna kot Gorenjska, tako dolgo vztrajala pri svojem načinu gospodarstva in je napredna misel le počasi prodirala vanjo.

Slika II

Tu bi morda omenili še podatek, da so v Tuhinjski dolini še vse do druge svetovne vojne dajali cerkvene dajatve v žitu — še vedno je živ pobiralec Luka Slapnik, Šmartno 32, ki je dal o kaščah tudi največ podatkov, — »za sveče pa so dajali župljani v žitu, ki so ga pobirali koledniki okoli božiča. Nabrano žito so v cerkvi javno prodali. Po letu 1871 so v cerkvi namesto žita pobirali denar...« (op. 4).

Večina kašč je situirana v kmetijsko najugodnejšem in zato tudi najgosteje naseljenem predelu Tuhinjske doline med vasema Buč in Češnjice z najmočnejšima središčema Šmartnim in Zgornjim Tuhinjem. V tem območju so (bile) tudi najmočnejše kmetije, kar izpričuje sorazmerje med enoceličnimi in dvoceličnimi kaščami 10 : 16, medtem ko je to sorazmerje po drugih krajih nagnjeno v korist enoceličnih. Na splošno je na vsem območju ohranjeno skoraj enako število enoceličnih kot dvoceličnih — 19 : 22, verjetno pa je bilo to prej močno v korist enoceličnih, ki so jih najprej prepustili propadu. Kolikor je bilo mogoče po spominih starejših ljudi slediti številu kašč do nastanka najmlajše (pred 1. svet. vojno), je bilo vseh kašč skoraj še enkrat več, kot nam jih je ostalo, saj je morala imeti praktično vsaka kmetija svojo.

Zanimivo je, kako je trg Motnik vplival s svojo obrtniško usmerjenostjo na kaščno kulturo. Že prvi pogled na zemljevid, kjer so prikazane obstoječe kašče (sl. II), nam pove, da so po dolini Motniščice, ki je odprta proti Štajerski in ki jo obvladujeta dva nekmečka centra Motnik in Spitalič, prvi »je imel močno razvito obrt, barvarstvo, tkalstvo, klobučarstvo in usnjarstvo« (P. Vrankar, Zgodovina trga Motnika, str. 83), kmetijstvo pa je bilo zato povsem sekundarnega pomena, kašče le kot posamezni primeri. Edina zidana kašča v Beli pri Motniku je prav zato svojstvena po obliki in konstrukciji, da bi se tako čim manj približala kmečkim normam in bi bila čim bolj podobna »meščanski« arhitekturi v 19. stoletju.

Čeprav kašče v Tuhinjski dolini ne spadajo med najstarejše na Slovenskem, čeprav jih povprečni obiskovalec Tuhinjske doline skoraj ne opazi, ker so ob sami cesti seveda najprej izginile, čeprav so iz lesa, ki ni niti toliko plemenit niti toliko trajen material kot tisti, ki sestavlja nekatere druge umetnostne spomenike, pa morda samo zaradi svoje sorazmerne neznanosti, zaradi že pred desetletji izgubljene funkcionalne vrednosti in s tem tudi zaradi propada nekoč mnogo večjega števila teh dosežkov arhitekture preprostega človeka kašče niso dosegle takšnega pomena, kot ga ima pri nas kozolec na polju ali znamenje ob cesti, niso postale eden simbolov vasi in preproste umetnosti, čeprav bi to povsem zaslužile. Nekoč je bila kašča za kmeta pomembnejša od kozolca in zato tudi skrbneje oblikovana, bolj razširjena

od znamenja in zato tudi vključena med stalne sestavne člene grupacije, ki so skupaj tvorili domačijo, bila je res »srce« doma.

Ta študija naj bi prispevala k povečanju znanja o kaščah, prikazala naj bi še eno geografsko območje naše domovine z njegovimi svojstvenimi kaščami in na koncu nakazala vsaj nekaj problemov, ki se pojavljajo ob ideji o ohranitvi dragocenih primerkov, tako da ne bo kašča izginila skoraj neopazno z neusmiljenim tokom časa, ampak bi dobila svoje častno mesto, za kakršno je bila tudi ustvarjena in čemur je tudi služila.

O oblikovanju tuhinjske kašče

Ker so si kaščo zamišljali kot samostojno stavbo v sklopu domačije in ker so bile dane funkcionalne in materialne osnove za obliko (poleg že znanih iz sosednjih krajev), je tako nastala manjša, kladno iz tesanih hlodov grajena stavba, postavljena le na ogrodju, na točkovnih podstavkih ali v celoti ter z dvokapno streho dosti strmega naklona.

Podatki za funkcionalnost so bili spčetka zelo skopi. Podrobneje jih bomo obravnavali v poglavju o namembnosti posameznih delov stavbe, osnovni pa so naslednji: prostor v kašči naj bi služil za shranjevanje nemletlega žita, odpornejšega od moke, ki zahteva večjo kontrolo vlage; vendar je bila nevarnost škodljivcev tu večja in močno se je povečala možnost, da se zaradi nečistoče, ki je že prej obstajala, ali zaradi kasneje s trosi prineseno plesnijo uniči vsa zaloga; otežkočeno je postalo prezračevanje, kar pri shranjevanju že po naravi v lupini zaščitenih žitnih zrn odpade, zmanjšala pa se je tudi nevarnost »samovžiga«, čeprav je bilo to potrebno upoštevati pri višini predalov. Drugi prostor v kašči naj bi uporabljali v glavnem za shrambo prekaženega mesa in mesnih izdelkov (le čez zimo) ter razne drobnjarije. Podstrešni prostor, ki je bil zaradi specifične kritine (slama), ki zahteva strm naklon več kot 45°, dokaj obsežen, naj bi bil dostopen in pripravljen za shranjevanje določenega dela krme. Zanimivo pri tem je, da je prav zaradi majhnosti prostora in prekritja s slamo, ki vzdržuje stalno višjo relativno in absolutno količino vlage, bilo podstrešje kašče zelo kvalitetna shramba za vlažno ali polsuho krmo za prašiče in ovce. Ko so pričeli kasneje na podstrešju shranjevati seno, so zato, da bi dosegli potrebno prezračevanje, ki ga spravilo sena zahteva, morali izbiti dele opaža ali pa puščati vhodno odprtino stalno odprto (Hribarjeva kašča v Sidolu, sl. št. 7 in Španova kašča na Malem Hribu, sl. št. 9).

Za podstavek je bilo potrebno, da je kaščni prostor dvignil toliko od tal, ki vsebujejo vlago in od koder je možen dostop mrčesu in mišim, da je pod njim cirkuliral zrak ali pa je — v primeru, ko je bila kašča podkletena ali podzidana — zadostoval že dodatni spodnji prostor, da so dosegli zaščito pred

prodirajočo talno vlago. Obenem s temi zahtevami se je pojavilo gospodarsko mislečemu lastniku vprašanje, za kaj naj uporabi ta pravzaprav mrtvi prostor. Rešitev je bilo več, vsaka pa je izhajala iz terenske situacije, materiala, funkcionalnih zahtev in pa seveda tudi imovitosti lastnika.

Najstarejše kašče imajo razen ene izjeme (Mežnarkova kašča v Sidolu 9, sl. št. 1) in druge, ki je verjetno kasneje dvignjena, kar kaže tudi sorazmerje med samo kaščo in prevelikim podstavkom (Hacetova kašča v Golicah, sl. št. 5) — ta del popolnoma neizrazit in izdelan v vseh variantah: postavljene so direktno na teren (Homarjeva v Lokah, sl. št. 10) oziroma na leseno podstavno mrežo iz tramov (Zg. Tuhinj 5, sl. št. 3), dvignjene so od tal na lesenih kolih (Ravne nad Tuh. dolino, sl. št. 4 in sedaj podzidana Mejačeva iz Sidola 5, sl. št. 17), kar je verjetno ena najstarejših oblik, izvirajoča od kašče na stebru, ki jo omenja že avtor F. Wüst (op. 5). V tuhinjski varianti pa pomagajo lesene noge predvsem pri premagovanju terenskih razlik (Ravne nad Tuh. dolino, sl. št. 4). Enak rezultat so dosegli s postavitvijo lesene tramovne mreže na večje kamne, ki so podstavljeni na vogalih in v sredini (Žubejevo, sl. št. 6), da bi pomagali izravnati teren, v glavnem pa, da bi omogočili zračenje pod kaščami. Ta oblika se je zaradi izredno kvalitetne izvedbe zračenja obdržala tudi kasneje pri razvitejših oblikah kašče (glej Hribarjevo na Sidolu, sl. št. 7, Gregačevo v Špitaliču, sl. št. 12, Rosovo v Šmartnem, sl. št. 19).

Naslednja stopnja oblikovanja podstavka je podzidava, ki je boljša predvsem statično. Sprva je bil to le na suho zložen zid (Anžikovčeva kašča v Šmartnem, sl. št. 2) iz bolj ali manj pravilnega lomljenca, kasneje so namesto tega načina zidave uporabili zid iz nepravilnega lomljenca v apneni malti (Homarjeva v Lokah, sl. št. 10).

Kot posebna oblika tako skoraj neizrabljenega prostora (le zasilna drvarnica), vendar po tehniki izvedbe na višji stopnji, je kašča, ki ima na vogalih zidane sipe iz lomljenca v apneni malti z dodatnimi podporami na obremenjenih mestih v sredini v obliki lesenih stebričev (Rožično nad Tuh. dolino, Korenčeva kašča, sl. št. 21).

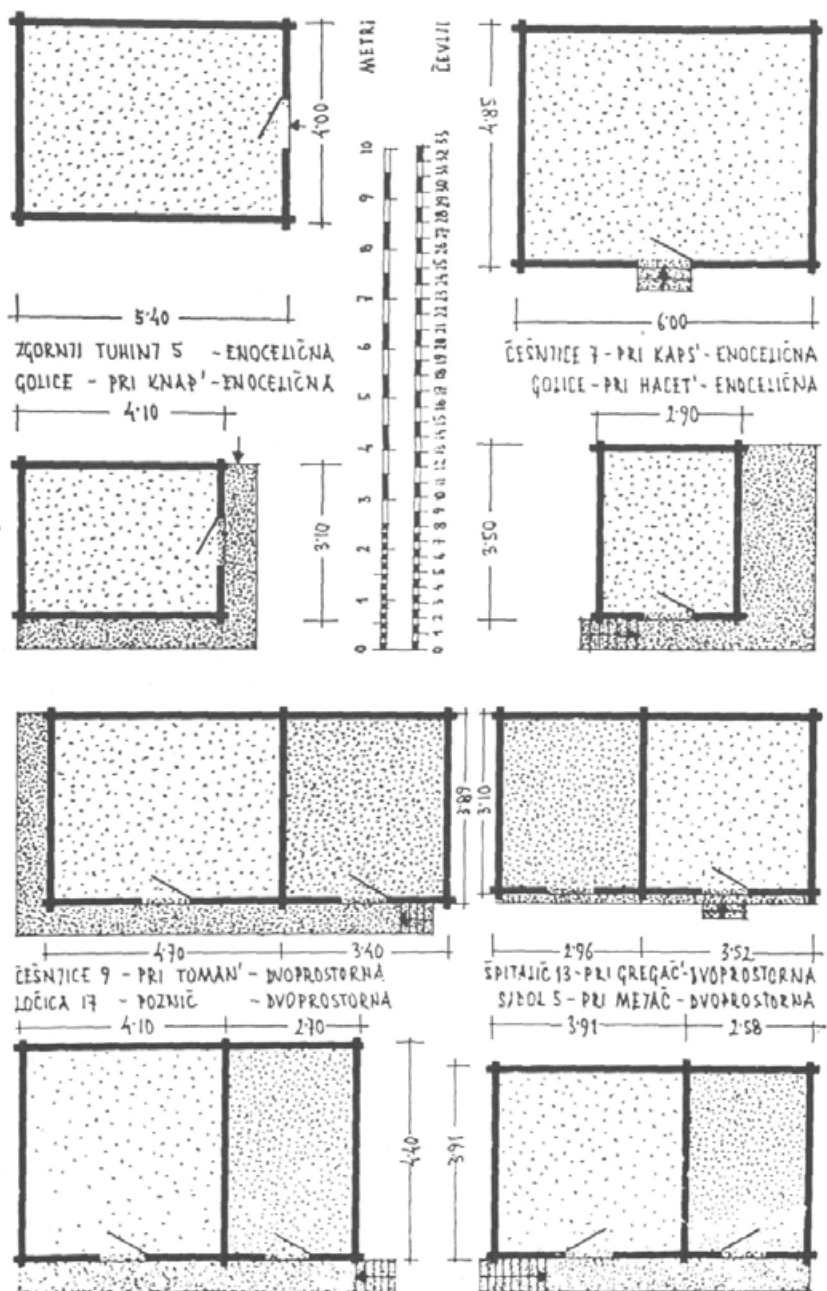
Praktičnemu duhu pa se je zgodaj uprla rešitev, ki pušča prostor pod kaščo neizrabljen. Skromnemu prvotnemu programu o funkciji se je pridružila ideja o možnosti uporabe tega dela in kmalu se je razvila dokončno oblikovana kašča, ki ima za podstavek zidan prostor, uporabljen v več namenov, leseni del stavbe pa se dvigne od tal in postane boljše zaščiten od talne vlage in škodljivcev. Izjemen primer, ki pa ga je možno razložiti zelo preprosto, je najstarejša kašča v Sidolu, datirana 1793 (sl. št. 1): situacija kašče v zelo strmem pobočju za hišo ni dopuščala druge rešitve kot podzidavo. Ker je s tem nastal primerno zaščiten prostor, so ga uporabili v razne namene (za shranjevanje krme, za poletno klet, za shranjevanje sodov ipd.). Šele

premožnejši lastnik (prim. pri »Španu«, Mali hrib 10 — nekdam pri županu!) je spoznal, da je ta prostor, ki je sicer enako nastal zaradi nagnjenosti terena, zelo primeren za ovčji hlev. Tokrat je bila tudi tehnika obdelave zaradi plemenitejše funkcije boljša: podstavek kašče je zidan in prvič tudi ometan. V začetku osamljen primer se je hitro razširil in od 1825. leta dalje postane obvezen sestavni del zgradbe. Redke drugačne rešitve (Špitalič 13, sl. 12; Šmartno, sl. 19 ali Rožično, sl. 21) so le ali arhaizmi ali pa izvirajo iz drugih potreb; primer iz Rožičnega je zgled, ko ima posestvo izredno veliko gospodarsko poslopje, v katerega so vključeni vsi potrebni prostori z ovčjakom vred.

Funkcija tega prostora ni povsod ista (glej poglavje o namembnosti prostorov!), razlikujeta se tehnična izvedba in oblikovanje. Pri kaščah, ki so bile kot začetni primer postavljene v nagnjenem terenu, so to izrabili in prostor delno vkopali, vhod pa je imel nivo na najnižji točki terena. Na ravnem pa so prvotno podzidane v vsej širini (Tomanova kašča v Češnjicah 9, sl. št. 13) predvsem zaradi funkcije; bil je to najprej ovčji hlev, kasneje pa naletimo že na primere, ko nastane prava klet, vkopana v zemljo. Zahteva po kleti je dala preproste rešitve, pri katerih pa navadno sploh niso upoštevali odtoka vode, ki je pritekla z deževjem k vhodu (Kostanj 1, sl. 24, Koltetova v Buču 17, sl. št. 6), zato ta sistem najbrž ni bil preveč priljubljen.

Ob tem bi opozorili še na razliko med podzidanim in podkletenim sistemom. Kot podzidanega obravnavamo v študiji tisti zidani podstavek kašče, ki izstopa več kot polovico iz terena, za podkletenega pa tistega, ki je v večji meri vkopan v zemljo. Ta dva primera se bosta ponavljala kasneje še večkrat med tekstom.

Oblika »kašče« kot najvažnejšega in osnovnega prostora je rezultat več osnovnih zahtev in pogojev. Po funkciji naj bi bil to močno grajen in pred škodljivci (mišmi, podganami, mrčesom), tatovi ter atmosferskimi vplivi popolnoma zaščiten prostor, prvenstveno namenjen shranjevanju žita. O zaščiti pred vlago je bilo govora že prej pri razčlenitvi tipov podstavkov. Obliko in velikost pa so določali še drugi faktorji: žito naj bi bilo spravljeno v »predalih«, ob stenah montiranih skrinjah s prekati, katerih vsak je služil za drugo vrsto žita. Število predalov, ki niso imeli točno določene prostornine, ampak so bili različni od primera do primera, pa ni moglo vplivati na velikost kašče. Kot primer bi vzeli enocelično Jerinovo kaščo skromnih dimenzij na Zg. Hribu 4, ki ima 10 manjših predalov, ali pa neprimerno večjo in bogatejšo Sokovo kaščo v Buču 12, ki ima le 6 večjih predalov. V prvem primeru gre verjetno za večjo raznolikost žitnih kultur, v drugem pa za modernejši način pridelovanja manjšega števila kultur, ki so zato kvalitetnejše in dajo večji pridelek. Velikost kaščnega prostora je bila odvisna le od velikosti posestva, o kakšnem pravilu za točna sorazmerja med velikostjo grunta (cel, polovičen ali četrtinski

Slika III

itd.) in velikostjo kašč pa ni niti sledu; to je bilo odvisno verjetno le od podjetnosti posameznih gospodarjev, ki so kaščo postavljali.

Višina prostora je antropomorfná: strop naj bo le toliko visok, da se še doseže z roko (en seženj), vrh predalov pa toliko, da je bilo mogoče brez truda pogledati čez rob in ugotoviti, koliko je še žitnega zrnja na zalogi.

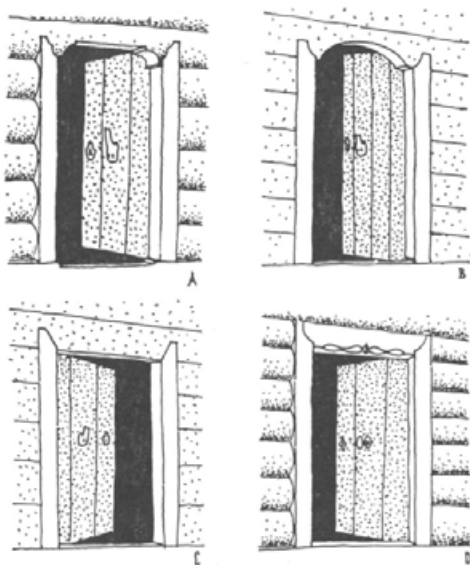
Eden od pogojev za velikost kašče je vsekakor bilo tudi gradivo. O izbiri in načinu uporabe gradbenega materiala bomo razpravljali v posebnem poglavju, za oblikovanje pa je bilo važno le, da so praviloma za gradnjo kašče uporabljali kvalitetnejši les, celo hrast, v obliki tesanih tramov (le v najmlajšem primeru žaganih) z ravnimi stičnimi ploskvami ter z okroglimi čepi, vezanimi v kladno steno. Zidane kašče so le redka izjema, saj sta na vsem območju le dva primera, eden v Buču št. 13, pri Popadovc', drugi pa v Beli pri Motniku, ki nekako ne spadata v kulturo tuhinjskih kašč in ju bomo obravnavali kot posebnost.

Vsekakor je na velikost in obliko kašče prav zaradi enotne izbire gradbenega materiala ta tudi vplival na enotnost oblikovanja. Tudi les kot gradbeni material ima namreč svoje omejitve, predvsem v dolžini. Zato pri dvoceličnih kaščah, kjer je bila dolžina poslopja tudi 7 do 8 m, ni bilo moč več razvijati dolžine, širina pa je bila omejena z nosilnostjo lesenega stropa, ki enako ni smel presegati dveh sežnjev (približno 4 m). Na žalost ni bilo mogoče zaradi skopo odmerjenega časa proučiti še merskih razmerij, oziroma ugotoviti, koliko so na kompozicijo stavbe vplivali tudi uporabljene merske enote in ustaljeni sistemi proporcev, kar bi pa bilo verjetno treba zaradi raznovrstnosti materiala in obsežnosti dela predstaviti kot popolnoma samostojno študijo.

Po upoštevanju vseh zgoraj omenjenih pogojev je nastala kašča spočetka kot ploščat kvader. Nekoliko zreducirane mere dajo namreč v tlorisu pri enoceličnih kaščah pravokotnik z razmerjem stranic med 1 : 1,2 do 1 : 1,4 in višino okrog 1 sežnja, vendar s precejšnjo razliko v sami velikosti, kjer zasledimo po tlorisni površini celo do trikratne razlike (glej sliko III. z značilnimi tlorisi!). Dodatni prostor pri dvoceličnih kaščah (»mala kašča« ipd.) ni po velikosti nikdar dosegel večjega, ki je bil po velikosti od primera do primera dosti bolj enoten kot pri enoceličnih in v razmerju stranic praviloma zelo blizu kvadratu, medtem ko je dodatni prostor bolj ali manj iztegnjen pravokotnik. Višina prostorov je bila ista kot prej — približno seženj (med 1,90 — 2,25 m). Poglavitna omejitev za te mere je bila zgoraj omenjena praktično nepreko-račljiva dolžina tramov, ki izhaja iz značilnosti gozdnatih površin Tuhinjske doline in iz izbire lesov (bukev, hrast), ki so navadno raščeni dokaj nepravilno, za tesanje ravnih tramov pa je potrebna čim pravilnejša rast debla; nikjer pa ni bilo zaslediti, da bi uporabljali po dolžini sestavljene tramove.

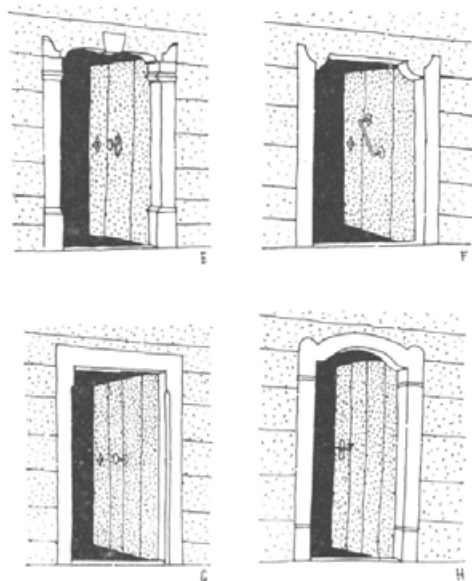
Značilno za oblikovanje je bilo tudi to, da praviloma niso v steno vrezali drugih odprtin kot vrata. Izjeme so bile le redke dvocelične kašče s prostori, ki jih niso uporabljali kot kašče. Razlog za to je bila potreba po kar se da natančno zatesnjenih odprtinah, ki so preprečevale dostop mrčesa, samo zračenje, kolikor je bilo potrebno, pa sta omogočala že poroznost lesa ter vrata, ki jih ni bilo mogoče popolnoma zatesniti. Okno v »mali kašči«, ki je bilo skromnih dimenzij, je bilo vedno namenjeno spremenjeni funkciji dodanega prostora: zračenju in potrebi po svetlobi, kadar je sobica služila kot bivalni prostor (za preužitkarje, hlapce itd.), ali pa za priročno delavnico, kar tudi ni bil redek pojav, čeprav v tem primeru okno ni bilo obvezno, ampak je bilo dovolj osvetlitve že skozi vrata (Španova kašča na Malem hribu 10). Primer odprtine za zračenje kašče je le en sam (Zgornji hrib 3); zračno lino pa so vsekali kasneje, po zatrjevanju lastnika le zaradi svetlobe, kar pa je nemogoče, ker dimenzije odprtine nikakor ne odговarjajo zahtevam po svetlobi.

Slika IV

Tipično oblikovanje vrat — lesenih portalov

Slika V

Tipično oblikovanje vrat — lesenih portalov

Vrata so bila povsod enokrnlina, sama odprtina pa je bila nizka; na spodnji stranici je imela visok prag, ki je preprečeval dostop živalim. Konstruktivno je vratna odprtina rana v homogeno kladno steno, vedno v osi prostora, zaključki prerezanih tramov pa so zvezani z navpičnimi podboji, ki so v zgodnjih

izvedbah povsem preprosti in funkcionalni, utorjeni za zvezo tramov ter brez dekorativnih okraskov. Edina razlika med njimi je zgornja lesna zveza s stenskim tramom, ki je obenem vratna preklada. Ta je ali preprosto trapezno oblikovana (Šmartno 32, sl. IV, det. C) z eno trapezno stranico, ki je zarezana segmentno (Golice, pri Hacet', sl. IV, det. B), ali pa močno dekorativno oblikovana s poševno stranico z dvojnimi segmentnim lokom (Zg. Tuhinj 5, sl. IV, det. A) oziroma konično obliko, ki ima obe poševni stranici segmentni (Mali hrib 10, sl. 9). V najbolj cvetočem obdobju postavljanja kašč okrog leta 1825 pa nastopi skrajno dekorativno pojmovan podboj, ki praktično skoraj izgubi funkcijo povezovanja tramov v prerezani steni. Oblikovali so ga po vzorcih kamnitih portalov kot psevdo-steber z ločenimi deli: bazo, trupom in kapitlom, kar so poudarili celo z barvo (rdeče barvani prehodi med členi). Verjetno gre tu za istega tesarskega mojstra, ki je zgradil kaščo v Buču 12 (sl. 11), in po proporcijah in do zadnjih detajlov najfineje obdelano tuhinjsko kaščo v Lokah pri Homarju (sl. 10 ter sl. V, det. E), čeprav gre ravno na račun dekorativnosti in posnemanja vzorov v tem primeru za oslabitev čiste konstruktivne izrazne moči.

Pri oblikovanju podbojev je poleg splošnih in večkrat uporabnih oblik še nekaj svojstvenih, ki pa ne izvirajo kot zgornje iz funkcionalnosti, temveč iz posnemanja določenih vzorov. Na poznih kaščah v Rožičnem in Golicalah (1914) sta to portala, ki ne upoštevata več prvobitne funkcije posameznih elementov portala, ampak vzameta odprtino kot celoto in jo kot tako tudi uokvirjata, tako da so podboji likovno zvezani s preklado, kar daje vtis »naplepljenega« portala. Pri prvem (sl. V, det. G) najdemo sicer še po starejšem vzoru rahlo posnete robove, pri drugem pa s plitvim rezom nakazano idejo o stebrih (glej zgoraj — sl. V, det. H), vendar nimata več tiste izrazne moči kot drugi portali, ker zanemarjata konstruktivno jasnost.

Preklade vhodnih odprtin kažejo pravzaprav najznačilnejši okrasni element kašče, razen konzolnih podpor pri napušču. Konstruktivno je preklada le eden od tramov, ki sestavljajo steno, vendar je pojmovana bolj dekorativno, tako da včasih izgubi skoraj vso svojo nosilno funkcijo.

Oblikovalce so vodili seveda likovni vzori portalov, ki so imeli važnejšo vlogo (v stanovanjsko hišo, pa morda celo v sakralno stavbo) in ki so bili bolj ali manj posrečeno preneseni v drug ambient, drugo funkcijo pa tudi v drug material. Konstruktivno popolna oblika, ki odgovarja tudi pravilnosti uporabe materiala (lesa), je preprost tram, ki je le nadaljevanje stene, »podprt« pa je z levim in desnim podbojem, ki sta vsekana vanj, seveda le, kolikor to zahteva lesna zveza. Ta primer je značilen predvsem za najstarejše kašče (Šmartno 32, sl. IV, det. C), nastopa pa vseskozi do konca, ker predstavlja čisto tehnično rešitev; zasledimo ga tako pri skromnejših kot tudi pri bogatejših rešitvah

(Žubejevo, sl. št. 6; Špitalič 13, sl. št. 12; Zg. Tuhinj 13, sl. št. 18; Kostanj 1, sl. št. 24 itd.). Varianta iste rešitve je preklada, krašena s prirezovanjem roba ravnega tramu (Sidol 6, sl. št. 7 ali detajl, sl. IV - D), ki pa je v resnici kasnejšega izvora, ko zasledimo že težnjo po dekorativnih motivih, ki je pri prvih kaščah skoraj ni, ker so le funkcionalne, ne pa tudi toliko reprezentančne.

Istočasno z osnovno obliko portala nastopi že tudi dekorativni element, ki sicer na prvi pogled ne oslabi konstrukcije, ob natančnem pregledu pa vidimo, da zaseka v cel tram precejšnje rano. To je motiv poznogotsko oblikovane preklade s konzolama (Zgornji Tuhinj 5, sl. IV - A), na katerega so verjetno vplivali podobni portali iz kamna. Vsekakor so konzole statično nepotrebne in nastopajo izključno kot dekorativni element. Isti element najdemo kasneje v obdobju največje gradnje kašč, ko so iskali vsepovsod vzore za originalne in nove rešitve. Tokrat sicer ni težil za tem, da bi bil kopija, zato so konzole oblikovali svojevoljno in z manjšim občutkom za prenos statičnih sil; pri izbočenih konzolah dobimo vtis, kot da silijo iz podpornih tramov (Buč 17, sl. št. 16), medtem ko se pri prejšnjem primeru sile umirjeno pretakajo v podboje, oziroma v steno.

Tretja, starejša oblika, ki se pojavi že zelo zgodaj in ki se kmalu izgubi, oziroma preide v drugo, je segmentni lok (sl. IV - B). Za ta sicer lesu tuj način oblikovanja preklade je več vzrokov, od katerih je zelo pomemben zgled kamnitih portalov, ki postane še dosti bolj očiten v izpeljanki z dvojnimi segmentnim lokom. Delno se tak način rezanja konstruktivne preklade da razložiti še s povsem funkcionalnim nagibom; višina vrat je preskromna za normalen vstop iz že v začetku omenjenih vzrokov (visok prag, konstrukcija stropa, ki zahteva prečni nosilni tram in zato več stene nad vrati, kjer je ta naslonjen). To je pomagal omiliti prav segmentni lok, ki je sredino vratne odprtine zvišal vsaj za 15 cm, ne da bi pri tem nosilni tram nad vrati preveč izgubil na nosilnosti, ker je deloval le kot lažni obok (prim.: Golice, pri Hacet', Šmartno 31, Mali hrib 10).

Zgoraj omenjena izpeljanka segmentnega loka je spet korak nazaj v navidezno statičnem in funkcionalnem pojmovanju preklade, korak naprej pa je v monumentaliziranju vhoda. To je najprej do detajla izdelan posnetek klasičističnega kamnitega portala stanovanjske stavbe, ki smo ga omenili že pri podbojih (Loke v Tuhinju, sl. V - E), ki pa kasneje izgubi večino okraskov in ostane le komaj nakazan dvojni segmentni lok z naznačenim psevdosklepnikom (Zg. Hrib 3, sl. 15 ali Buč, pri Matevc', sl. št. 14). Najslabše pa se ujemata s konstrukcijskim principom dva izjemna primera portalov, ki sta, kot smo že povedali, le kot kulisa nalepljena na vratno odprtino (Rožično, sl. V - G in Golice, sl. V - H).

Boljš konstrukcijskemu sistemu kot k oblikovanju spada način vezave tramov na vogalih, ki pa daje vseeno svojstven dekorativni učinek. Posebno značilni so presegajoči tramovi zgoraj in spodaj na vogalih, ki so ponekod pri kasnejših še dodatno profilirani (Cešnjice 9, sl. 13, Kostanj 1, sl. 24), vendar brez posebnih značilnosti, ki bi se ponavljale tudi na drugih primerih, zato jih ne moremo šteti niti za pravilo niti za izjemo, ker preprosto posnemajo isti motiv z drugih gospodarskih poslopij.

Nekoliko močneje je običajno profiliran le osrednji stropni nosilni tram, ki izstopa iz stene navadno nad vrati (Buč 17, Špitalič 13, sl. št. 12) in je obenem kot nekak okrasek nad vhodom.

Kot dekorativni element nastopa tudi sama lesna zveza. Spočetka je to preprosta trapezna vez (Zg. Tuhinj 5, sl. 3), ki pa se že v začetku spremeni v segmentno oblikovane trapeze (Žubejevo nad Tuh. dolino, sl. št. 6), kar se obdrži vse do konca. Popolnoma estetska in tesarsko zelo zahtevna pa je zveza z dvojnimi segmentnim utorom, ki se razvije zelo zgodaj, zaradi zahtevnosti dela pa tudi kmalu odmre (Ravne nad Tuh. dolino, Golice, pri Hacet', Mali hrib 10, pri Špan') ter se uporablja izključno kot krasilni element skupno z enojno segmentnim (Loke v Tuh. dolini, glej detajl sl. VIII).

Stropi so v notranjosti preprosti, edina dekoracija so po starejših vzorih iz stanovanjskih hiš posneti robovi, ki se obdrže vse do konca — deloma tudi iz gole praktičnosti, ker je taka deska na topem robu bolj neobčutljiva kot ostro rezana.

Streha, ki oblikuje tudi podstrešni prostor, je v bistvu povsod dvokapnica. Kritina (slama) ji je določila strm naklon ter sorazmerno lahko strešno ogrodje. V začetku je streha naslonjena direktno na konstrukcijo same kašče, postavljena je lahko le nekoliko nesimetrično v primeru, ko je vhod ob strani, da se pridobi tako dovolj velik napušč, ki varuje dohod (Ravne nad Tuh. dolino, sl. št. 4), ali pa so potrebni napušč na čelni strani dobili s podaljšanjem zgornjega prostora in obenem tudi strehe izven spodnje stene (Smartno 32, sl. št. 2). Možna je bila seveda tudi kombinacija obeh, ko je na primer vhod v podstrešni del pod čelnim napuščem, vhod v kaščo pa pod bočnim (Žubejevo, sl. št. 6). Dostikrat je streha zaključena s prirezanima čopoma, pri najstarejši kašči v Sidolu celo samo z enim. To izhaja iz posnemanja stanovanjskih arhitektnih oblik ter zaradi zaščite čelnega opaža iz desk.

Z razvojem dvocelične kašče se prične bolj upoštevati tudi podstrešni prostor. Nesimetrično postavljeno sleme omogoči (navadno nad vhodno stranjo) dodatno opaženo steno, ki izredno poveča razpoložljivi prostor; ta izgubi mrtve trikotne prostore ob stiku strehe s stropom. Včasih je to zvišanje le malenkostno (Hribarjeva kašča v Sidolu, sl. 7), nastopi pa v skrajnih primerih (Smartno, sl. št. 19) do povsem neproporcionalne višine v primeri s spodnjim

delom in ga preglasi, ali pa se izredno ubrano oblikuje kot nekak reprezentativni balkon, ki je seveda praktično brez pomena in kvečjemu odvzame koristno površino (Španova kašča na M. hribu, sl. št. 9). Na čelnih straneh je deskovni opaž predvsem v začetku oblikovan kot gladka površina z morebitnimi nevidnimi vrati in brez okrasnih zračnih lin. Pri višji obliki (Mali hrib 10) pa se že pojavi, deloma zaradi boljšega izkoriščanja omejene dolžine desk in deloma zaradi zračenja, ki ga zahteva spravilo sena, delitev na manjši, nekoliko ven pomaknjeni zgornji del in na večji spodnji del. V deskah se pojavijo zračne line, sprva preproste okrogle (Loke v Tuhinju, sl. 10), kasneje v obliki monštrance (Špitalič, sl. 12), nato v obliki deteljice (Buč, sl. 14), ali pa je celotni čelni del fasade kljub sorazmerni skromnosti same kašče posebno lepo oblikovan (Zg. Tuhinj 13, sl. 22).

Vhod v podstrešni del je neizrazit in v mnogih primerih nefunkcionalen. Spočetka je sploh skrit v opažni čelni steni (sl. 3), nato pa se prenese pod napušč (Žubejevo, sl. 6). Ta princip se pokaže kot zelo neroden posebno pri visoko podzidanih kaščah, vendar še edini uporaben, ker bi bil vhod na čelni strani zaradi prevelike višine nemogoč (Buč, sl. 14). Dostop je mogoč vedno le po lestvi, tako da samo v enem primeru, ki ga lahko omenjamo kot izjemnega, sploh ne poseže v oblikovanje. Izjemen primer je Rosova kašča v Šmartnem (sl. št. 19), kjer so za vhod na dosti visok podstrešni del uporabili fiksne lesene stopnice, zakrite za lesenim opažem. Kasen nastanek kašče in s tem vse večji pomen podstrešnega prostora za shrambo krme pa opravičuje bogato oblikovan dostop na do tedaj neugledno podstrešje.

Kot močan izrazni člen pri oblikovanju zunanosti nastopa še sistem dostopa do vhoda v kaščo, ki je v glavnem posledica terenskih značilnosti in samega sistema kašče.

Osnovni, čeprav ne najstarejši, je dostop direktno s terena, pri katerem ni nobenega dodatnega člena (Zg. Tuhinj, sl. 13), ali pa pri naprednejši obliki, kjer je kašča zaradi zaščite bolj dvignjena od tal in premosti to razliko z lesenim mostovžem, položenim skoraj direktno na teren (Španova kašča, Mali hrib, sl. 9), ali pa s kratkimi stopnicami (Žubejevo, sl. 6). V obdobju najbolj razvite kašče postane mostovž, čeprav le rahlo dvignjen od tal, monumentalni oblikovni člen s kratkim stopniščem in ograjo (Sidol, Hribarjeva, sl. 9), kjer so predvsem konstruktivni elementi dekorativno obdelani.

Terenski pogoji pa so že takoj v začetku narekovali tudi drugo rešitev. Pri obeh najstarejših primerih (Sidol 8 in Šmartno 32) imamo s podaljšanjem podstavnih tramov pred vhodno in eno stransko steno izdelan primitiven balkon, na katerega pa ni fiksnega dostopa. To izvira predvsem iz težnje po varnosti pred živalskimi roparji. Za vstop v kaščo pa je treba nasloniti na teren

in na balkon po dve deski, sicer bi bil zaradi sorazmerno visoko dvignjenega vhoda vstop skoraj nemogoč.

Pravi leseni balkon — »gank« — nastopi šele z nastankom ideje o podzidavi kašče. Pred vhodno fasado, včasih tudi ob strani, namestijo na podaljšane tramove stropa podzidanega prostora ozek balkon, podobno kot je to pri stanovanjski hiši ali še bolj pri gospodarskem poslopju (Sokova kašča v Buču, sl. 11). Ograja je kot najbolj eksponiran oblikovni element le v redkih primerih krašena (sl. 17), sicer je preprosta iz tesno stikajočih se desk ali v klasiistični izvedbi iz nekrašenih lesenih palic (Rožično, sl. 21). V najskromnejši izvedbi je le horizontalni tramič (Sela, sl. 20). Posebna oblika balkona ali bolje dostopa se razvije proti koncu cvetočega obdobja kašč. To je kratek balkonček le pred vhodom, ki ni zvezan konstruktivno s stropom kot prejšnji, ampak je postavljen na samostojne konzole.

Dostop na balkon je po neuglednih, preprostih lesenih stopnicah, le v enem primeru nastopi v suhem zidu zgrajen kratek mostovž (Češnjice 9, sl. 13).

Kot samosvoj primer izstopa (po oblikovanju) zidana kašča v Beli pri Motniku, ki je nastala zelo verjetno zaradi močnega nekmečkega vpliva Motnika, kjer se kašča sploh ne pojavlja. Kašča v Beli je enocelična, podkletena, z izredno velikimi napušči in za svojo velikost preveliko streho. Nastala je dosti pozno, uporabljali pa so jo le občasno in je vmes služila tudi kot stanovanje. Vsekakor je ne moremo vključiti v tuhinjsko kaščno kulturo, je pa zelo zanimiva kot — poleg še ene v Buču — edini primerek zidane izvedbe. Obenem je dokaz o sicer izredno močnem, a zelo ozko omejenem vplivu trga Motnika, ki je imel obilico obrtništva ter bil kot dolgoletni upravni center Tuhinjske doline povsem nekmečki.

Tako je lastnik oblikoval kaščo. Oblikoval pa je tudi svojo domačijo, in prav ta stavba je služila kot eden najvažnejših oblikovnih elementov za skupino poslopij, ki so sestavljala zaključeno celoto. Situacija kašče kot samostojne stavbe ob eni izmed stranic dvorišča je bila seveda pogojena z več razlogi, najvažnejša pa sta bila oblika terena ter dejstvo, da je morala biti kašča vedno pri rokah gospodinji, to je pri vhodu v kuhinjo. Stranski zahtevi pa sta bili še: postavitev kašče tako, da je bila vedno pred očmi in da je bila na kolikor mogoče reprezentančnem kraju, kjer je, kot smo že ugotovili, predstavljala nekak hišni izvesek.

Teren je narekoval ali naj bo kašča vzporedno s hišo ali v isti liniji z njo. Nikdar ni smela biti preveč oddaljena (primer v Lokah je osamljen, nastal pa je zaradi prestavitve kašče pred nekako pol stoletja), tako da je razdalja med stanovanjsko hišo in kaščo med 5 — 20 m. Vrata v kaščo so vedno obrnjena proti hiši zaradi skrajšanja poti, v precej primerih pa verjetno zaradi kontrole (tatovi?). Tako obrnjena vhodna fasada je dostopna šele preko balkonov, kar

bi v primeru vhoda ob strani ne bilo potrebno. Čeprav sodi pravzaprav med gospodarska poslopja, pa razen v redkih primerih, ko je z njimi združena (Zg. Tuhinj 13, sl. 22), situacija le-teh sploh ne vpliva na položaj kašče, za katerega so važne le zgoraj naštete omejitve. V primerih, ko je v podzidanem delu ovčji hlev, imamo celo primer, da nastane prav iz teh ločenih idej še drugo kmečko dvorišče zadaj za kaščo, ki je v resnici precej nerodno dostopno z večjega (Španova kašča na Malem hribu 10). Reprezentativni moment pa je povsem prevladal pri situaciji prestavljene kašče v Lokah, ki je dobila tako vlogo nekakšnega odmaknjenege portala pri vhodu v obsežno območje Homarjeve domačije.

Ob koncu razmišljanja o oblikovanju tuhinjske kašče bi morali spregovoriti še o tem, kako se je posebno v zadnjem času ta že deformirala. Razen redkih prejšnjih primerov, ko so bile kašče že od vsega začetka združene z gospodarskim poslopjem (Zg. hrib 3 in Zg. Tuhinj 13), je bila to namreč povsem samostojna stavba. Njene funkcije pa so se množile in najprej so pričeli s prizidavami drvarnic (Golice, pri Hacet', sl. 5 in Buč 12, sl. 11), kašča pa se je v skrajnem primeru povezala pod isto streho celo z mlajšo stanovanjsko hišo (Sidel, sl. št. 17). Še bolj pa jo likovno uničujejo današnji priveski in prezidave, ki ji odvzemajo vso oblikovno moč in jasnost (Zg. Tuhinj 38, sl. št. 18).

Oblikovanje, v začetku skromno in le funkcionalno, je doseglo svoj višek v letih 1820 — 1840, kasneje so kašče tudi številčno vse redkejšje in le ponavljajo oblike, ki so nastopale pred 50 leti (Kostanj 1, sl. 24), ali pa jih posnamejo iz drugih objektov. Kot pa smo omenili že v začetku in kasneje razmišljali o oblikovanju, je bil reprezentativni moment dokaj močan, tako da lahko upoštevamo prav kaščo v Tuh. dolini kot enega najmočnejših smernikov in dokazov o stavbni in likovni kulturi tega območja od konca 18. stol. dalje. Kljub eklektičnim oblikam, za katere so ideje prihajale s Štajerske, je kaščna kultura tu toliko močna in avtohtona, da jo lahko vrednotimo kot eno najmočnejših in na srečo sorazmerno dobro ohranjenih primerov ljudske ustvarjalnosti slovenskega naroda.

O načinu gradnje, konstrukciji in gradbenih materialih tuhinjske kašče

Kot smo omenili že v uvodu in pri opisu oblikovanja tuhinjske kašče, je bil osnovni material za gradnjo kaščne celice les. Edini izjemi sta zidani kašči, ki pa sta nastali po tujih vzorih in povsem izpadata iz osnovnega principa. Tuh. dolina nudi dovolj gradbene surovine; hribovje, ki jo zapira, je poraščeno z mešanim, kvalitetnim gozdom, kar dokazujejo tudi žage po dolini ob potoku Nevljici. Za podzidavo je služil prav tako domač material, lomljenec iz dolo-

mitnega apnenca (A. Melik, Slovenija I, str. 34), ki je dajal za maltno vezivo tudi doma žgano apno, ki je sicer nekoliko slabše kvalitete ter bolj grobo. Za strešno kritino so uporabljali prvotno le slamo. To je, kot smo povedali že pri poglavju o oblikovanju, material svojstvenih lastnosti, lahek in cenen za pridobivanje (odpadni material), sorazmerno dosti trajen, vendar le ni imel tiste kvalitete, ki mu je bila najpotrebnejša: strehe ni mogel varovati pred požarom, ampak je morebitna iskra skoraj vedno povzročila ogenj. Šele kasneje zasledimo v nekaj izjemnih primerih skril, oboje pa nadomešča od II. svetovne vojne dalje strešna opeka.

Najenostavnejši podstavek kašče so na vogalih podloženi kamni, ki zahtevajo pri kašči le ojačano talno ogrodje, to pa je navadno iz močnejših tramov kot stene ali strop. Naprednejši tip je kašča, ki stoji »na kolih«, to je na leseni stebri konstrukciji iz odpornega trdega lesa (hrastovine), ki je proti prečnim silam ojačena z ročicami (Ravne, sl. št. 4). Isti tip, še vedno zelo preprost, je na vogalih podzidana stavba. Slopi so že zidani ali v suhem zidu ali pa kvalitetno v apneni malti in pravilnejši kvadratni obliki (Rožično, sl. 21). Od preprostih podstavkov poznamo še tip podzidane kašče, kjer še vedno prostor pod kaščo ni izrabljen, boljša in močnejša je le temeljna površina, ki se tako nekajkratno poveča, da so leseni nosilni tramovi enako obremenjeni po vsej dolžini in to na pritisk, kar je za les najugodnejše.

Podzidava s funkcionalno izrabo prostora pod kaščo pa je zahtevala kvalitetnejšo izvedbo; to je v vseh primerih zid iz lomljenca, vezan z apneno malto, praktično brez temelja, odprtine (vrata in okna) pa so dobili z vstavitvijo preprostih lesenih okvirov, popolnoma konstruktivnih in brez lepotnih detajlov. Zid je ometan načeloma le znotraj, zunaj pa razen v redkih primerih le, kolikor je bilo potrebno za izravnavo in zaščito gradbenega materiala (primer: Golice, pri Hacet', sl. št. 5.) Tla v prostoru pod kaščo so vedno iz steptane zemlje.

Zahteve, navedene že pri oblikovanju (zaščita pred škodljivci, vlomilci, meteorskimi vplivi, vlago ipd.), so bile seveda odločilne tudi pri izbiri materiala za samo kaščo. K vsemu temu sta se pridružili še sorazmerna lahkota obdelovanja in pa tradicija v uporabi lesa. Potreba po varnosti ter večji trajnosti je narekovala izbor tršega lesa. Poleg smrekovine je to pogostokrat bukev ali hrast, le za manj izpostavljene ali popolnoma zaščitene elemente (ostrešje) so vedno uporabili manj odporni les iglavcev, ki v kladni steni dobi sčasoma široke špranje.

Kot rečeno, je kašča podložena s sistemom hrastovih tramov, nekako osnovno nosilno mrežo, ki služi obenem tudi za prezračevalne kanale pod kaščo. Na njo so v kladni gradnji postavljene lesene stene, pri katerih je predvsem zanimivo zasledovati razvoj prereza tramu. Predvsem v začetku,

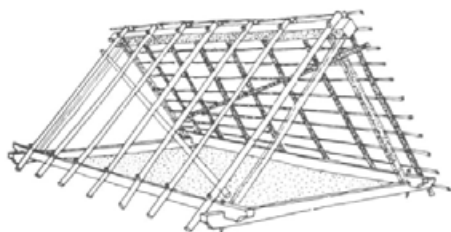
kasneje le izjemoma, je tram obtesan le s treh strani: gladko na notranji strani ter zgoraj in spodaj, na zunan pa je le obeljen (Sidol 8, pri Mežnarku, sl. 1 itd.). Prerez stenskega tramu, ki je tesan z vseh štirih strani, je v začetku zelo blizu kvadratu, oziroma je le nekoliko iztegnjeni pravokotnik (Šmartno 31), ki se kasneje vedno bolj zožuje in v končni fazi (Golice, pri Knap', sl. št. 25) nastopi le še v značilnem prerezu debelejšega ploha, ki je tudi po svoji obdelavi že različen od prejšnjih: to je žagana deska, ki omogoča boljšo izrabo lesa kot tesani tram, kjer je do 40 % odpadkov in več.

Navpično so med seboj tramovi vezani z okroglimi čepi, proti prepihu pa je bila dovolj močna obramba že natančna izdelava, saj kljub starosti in dotrajanosti kašč ni bilo mogoče pri nobeni, ki je bila izdelana iz tršega lesa, najti niti ene razpoke ali razmaka med tramovi, tako da ni bilo potrebno ne smoljenje, ne zabijanje špranj s predivom ipd. Na vogalih so tramovi zvezani med seboj z lesnimi zvezami, omenjenimi že pri oblikovanju. To so izredno precizno izdelani stiki na pero in utor, spočetka preprosti v obliki enakostaničnega trapeza (Zg. Tuhinj 5, sl. št. 3), polkrožne zunanje stranice tramov pa so bile na konceh sploščene, da so omogočale tako izvedbo. Višja stopnja stika je v bistvu enaka, le da sta poševni stranici zarezani segmentno, kar tehnično ni izboljšalo vezi, funkcija je le lepotna (Žubejevo, sl. 6). Višek natančnosti oblikovanja vogalnih vezi je dvojni segmentni utor, tehnično zelo zahtevna zveza, ki je danes kljub povpraševanju ni sposoben izvesti niti en tesar v Tuhinjski dolini (Ravne nad Tuh. dol., sl. 4). To je v bistvu povsem lepotna vez, zaradi lomljivosti spojnih delov sicer dosti slabša, kljub temu pa izdelana povsod tako dovršeno, da ni nikjer špranj, ki bi sicer morale nastati zaradi zvijanja lesa. Dokaz o ornamentalni rabi te vezi je, kot je to omenjeno že pri oblikovanju, Homarjeva kašča v Lokah, kjer nastopata druga poleg druge navadna in dvojna segmentna vez skupaj.

Posebnost konstrukcije je tudi način zveze zgornjih in spodnjih tramov v kladni steni. Zaradi večje izpostavljenosti tako statičnim silam (napušč) kot trohnenju (pri tleh) se le-ti po dolžini presegajo. V začetku je to le en sam tram, kvečjemu sta dva trama kladne stene (Sidol 8, sl. 1), kasneje vsaj 2 do 3, tako da se dolžina ornamentalne vezi vogalnih stikov skrajša na le nekaj tramov (Golice, pri Hacet', sl. 5), ornamentalno vlogo pa dobe prav ti presega-joči se tramovi (glej detajl kašče iz Lok, sl. VIII). V skrajni fazi, ko ni več niti mojstrov, ki bi bili sposobni izdelati bolj zahtevne vogalne zveze z utori, in ko postanejo stenski tramovi bolj deske kot tramovi, pa se vogalna vez oblikuje po vsej višini s preseganjem (Golice, pri Knap', sl. 25).

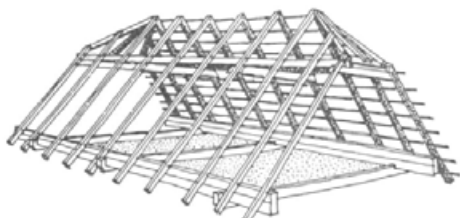
Tla in strop sta morala biti povsem zatesnjena ter dovolj odporna proti vlagi. Sestavljena sta iz tesanih, kasneje žaganih plohov, ki so na tleh položeni

Slika VI

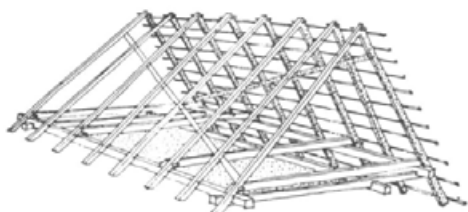

Preprosta strešna konstrukcija s slemenskim tramom

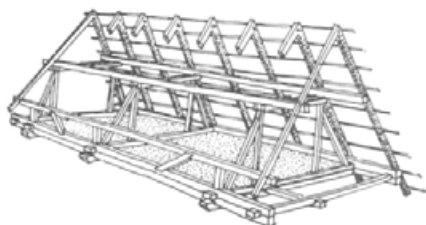
Slika VII

Konstrukcija čopaste dvokapnice z vmesnimi legami in škarjami

Dvokapnica brez vmesnih leg in s škarjastimi vezmi

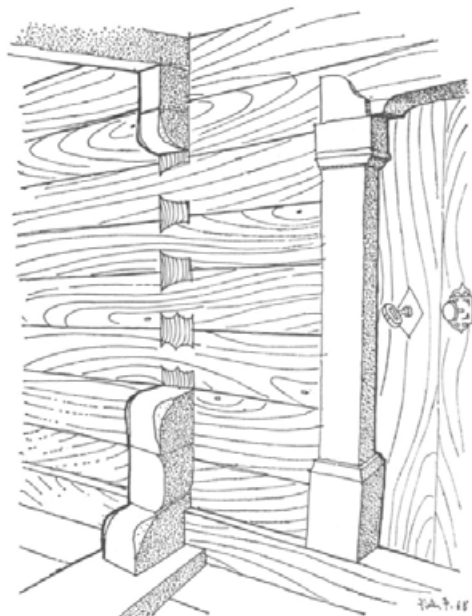
Nesimetrična dvokapnica z nosilnim ogrodjem — trapeznim razpiralom

na nosilno tramovno mrežo, na stropu pa je skrajšana njihova dolžina z enim ali celo dvema dodatnima stropnjakoma, ki izstopata iz stene ter sta navadno dekorativno obrezana, posebno kadar sta nad vrati (Špitalič 13, sl. št. 12).

Konstrukcijo portalov smo obravnavali že pri oblikovanju, ker so najbolj značilen element dekoracije. V vseh primerih so leseni, vrata pa enokrlna, masivna, navadno hrastova iz tesanih plohov. Kot posebnost je le dvojni varnostni sistem, prvi z normalno ključavnico na ključ, drugi pa s posebno doma izdelano »ključavnico«, ki je prikazana na detajlu sl. IX (Španova kašča, Mali hrib 10). To je sistem zapaha, ki se premika s posebnim lomljenim ključem, ki se vrti v stenski odprtini. Za vsako tako ključavnico je bila potrebna tudi posebna dolžina ključa, ki je moral točno dosegati zareze na zapahu, sicer je bilo vrata nemogoče odpreti.

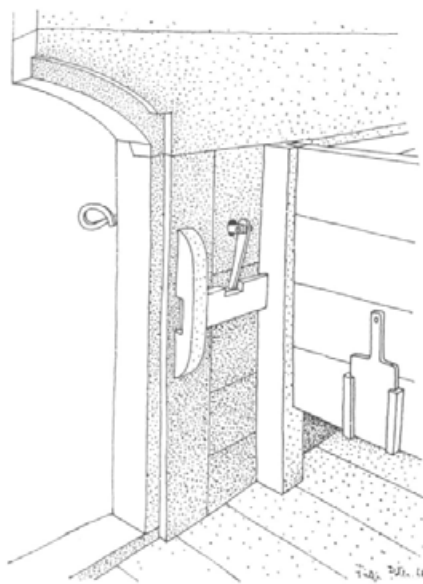
Streha, kot smo že povedali, vedno dvokapna, ni zahtevala posebnih konstrukcij, ker niso nikjer nastopali veliki razponi in ker so uporabljali le lahko kritino (slamo). Maksimalna tlorisna širina ene strešine je bila 3 m. Zato se je predvsem v začetku, ko še ni bilo širokih napuščev, pojavil dokaj nekonstruktiven sistem ostrejša. To so špirovci obeh strešin, naslonjeni drug na drugega, brez povezave s kleščami, ki pa imajo na slemenu v stiku precej močan slemenski tram, ki je bolj obešen na špirovce, kot pa da bi dosti pomagal k stabilnosti konstrukcije, saj so poševno na špirovce še vseeno potrebne

Slika VIII

Detajl konstrukcije stene in portala —
 Loke v Tuh. dolini

Slika IX

Detajl vratne »ključavnice« in predelov —
 Mali hrib 10

vetrne vezi, k stabilnosti strehe pa prav toliko, če ne več, pripomorejo lege, na katerih so položeni škopniki slame (Sidel 8, Šmartno 32...). Za razlago služi detajl: sl. VI - A! Isti sistem, vendar brez nepotrebnega slemenskega tramu in z dodatnimi kleščami pri največji širini, nastopi kasneje pri vseh strehah brez prirezanega čopa — sl. VI - B (Golice, pri Hacet').

Strehe s prirezanim čopom in strehe z večjim razponom pa zahtevajo dodatne vmesne lege. V preprosti izvedbi dosežejo to z dodatnimi kleščami pod legami — sl. VII - C (Šmartno 31), pri nekaterih kaščah pa imamo bolj zaradi posnemanja strešne konstrukcije stanovanjske stavbe kot iz konstruktivnih potreb še trapezno razpiralo ter posebne dodatne konstrukcije za zviševanje napušča, sl. VII - D (Hribarjeva kašča v Sidolu).

Za kritino so uporabljali povečini na roko mlateno slamo (rženo), na slemenu utrjeno z dvema palicama in na stranskih zaključkih strešin povezovalo v snopič, prevezan prvotno s srobotom ali slamo, kasneje pa z žico. Nekaj redkih primerov kritja s skrilnimi ploščicami (Rožično, sl. 21, Sidel, sl. 17) ni menjalo strešne konstrukcije; zaradi posebnosti kritine je le najprej prekrita z deskovnim opažem, na tega pa so pribite skrilne ploščice.

Balkoni in nadstreški nimajo svoje posebne konstrukcije, ampak so položeni na podaljšane tramove kaščnih tal ali stropov, razen v kasnejših primerih balkona, ko je ta samostojno izdelan in so leseni nosilci ločeno vzdani v steno (Zg. Tuhinj 13, sl. 22).

Strešna konstrukcija in kritina sta bili prvi, ki sta doživeli preobrazbo v času, ko je kašča še povsem služila svojemu namenu. Vse večji pomen drvarnice ob kašči je namreč zahteval podaljšanje strehe ali nadstreška (Sidol, sl. 17), s čimer se je spreminjala tudi oblika strehe (Buč 12, sl. 11, prvotno čopasta in nižja). Svoje je prispevala tudi sprememba kritine, opeka, ki je bila bistveno težja, zato so morali marsikje okrepiti nosilno ostrežje s povečanim številom špirovcev ali z dodatnimi vezmi. Novi material pa je seveda v nemajhni meri učinkoval tudi estetsko; kašča je izgubila svojo z naravo zraščeno pristnost, nič več ni bila simbol gospodarske moči kmetije, ampak je postala hladna utilitarna zgradba, povsem anonimna v sklopu gospodarskih objektov. Kot najzgovornejši primer za to naj nam služi kašča v Zg. Tuhinju 38, sl. št. 18.

O namembnosti prostorov v kašči

Za Tuhinjsko dolino je značilno, da je od 18. stol. dalje kašča nujen člen v kompleksu gospodarskih poslopij domačij. Raziskave na terenu so pokazale, da je imela vsaka večja kmetija to poslopje, obenem pa smo lahko ugotovili po današnjem še obstoječem številu kašč, da jih je veliko propadlo, mnoge so lastniki sami podrli in odstranili iz različnih vzrokov. Nekateri od teh, ki še stojijo, pa so morale ponekod prevzeti nove naloge, ki jih v preteklosti niso imele, ostalo jim je le staro poimenovanje »kašča«. Razvojne spremembe namembnosti so vidne pri dobri tretjini kašč.

Po dobljenih podatkih na terenu je podoba približno naslednja: v strogih mejah funkcije — namreč, da je prostor služil edinole shrambi žita — so bile grajene vse prve enocelične kašče od l. 1793 dalje. Vse te enoprostorne kašče so grajene iz nujnosti, iz potrebe po varni shrambi žita, vsi kasnejši dodatki, kot druga celica, široki napušči, dvignjeni podstrešni prostori itd. pa že pomenijo razvoj dodatnih funkcij, obenem pa so odsev večje gospodarske moči kmetij. Taki primeri enoprostornih kašč so: Mežnarkova v Sidolu 9, Anžikovčeva v Šmartnem 32, Brlečeva v Zg. Tuhinju 5, Hacetova v Golicah itd. Razen Mežnarkove imajo vse druge zgolj kaščni prostor brez kleti, vse pa še služijo svojemu prvotnemu namenu. Razen žita v predalih hranijo tu še posušeno meso, klobase, salame, zabelo in tudi moko (v vrečah), ki jo kupujejo večje zaloge v trgovinah. Za obešanje mesa imajo v stropnjake zabite žebelje in

železne kavlje pa tudi lesene letve, kamor obesijo tudi klobase. Zabelo še danes hranijo v lesenih čebričih, ki so domač izdelek.

Kaščni prostor jim je svet ravno zaradi hranjenja živil v njem. Veliko nam pove o tem dejstvo, da ta prostor ne pokažejo radi, odpro ga le na prošnje in prigovarjanje. Zgodilo se je celo, ko je dovolj energična gospodinja v odgovor zavpila: »Še nikomur nisem odprla kašče in je tudi vama ne bom!« Strogo prepovedan vstop nepoklicanim je potrdil še »stric«, ki je izjavil, da že 12 let ni prestopil praga kašče (dogodek pri Vidmarju na Zg. Hribu).

Kaščni žitni prostor ima ob eni strani, lahko pa tudi ob dveh ali treh straneh žitne predale, ki pa so po svoji velikosti različni, saj lahko vsebuje en predal od 12 do 25 mernikov žita, kar je odvisno tudi od vrste žita, ki ga hranijo v njem. Ovsu ali koruze gre na primer po teži v isti predal manj nego pšeničnega zrnja. Predale imenujejo ali prédale ali tudi kašče. Najpreprostejša oblika predala je nastala, ko so postavili vzporedno s steno opaž iz desk ter namestili prečne stene. Ta način predala je precej nefunkcionalen. Čeprav ima vsak predal pri tleh smučna vratca, je bilo za izpraznjevanje vendar potrebno žito še enkrat pobirati s tal. Naprednejši tip predalov ima dno dvignjeno od tal za višino mernika, tako da se skozi odprta vratca žito vsipa naravnost v podstavljeni mernik. Ker mora ostati zgornja višina predala ista v obeh primerih, da se žito lahko vsipa čez rob, je v drugem primeru z dvignjenim dnom prostornina predala zmanjšana. Kljub tej pomanjkljivosti pa je zaradi preprostejše uporabe prav ta tip predalov skoraj pravilo pri večini kašč. Oblika vratca za praznjenje predalov je razvidna iz detajla na sliki št. IX.

Po pripovedovanju so bili v dobi razcveta kašč in še vse do druge svetovne vojne predali številnejši, da bi tako lahko shranili vse pridelke. To je razumeti tako, da so pač v tistih časih gojili vrsto žitnih kultur, ki jih danes na tem območju ne zasledimo več (proso, ječmen, oves, ajda). Ostale so le še pšenica, rž in koruza. Vsa posestva so bila dovolj velika, da so z lastnimi pridelki popolnoma zadostila samostojnemu gospodarskemu uspevanju ali pa celo več, da so s svojimi presežki omogočala številnim prevoznikom, ki so vozili skozi dolino, prehrano za ljudi in živali, svoje pridelke pa so morebiti celo zamenjavali za različno drugo blago. Obenem so redno oddajali vse dajatve gosposki in cerkvi v obliki žita, lanu in vina. Lan so gojili po vsej Tuh. dolini v 18. in prvi pol. 19. stol., v drugi polovici 19. stol. pa so ga zaradi naglega razvoja tekstilne industrije popolnoma opustili.

Že po letu 1808 pa zasledimo čedalje več dvoprostornih kašč. Večji prostor je še vedno kaščni prostor (glej sliko III — svetlo pikčasto označen), drugi prostor pa je prevzel kaj različne naloge. Sprva so hranili v njem razna poljedelska orodja od motik, košar, sejalnikov in ret za čiščenje žita do jarmov in komatov. Svoje mesto je imelo tu orodje za striženje ovac, tu so bile raz-

lične drobne stvari, pa tudi posode za mast, ki so jih že izpraznili, so do naslednjega leta hranili tukaj. Z modernizacijo posestva se je v ta prostor vselila preprosta domača delavnica, kjer so opravljali vsa različna popravila, sčasoma pa je tu nastala prava domača mizarska delavnica. Čeprav je bil enako kot žitni tudi ta prostor brez okenske odprtine, so se vseeno često vanj vselili bodisi preužitkarji, starši, hlapci ali pa deklice zaradi pomanjkanja bivalnih prostorov v hiši. Danes je najbolj pogosto »mala kašča« le ropotarnica, polna nerabnega orodja, starega pohištva in podobnega, delavnica, ali pa služi samo ob žetvi za čiščenje in vejanje žita. »Mala kašča« je po velikosti manjša, v primerjavi s »kaščo« je le v razmerju 1:2 do 3:4 (glej slika III!).

Kletni in podzidani prostori, ki se po velikosti tlorisa skladajo z gornjimi kaščnimi, po razdelitvi pa le včasih (ovčjak — primer, ko en sam spodnji prostor odgovarja gornjima dvema), služijo tudi dokaj različnim namenom. Kot prava zimska klet je bil podzidani prostor le v dveh znanih primerih (Kostanj 1 in Buč 13). Hladni in toplotno slabo izolirani zid iz lomljenca s sorazmerno visoko toplotno prevodnostjo namreč ni mogel ščititi ozimnice pred zmrzovanjem, tako da so ga tam, kjer podstavka kašče niso izrabili za ovčji ali zimski hlev in kjer ga niso vkopali v zemljo, uporabili le do hudega mraza, potem pa so imeli v njem spravljeno orodje, kvečjemu še del krme. To je bila tako imenovana »letna klet«. Vse, kar je bilo izpostavljeno zmrznjenju, so prenesli iz te letne kleti v kašči na zimo v pravo klet pod hišo. Uporabljali so jo spet šele na pomlad, ko so nosili vanjo svežo krmo — nakošeno travo, solato ipd. za živino. Enako so le od pomladi do jeseni uporabljali tudi drugo klet, kjer je bil pogosto kokošnjak ali svinjak. Kokoši in svinje so zimo preživele v govejem hlevu, ki je bil pozimi dovolj topel za bivanje v njem.

Enako kot so opustili lan, je bilo tudi z ovčjerejo, saj najdemo često podzidani prostor v funkciji ovčjaka, toda le do konca 19. stol. Prostori, ki so bili namenjeni ovčjakom, so bili navadno veliki, najdemo jih le pri dvoceličnih kaščah, kjer zavzamejo celoten podzidani del pod obema kaščnima celicama. Po velikosti lahko sklepamo, da je bilo pri tem važno le število ovc, kvaliteta volne pa je bila sekundarnega pomena. Ovčjaki so še danes pri Španu na Malem hribu, pri Tomanu v Češnjicah, na Žubejevem itd. Nekaj primerov, kjer so bili prej ovčjaki, so predelali in pregradili v svinjake s svinjskimi kuhinjami (pri Cevcu v Buču itd.). Obširna pašna območja za ovce, kamor so jih gospodarji poleti vodili na pašo, so bila na Mali in Gojški planini ter na Menini. Ovce pasejo po teh planinah še danes, čeprav le v zelo majhnem številu. Predelava volne je bila prej eno od osnovnih ženskih opravil v dolgih zimskih dneh. Zaposlitev v industriji pa pusti danes doma le majhno število ljudi, saj ostanejo le še stari ljudje, ki s svojimi skromnimi močmi s težavo zmorejo opraviti osnovne potrebe kmetije.

Podstrešni prostor, kjer so včasih sušili le polsuho krmo, danes vse bolj uporabljajo kot shrambo za seno, le majhen del je včasih namenjen sušenju semenja, fižola in zdravilnih rastlin.

Iz vsega lahko sklepamo, da je kašča danes stavba, ki bi jo verjetno prav lahko pogrešili. O tem nam govore številni primeri, eden tipičnih je v Zgoranjem Tuhinju 13, kjer od nekdanje lepe podzidane kašče ni ostalo skoraj nič, predelali so jo v kovačnico in delavnico; drugi primer je v Lokah pri Homarju, kjer je danes kašča, sicer odlično ohranjena in ena najlepših v Tuh. dolini, le še prostor, izpolnjen s staro ropotijo in nerabnim pohištvo. Skoraj neizrabljeno poslopje je tudi enoprostorna kašča v Buču, št. 13, ki jo bodo v kratkem podrli, les pa uporabili za kurjavo. Tik ob kašči je v letošnjem letu zraslo mogočno nadstropno stanovanjsko poslopje z velikimi kletmi in moderno garažo, ki so odsev modernega življenja. Gospodinja je ob najinem obisku izjavila, da je v novi hiši dovolj prostora v kletih in na podstrešju, kjer bodo naredili tudi žitne predale, tako da bodo lahko nemoteno podrli kaščo, ki je vse do letos stala ob strani počasnemu, a nezadržnemu razvoju in modernizaciji vasi, danes pa bi bila ob novi stavbi po mnenju lastnikov le izraz velikega nazadnjaštva. Kašč nikjer več ne obnavljajo, njihova funkcija je danes že odmrta.

O problematiki ohranitve tuhinske kašče kot širše pomembnega kompleksa

Kultura tuhinske kašče, kot bi lahko poimenovali na kratko izredno zanimivi in trenutno še sorazmerno dobro ohranjeni fenomen ljudske arhitektonske ustvarjalnosti na območju Tuh. doline, danes izginja. Čeprav je živela ustvarjalno le dobrega pol stoletja (v prvi polovici 19. stol.) in jo je zaradi nasičenosti najti kasneje le kot posamezne eklektične primere, pa je živela kašča kot srce domačije vse do druge svetovne vojne, kar je tudi vzrok za tako veliko število dobro ohranjenih objektov. Med okupacijo, še bolj pa po njej, se je s socialno preobrazbo pričel nezadržan propad. Občutljivo in pravzaprav nežno stavbo je vsepovsod načel zob časa, kakor hitro je gospodar zaradi nezanimivosti kaščo prepustil vetru, dežju, soncu in snegu streho, ki je kmalu pokazala golo okostje, kakor hitro ni več zamenjal trhlih opažnih desk in je gniloba načela sicer zdrav les. Le nekaj primerov je še, ko je uporabnost in prednost kašče toliko pomembna za lastnika, da jo namerava obnoviti, kar bo pa gotovo storil z neprimernimi materiali, ker je povsem izgubil občutek in smisel tako za lepoto kot za uporabnost domačih materialov. Temu je kriva

industrializacija, ki je vnesla popolno zmedo v estetske norme preprostega človeka. Pred očmi nam izginja dragoceno materialno spričevalo o naši kulturi.

Napredka vsekakor ni mogoče ustaviti, enako ne sočasne preobrazbe vasi in njenih sestavnih delov, ki se morajo v funkciji popolnoma preobraziti. Kam je privedla nova funkcija, se vidi tudi pri poglavju o funkcionalnosti, saj le morda polovica kašč služi še vedno za shrambo kot njihovo osnovno nalogo.

Rešitve za ves kompleks ni. To bi bilo namreč pogojeno s prevelikimi finančnimi izdatki ter s prisiljeno stagnacijo pri razvoju dela gospodarskih poslopij, čeprav bi se morda dalo uporabiti kaščo v nove namene, kar pa bi bilo spet mogoče le z delno predelavo (predvsem vstavitve svetlobnih odprtín).

Vseeno pa je prav v njeni novi funkciji morda edina rešitev, da ohranimo vsaj določeno število kašč, ki bodo s svojo izredno skladno zunanostjo in izrednim prostorskim lociranjem le pomagale ohraniti del ambientov. Odgovor na vprašanje, čemu ohranjevati kašče, če niso več potrebne, in ali ni dovolj, če jih temeljito registriramo in popišemo, je nedvoumen. Nobena slika in noben opis ne moreta podati tiste kvalitete, ki je pri vseh arhitekturnih stvaritvah najpomembnejša, to je vtis, ki ga objekt ima v prostoru, sam po sebi in svojih proporcih ter v skladju z mikro- in makroambientom. To pa je tudi odgovor na stalno ponavljajoče se vprašanje o potrebnosti ohranjanja kašč. Če je, kot v našem primeru, cela skupina arhitekturnih stvaritev tako vključena v svojo »domovino«, da postane pravi simbol za določeno teritorialno območje, je brez dvoma, da je poštena edino rešitev, ki vsebuje napore za ohranitev čim večjega števila teh simbolov. Skoraj isto, kot odmisлити si tuhinjsko kaščo, bi bilo v večjem merilu predstavljati si na primer gorenjsko pokrajino brez kozolcev.

Primer kašče iz Zgornjega Tuhinja 5, ki jo je Muzej Kamnik odkupil, razstavil in jo namerava vključiti v svoj skansen, je sicer res morda najpopularnejša in najtrajnejša rešitev ohranitve posameznih objektov, ne more pa rešiti problema celote, ker bo v drugem okolju zagotovo vplivala kot odličen muzejski eksponat, nikakor pa ne kot živa umetnina.

Ostane le prepričevanje posameznih lastnikov, naj ohranijo kašče take kot so in naj jih uporabijo za druge funkcije, če jih ne potrebujejo več za shrambo žita. Konkretni predlogi bi bili, da se prostori kašč uporabijo kot shramba za vsakovrstno orodje (kar je pravzaprav že funkcija »male kašče«), za občasno shrambo za sadje z odstranitvijo žitnih predalov in namestitvijo polic, za hranitev dela krme tudi v prostorih kašče (polsuha krma za prašiče, zrnje za kokoši...), kot listnjak za steljo in v podobne še vedno aktualne kmečke gospodarske namene. Eden od načinov preobrazbe je tudi prekvali-

ficiranje prostora v priročno delavnico, ki pa zahteva že manjši poseg, namestitev okna. Uporaba kašče kot weekenda je sicer za skromnejše zahteve mogoča, saj so jo v njeni preteklosti že uporabljali kot stanovanjski objekt za dekline, hlapce ali preužitkarje, vendar je dvomljiva lokacija v sklopu domačije, ki je za to funkcijo precej neprimerna, prenašanje v drugo okolje pa je le rešitev v skrajni sili.

Pri vseh teh funkcionalnih preobrazbah je nujno upoštevati dosledno uporabo prvotnih materialov ter obvezno zaščito zunanosti, ki daje najmočnejši in pravzaprav edini svojstveni pečat tuhinjske kašče. Morda je edini možni odstop le pri kritini, ker je praktično nabava kvalitetne slame skoraj nemogoča; pri najmanjši možnosti obnove avtohtone kritine pa ji je treba dati vsekakor popolno prednost, v primeru večjega povpraševanja bi se zelo verjetno našel tudi proizvajalec, ki bi bil pripravljen nabaviti pravo rženo slamo, potrebno za kvalitetno kritje. Prepove naj se dozidava vsakršnih prizidkov in nastavkov, ki čisti kubus stavbe popolnoma razvrednotijo, enako pa tudi dodajanje modernih »domačih«
okraskov, ki so v skoraj vseh primerih nepristni in pravtako uničujejo lepoto kašče, izraženo predvsem z uporabo konstruktivno preprostih in jasnih rešitev brez nepotrebne kičaste navlake, saj ji to daje obenem tudi njeno največjo vrednost. Zamenjava dotrajanih členov naj bo vedno le v istem materialu in obliki kot na kašči, povsod pa je potrebna zaščita pred lesenimi škodljivci, ki jo je možno opraviti s sedanjimi kemičnimi preparati.

Morda bo le mogoče ohraniti del kulturne dediščine, del naše materialne kulturne zgodovine, del pričevanja o naši preteklosti, del izrednih estetskih dosežkov preprostega umetnika, ki mu je čas že podal svojo oceno in ki bo ostala kot ena najvišjih; če bomo dopustili, da bo naš čas vse to brezdušno uničil, nas bo zgodovina v bodočnosti imela za družbo, ki ji niso bile mar kulturne dobrine in ki je za osnovo vsega napredka vzela le golo materialno korist.

Opombe

- 1 R. Weiss: Häuser und Landschaften der Schweiz, str. 261—262.
- 2 F. Baš: Kašte na Dobrovljah, Slov. etnograf, letnik V, str. 22.
- 3 P. Urankar: Zgodovina trga Motnika, str. 77.
- 4 P. Urankar: Zgodovina trga Motnika, str. 77.
- 5 F. Wüst: Steiermark — Öster.-ungar. monarchie, str. 211.

Seznam dokumentiranih kašč v tuhinjski dolini, stanje v letu 1968

- Bela pri Motniku, lastnik Poznič Ivana, domače ime pri Krevlju, ni datirana, enocelična, zidana;
- Buč, št. 11, lastnik Pavlič Ciril, pri Popadovcu, ni datirana, dvocelična, zidana;
- Buč, št. 12, Cevc Janez, pri Soku, datirana l. 1825, dvocelična, lesena;
- Buč, št. 14, Pavlič Anton, pri Matevcu, datirana l. 1844, dvocelična, lesena;
- Buč, št. 17, Smolnikar Jakob, pri Koltetu, datirana l. 1837, enocelična, lesena;
- Cešnjice, št. 7, Drolc Marija, pri Kapsu, ni datirana, enocelična, lesena;
- Cešnjice, št. 9, Zore Slavko, pri Tomanu, ni datirana, dvocelična, lesena;
- Golice, Berlic Janez, pri Hacetu, ni datirana, enocelična, lesena;
- Golice, Medija Jožefa, pri Knapu, datirana l. 1914, enocelična, lesena;
- Hrib, št. 3, Spruk, pri Blažunu, ni datirana, enocelična, lesena (ometana);
- Hrib, št. 4, Vidmar, pri Jerinu, ni datirana, enocelična, lesena;
- Hrib (Spodnji), Spruk, pri Jernaču, ni datirana, enocelična, lesena;
- Kostanj, št. 2 (na kašči št. 1!), datirana l. 1885, enocelična, lesena;
- Kostanj, št. 7, Pestotnik Jože, pri Osovniku, izpričana l. 1900, dvocelična, zidana;
- Ločica, št. 17, Poznič Anton, ni datirana, dvocelična, lesena;
- Loke, št. 2, Hribar, pri Homarju, ni datirana, dvocelična, lesena;
- Mali Hrib, št. 10, Pestotnik Janez, pri Španu, ni datirana, dvocelična, lesena;
- Pšajnovica, pri Tomazinu, ni datirana, enocelična, lesena;
- Ravne, ni datirana, enocelična, lesena;
- Rožično, št. 3, Hribar, pri Sinkovcu, ni datirana, enocelična, lesena;
- Rožično, št. 6, Resnik Marija, pri Korencu, ni datirana, dvocelična, lesena;
- Sidol, št. 5, Klemen Janez, pri Mejaču, datirana l. 1838, dvocelična, lesena;
- Sidol, št. 6, Pavlič Agata, pri Hribarju, datirana l. 1808, dvocelična, lesena;
- Sidol, št. 9, Žibert Frančiška, pri Mežnarku, datirana l. 1793, enocelična, lesena;
- Snovik, pri Mejaču, nista datirani, obe enocelični, leseni;
- Šmartno, Drolc Frančiška, pri Storu, ni datirana, dvocelična, lesena;
- Šmartno, št. 13, Pančur Milan, pri Rosu, ni datirana, dvocelična, lesena;
- Šmartno, št. 31, Slapnik, pri Selišniku, datirana l. 1829, dvocelična, lesena;
- Šmartno, št. 32, Slapnik Luka, pri Anžikovcu, ni datirana, enocelična, lesena;
- Spitalič, št. 13, Lipušek Franc, pri Gregaču, datirana l. 1828, dvocelična, lesena;
- štebljevek, Lamovšek, pri Boštarju, nista datirani, obe enocelični, leseni;
- Veliki Hrib, ni datirana, dvocelična, lesena;
- Zgornji Tuhinj, št. 5, Brlec Alojz, ni datirana, enocelična, lesena — prenešena v Muzej Kamnik;
- Zg. Tuhinj, št. 13, Brlec, pri Zajcu, ni datirana, enocelična, lesena;
- Zg. Tuhinj, št. 38, Volkar Franc, pri Jakovcu, datirana l. 1839, dvocelična, lesena;
- Zg. Tuhinj, ob gostilni, ni datirana, enocelična, lesena;
- Zg. Tuhinj, v vasi, ni datirana, dvocelična, lesena;
- Zubejevo, nista datirani, obe dvocelični, leseni.

Uporabljena literatura

- Baš F.: Kašte na Dobrovljah, Sl. etnograf, letnik V;
Križnik G.: rokopisno gradivo o Motniku, Kukuljičev arhiv XI, XII;
Ložar R.: Kmečki dom in kmečka hiša, Narodopisje Slovencev I;
Melik A.: Slovenija I;
Moser: Die Pfastenspeicher Kärntens, Carinthia I;
Novak V.: Ljudsko stavbarstvo v naši etnografiji, Slov. etnograf, letnik V;
Urankar P.: Zgodovina trga Motnika;
Steiermark, Die Österr. ungar. Monarchie in Wort und Bild, Wien 1891.

1 — Sidol 9 — žibert Frančiška — pri Mežnark' — 1793

2 — Smartno 32 — Slapnik Luka — pri Anžikovc' — konec 18. stoletja

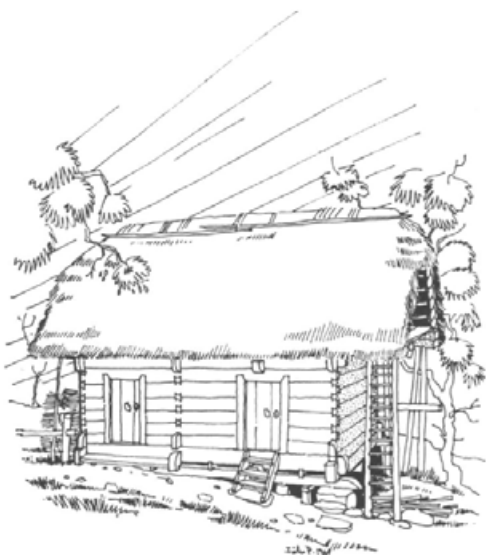
3 — Zgornji Tuhinj 5 — Brilec Alojz — zač. 19. stol.

4 — Ravne nad Tuh. dolino

5 — Golice — Berlic Janez — pri Hacet' — zač. 19. stol.

6 — Žubejevo nad Tuh. dol. — zač. 19. stol.

7 — Sidol 6 — Pavlič Agata — pri Hribar' — 1808

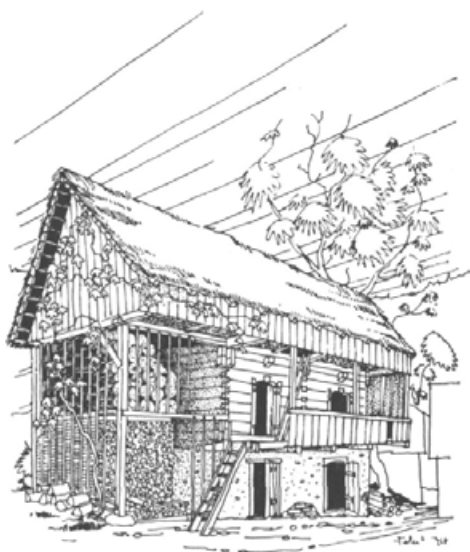
8 — Smartno 31 — Slapnik — pri Selišnik' — 1829

9 — Mali hrib 10 — Pestotnik Janez — pri Span'

10 — Loke v Tuhinju — Hribar — pri Homar' — prva pol. 19. stol.

11 — Buč 12 — Cevc Janez — pri Sok' — 1825

12 — Spitalič 13 — Lipušek Franc — pri Gregač' — 1828

13 — Češnjice 9 — Zore Slavko — pri Toman' — prva pol. 19. stol.

14 - Buč - Pavlič Anton - pri Matevc' - 1844

14 - Buč - Pavlič Anton - pri Matevc' - 1844

15 - Zg. Hrib 3 - Spruk - pri Blažun' - sreda 19. stol.

16 - Buč 17 - Smolnikar Jakob - pri Koltet' - 1837

17 - Sidol 5 - Klemen Janez - pri Mejač' - 1838

18 — Zg. Tuhinj 38 — Volkar Franc — pri Jakovc' — 1839

19 — Smartno 13 — Pančur Milan — pri Ros' — sred. 19. stol.

20 — Žubejevo nad Tuh. dolino -- sredina 19. stol.

21 — Rožično — Resnik Marija — pri Korenc' — sred. 19. stol.

22 — Zg. Tuhinj 13 — Brelec — pri Zajc
— sred. 19. stol.

23 — Bela pri Motniku — Poznič Ivana —
pri Krevlju — sred. 19. stol.

24 — Kostanj 1 — 1885

25 — Golice — Medija Jožefa — pri Kanp'
— 1914

TRIJE PIRCI V AMERIKI

Ivan Zika

V sestavku o Francu Pircu, očetu umne sadjereje na Kranjskem in očetu škofije St. Cloud v ameriški državi Minnesoti (X. Kamniški zbornik 1965), smo navedli, da se je Pirc leta 1852 iz pokrajine ob Michiganskem jezeru preselil v Minnesoto. Naveličan enoličnega dušebrižniškega posla v urejenih župnijah, si je zaželel pionirskega dela. Bil je gotovo prvi Slovenec, ki je prišel v Minnesoto. Za svoj sedež si je izbral Crow Wing (Vranje peroti) na levem bregu reke Mississippi, med indijanskimi šotori in hišami prvih evropskih naseljencev. Že prvo leto je zgradil cerkev in hišo s šolo, nato pa je delal pohode v neznane in puste kraje. Takrat Minnesota še ni bila zvezna država. Komaj 20.000 naseljencev je bilo na vsem prostranem ozemlju v porečju gornjega Mississippija do kanadske meje. Kakor hitro bi njihovo število doseglo 50.000, bi Minnesota postala zvezna država.

Pirc je mnogo pripomogel, da je Minnesota dosegla to število in postala 11. maja 1858 država Združenih ameriških držav. Vabil je v kraje svojega območja rojake iz domovine in katoliške Nemce. Za Nemce je napisal knjigo Die Indianer in Nord-Amerika, s kratkim zemljepisnim opisom gornjega dela Minnesote. V listu *Wahrheitsfreund*, ki je izhajal v Cincinnatiju, je pozival Nemce širom po Ameriki, da se preselijo v Minnesoto: »Že lani 4. marca 1854 sem vas v *Wahrheitsfreundu* z dobrim svetom vabil, da se v Minnesoti naselite in tu pod ugodnimi razmerami mirno in srečno živite. Čez 50 nemških družin se je mojega vabila že poslužilo in se na obeh straneh Sauk Rivera naselilo, kjer zadovoljni živijo pod najlepšim nebni pasom in se najboljših dohodkov veselijo. Hitite v Minnesoto, vi Nemci, kateri mislite svoj dom spremeniti! Ne odlašajte z izseljevanjem, kajti, čim prej pridete, tem boljše kraje si boste lahko izbrali. Ob Sauk Riveru lahko dobi najboljši prostor še na stotine družin, drugod pa še na tisoče družin. V Sauk-Rapidsu sem ravno sezidal novo cerkev, tudi nameravamo na Poljanah Sv. Jožefa zidati novo. V St. Cloudu je prostor za novo cerkev že izbran.«

*Franc Pirč ob svoji
92-letnici*

Rojaki na Gorenjskem so se le v neznatnem številu odzvali Pirčevemu vabilu. Prva je odšla v Minnesoto leta 1855 Pirčeva sestra Polona z družino, v naslednjih letih pa še nekaj družin z Gorenjske. Danes je v Minnesoti največ slovenskih naselbin.

Ob stoletnici Pirčevega prihoda v Crow Wing leta 1852 in še bolj ob stoletnici progositve Minnesote za zvezno državo leta 1858, je silno naraslo zanimanje za zgodovino naseljevanja in organizacijo v tej državi. In prav delovanje Franca Pirca je del zgodovine države Minnesote, njegova pisma v domovino in oblastem v Ameriki pa važen vir za preučevanje razmer tiste dobe.

Pirčev Crow Wing — državni park

Da je Pirčevo delo v Minnesoti po sto letih naletelo na tako priznanje, so dokaz spomeniki v St. Cloudu, Belle Prairie in Pierzu. Crow Wing, kjer se je Pirc najprej nastanil in od koder je po letu 1862, ko ga je vlada imenovala

*Pirčeva spominska kapela
v državnem parku Crow
Wingu*

za vladnega komisarja za naseljevanje, vodil in uravnaval vse naseljevanje na tem območju, so pred nekaj leti proglasili za narodni park. V tem parku so 21. julija 1968 ponovno počastili Pirčev spomin, ko so slovesno izročili svojemu namenu Pirčevo spominsko kapelico. (Slika!) Ta kapelica stoji na kraju,

kjer je Pirc l. 1852 postavil prvo cerkev in hišo s šolo. Kapelica je zidana iz granita, vanjo pa gre do 100 ljudi, med tem ko je za večje slovesnosti prirejen oltar ob vhodu. Na spominski plošči je zapisano, da stoji kapelica na istem mestu in na istem granitnem podstavku, na katerem sta stali Pirčeva hiša in prvotna lesena, od leta 1867 pa zidana cerkev, ki so jo leta 1915 podrli. Tudi to kamenje so porabili pri novi gradnji.

Pri slavnosti v Crow Wingu so bili tudi trije škofi iz Dulutha in St. Clouda. V govorih so poudarjali Pirčeve zasluge za te kraje in njegovo delo pionirskega kolonizatorja in civilizatorja ob gornjem porečju reke Mississippi.

Državni park (State Park) Crow Wing, ki se razteza ob levem bregu reke Mississippi, je že leta 1967 obiskalo nad 20.000 izletnikov. Zgradili bodo še več motelov in počitniških zavetišč. Tako bo Pirčev Crow Wing postal priljubljena izletniška točka. Od univerzitetnega mesta St. Cloud je oddaljen 52 milj, od Belle Prairie 25, od Pierza pa 35 milj.

Počastitev, ki so jo ponovno izkazali v Minnesoti kamniškemu rojaku Francu Pircu, nam nalaga tudi dolžnost, da k našemu sestavku v X. Kamniškem zborniku 1965 dodamo nekaj novih ugotovitev in popravimo nekatere netočnosti, ki so se vrinile ob pomanjkanju potrebnih virov. S tem bo sestavek o sadjarju in misijonarju Francu Pircu razširjen še na dva člana Pirčeve družine, ki zavzemata v zgodovini našega izseljenišтва važno mesto. To sta Pirčeva sestra Polona, ki je kot prva slovenska mati odšla z družino v Ameriko, in pa nečak Jernej, ki je postal poslanec države Minnesote.

Pirčeva družina

Poglavar številne Pirčeve družine Jernej Pirc se je rodil v Kamniku 24. avgusta 1765. Oče mu je bil kamniški meščan Matevž Pirc, mati pa Helena. Kot botra sta zapisana soseda Miha Peer in njegova žena Jera, stanujoča »infra Parvam Castellum« — pod Malim gradom.

Jernej je ostal v rani mladosti prepuščen vzgoji drugih ljudi. Očeta je izgubil 21. decembra 1772, ko je bil star komaj 7 let, mati pa mu je umrla 26. aprila 1778, ko še ni dopolnil 13 let. Kdo se je potem brigal za njegovo vzgojo, ne vemo. Ko je bil tako zgodaj oropan topline roditeljske nege, ni nič čudnega, da je še ne dvajsetleten sklenil tesno prijateljstvo s sosedovo Nežo, hčerko Tomaža Vavpetiča iz Trobevnega pri Vranji peči. Iz tega poznanstva se je 20. novembra 1785 rodil sin Franc, kasnejši sadjar in misijonar. Tri dni po njegovem rojstvu, 23. novembra 1785, sta se roditelja poročila v župni cerkvi v Kamniku. V zakonu se jima je rodilo 10 otrok, najprej zaporedoma 5 dečkov, nato pa 5 deklic, in sicer:

20.	XI. 1785 Franc	umrl 22.	I. 1880 v Ljubljani
6.	VII. 1788 Jakob	umrl 29.	III. 1873 v Godiču
21.	VI. 1790 Janez	umrl 5.	X. 1836 v Waldu
19.	X. 1792 Simon	umrl 8.	II. 1859 v Gradcu
1.	II. 1795 Jožef	umrl 6.	XII. 1796 v Kamniku
28.	X. 1796 Marija	umrla 15.	XII. 1802 v Kamniku
23.	IV. 1798 Katarina	umrla 30.	V. 1801 v Kamniku
1.	VII. 1802 Ana	umrla 18.	VIII. 1802 v Kamniku
6.	V. 1804 Marija	umrla 28.	XII. 1821 v Kamniku
4.	II. 1806 Polona	umrla	1878 v Ameriki

Od poslednjih 6 otrok je torej ostala živa samo najmlajša Polona, ki se je kasneje preselila v Ameriko in bomo o njej še posebej govorili. Kdaj je umrla mati Neža, ni zapisano v kamniški mrliški knjigi. Morda jo je smrt doletela v ljubljanski bolnišnici ali pa kod drugod, da je niso pokopali na kamniškem pokopališču.

V poročni knjigi pa je zapisano, da se je 11. februarja 1822 Jernej Pirc, meščan kamniški, ponovno poročil kot 57-letni vdovec z Marijo Koželj, samsko, staro 30 let, stanujočo na Šutni št. 55 pod Malim gradom. Njen oče je bil Matej Koželj, mati pa Helena, rojena Guban. Očetu treh duhovnikov sta bila za pričo pri poroki najuglednejša kamniška veljaka Jožef Gaurič, mestni sodnik, in Anton Germounik, mestni ranocelnik. Iz tega zakona se je 22. junija 1822 rodil sin Ivan, za katerega ne vemo, kje je živel in kdaj je umrl, in pa 30. aprila 1824 hči Katarina, ki pa je umrla komaj 9 mesecev stara 31. januarja 1825.

Še drugič je Jernej Pirc postal vdovec in se tretjič poročil z Ano Sodar, vendar pa ne v Kamniku. Pač pa je v rojstni knjigi zabeleženo 8. marca 1827 rojstvo hčerke Katarine in 4. junija 1830 hčerke Marije. To sta bili že tretja Katarina in tretja Marija v družini Jerneja Pirca, ker so prejšnje hčerke s tema imenoma pomrle. Vse kaže, da sta zdaj obe preboleli vse nevarne otroške bolezni in ena od njiju je leta 1864 odšla z bratom Francem v Ameriko k sestri Poloni.

Jernej Pirc je umrl, 70 let star, 17. januarja 1836 v svoji hiši na Šutni št. 54 za »otrpnjenjem pljuč«, kakor je zabeleženo v knjigi umrlih.

Od Jernejevih desetero otrok iz prvega zakona je prvorojenec Franc preživel vse brate in tudi najmlajšo sestro Polono. O Jakobu bomo spregovorili v poglavju o njegovem sinu Jerneju.

Janez se je leta 1809 izognil nasilni mobilizaciji pod francosko vladavino s tem, da je odšel v Salzburg, kjer je po končani gimnaziji vstopil v seminarij. Duhovnik je postal 21. septembra 1816 in je ostal v solnograški nadškofiji. Nazadnje je bil župni upravitelj v župniji Wald dekanije Stuhlfelden, kjer je umrl 5. oktobra 1836, komaj 46 let star. Ob njegovi smrti je fara sv. Nikolaja v Waldu štela 519 ljudi (okraj Zell am See — Salzburg).

Simon je ostal v Ljubljani in je postal duhovnik 16. novembra 1817. Vse življenje je bil bolehen. Kaplanoval je v raznih krajih. Tako je bil leta 1821 v Šmartnem pri Kranju, leta 1824 pa v Šmartnem pri Litiji. Leta 1826 je bil že kot začasno upokojen pri bratu Francu v Pečah pri Moravčah, nato pa od 1827 do 1830 beneficiat na Galeneku pri Zagorju. Nato je spet živel deloma kot kaplan deloma kot upokojenec pri bratu Francu v Podbrezju. Tudi po bratovem odhodu v Ameriko je bil še kako leto v Podbrezju kot upokojeni kaplan. Za bolehnega brata je skrbela sestra Polona, dokler se mu ni bolezen tako poslabšala, da je moral oditi v bolnišnico usmiljenih bratov v Gradec. Tu je bil od leta 1838 pa do svoje smrti 8. februarja 1859, torej več kot 20 let.

Tako so se torej trije bratje iz Pirčeve družine, Franc, Janez in Simon, posvetili duhovskemu poklicu. Vendar Jernej Pirc ni bil tako premožen, da bi vse tri sinove mogel študirati v Ljubljani. Njegovega poklica ne vemo, povsod je omenjen samo kot »meščan«. Če je poleg kmetovalstva opravljal še kako obrt, potem je lahko nekaj več žrtvoval za šolanje otrok.¹ Toda le malo kamniških meščanov je bilo tako premožnih, da bi mogli kriti

Spomenik v Pierzu ob 100-letnici ustanovitve tega kraja, ki ima ime po Kamničanu Francu Pircu

stroške za študij na ljubljanskih šolah za več otrok hkrati. Tudi Jernej Pirc ob kopici otrok teh stroškov ne bi zmožel, če ne bi sinovi uživali štipendije raznih ustanov. V izvestjih ljubljanske gimnazije za leto 1807 in 1808 je zabeleženo, da je Franc užival Planklovo, Janez Kusovo (Kosovo), Simon pa Suppejevo štipendijo. Starši so zato radi pošiljali svoje sinove v gimnazijo, ker so jih štipendije razbremenile skrbi, kako spraviti otroka do kruha. Marsikateri nadarjeni kamniški mladenič se je odločil za duhovski poklic, ker mu je štipendija omogočila vzdrževanje do konca gimnazijskih in teoloških študij.²

Jernej Pirc — pionir Minnesote

Jakob Pirc se je 27 let star dne 5. februarja 1816 poročil s 24-letno Ano Prelesnik iz Godiča št. 29 (kasneje je ta hiša dobila št. 2 v Godiču).

Popraviti in dopolniti moramo našo trditev, da je »sin Jernej iz ljubljanskega semenišča leta 1854 odšel z Baragom v Ameriko in vstopil v semenišče v mestu Cincinnati, ki pa ga je kmalu zapustil. Morda se je lotil kakega donosnega poklica, ker je leta 1901 poslal bratu Petru vozovnico za pot v Ameriko.«

Tu je družinsko izročilo preskočilo cel rod. Jernej takrat ni več živel in o njegovem življenju vemo zdaj precej, saj je postal državni poslanec v Minnesoti. Ob pomanjkanju virov smo namreč prezrli sestavek Rev. dr. Janeza Zaplotnika v ameriškem koledarju Ave Maria za leto 1919, kjer nam je zapisovalec zgodovine naših izseljencev opisal življenje in delo Jerneja Pirca. Iz tega sestavka bomo tudi mi črpali glavne podatke.

*

Od številnih Jakobovih otrok je sin Primož ostal na domu. Poročil se je 16. januarja 1854, star 32 let, z Marijo Humar iz Godiča št. 10, staro 29 let, ki pa je kmalu umrla. Primož se je drugič poročil 28. septembra 1856 s 23-letno

Marijo Keržič iz Godiča. Primožev sin Jože (iz prvega zakona?) je z nekim agentom, ki je vrboval delavce v naših krajih, odšel na delo v rudnik Salgo Tarjan na severnem Madžarskem. Njegov sin je postal inženir, vendar je mlad umrl. Hčerka Elza je šla v samostan, Vilma pa se je omožila z nekim fotografom in odšla z njim v Ameriko. Drugi Primožev sin Peter se je rodil 27. junija 1856. Nad 8 let je delal pri bratu Jožefu v rudniku v Salgo Tarjanu. Najbrž si je tam tudi nabral revmatizem, ki je bil vzrok njegove prezgodnje smrti. Med njegovo odsotnostjo je oče Primož prodal Kocjanov grunt in se izselil na Hudo pri Radomljah, kjer je tudi umrl. Peter se je po povratku iz Salgo Tarjana naselil v hiši števil. 12 v Godiču in se 24. junija 1891 poročil z 31-letno Marijo Gerkman iz Godiča št. 18. Dozidal je hišo, ki ima zdaj števil. 64 v Godiču in je v njej leta 1892 odprl gostilno »Pri Petru«, ki je bila prva v tej vasi. Bila je zelo poznana kot solidno vaško gostišče, ki so ga radi obiskovali tudi izletniki iz Ljubljane. Gostilna »Pri Petru« je obratovala pol stoletja, leta 1942 pa so jo okupacijske oblasti zaprle.

Kdo je leta 1901 Petru poslal vozovnico za pot v Ameriko, bo zdaj težko ugotoviti. Najbrž ga je stricu poslala Jožefova hči Vilma, čeprav ni izključeno, da je bil to tudi kateri od Jernejevih petero otrok iz Minnesote. Peter ni mogel na pot, ker je bil že hudo bolan. Leta 1904 je umrl v ljubljanski bolnišnici in je bil v Ljubljani tudi pokopan. Njegova vdova se je vnovič poročila z Andrejem Babnikom (umrl leta 1936) in je umrla leta 1946 v 89. letu starosti. Petrova hči Marija, vdova Šimenc, ki je zadnja vodila gostilno, živi še sedaj, stara 70 let, na domačiji »Pri Petru«.

*

Jakobov sin Jernej se je rodil 24. avgusta 1826 v Godiču. Osnovno šolo je dovršil v Kamniku pri frančiškanih, ki so ga tudi pripravljali za gimnazijo, kamor so ga starši poslali leta 1841. Bil je dober dijak in je leta 1847 dovršil gimnazijo v Ljubljani, vendar ni vstopil v semenišče, kakor je bila želja roditeljev, ki so mu tudi odrekli pomoč za študij na univerzi. Če je v gimnaziji užival kako štipendijo, v šolskem izvestju ni zabeleženo. V Ljubljani je Jernej Pirc stopil v državno službo in je bil menda knjigovodja. Družinsko izročilo pravi, da je mati shirala od žalosti, ker ni hotel postati duhovnik. Umrla je 7. januarja 1853.

Jernej se je nato odločil, da bo šel v Ameriko. Pisma strica Franca so brez dvoma vplivala na to odločitev. Tudi teta Polona v Podbrezju se je takrat že pripravljala za pot v Ameriko. Ko je leta 1854 misijonar Friderik Baraga prišel na svoj drugi obisk v Evropo, je posredoval pri oblasteh, da

je Jernej dobil dovoljenje za izselitev v Združene države. Zatrjeval je, da bo v Ameriki šel v semenišče.

Baraga in Jernej Pirc sta se izkrcala 15. julija v New Yorku. Na Baragovo priporočilo so Jerneja v juliju mesecu sprejeli v semenišče v mestu Cincinnati. Vendar pa je bil tam samo nekaj tednov. Njegova trditev, da bo v Ameriki postal duhovnik, je bila očitvidno samo pretveza, da je dobil dovoljenje za izselitev. Nikoli Jernej ni bil vpisan v ljubljanskem semenišču in tudi zdaj v Cincinnatiju ni počakal začetka šolskega leta. Podal se je na dolgo pot k stricu Francu v Crow Wing. Dokler je mogel, je potoval z železnico, potem pa si je kupil konja. To izvemo iz njegovega pisma, ki ga je oktobra 1854 iz Crow Winga pisal prijateljem v Ljubljano. On je torej pisec tistega pisma, ki so ga objavile *Novice* leta 1855 v št. 27 in 31, ne pa Janez Pogačnik, ki je prišel v Crow Wing šele z Nočevo družino. Jernej Pirc je bil v Ameriki vsekakor prvi slovenski izobraženec, ki ni bil duhovnik. Objavljamo njegovo zanimivo pismo, kakor so ga natisnile *Novice*:

Te dni je došlo iz Crow Winga v Ljubljano pismo nekega našega rojaka, ki je zdaj pri preč. gosp. misijonarju Pircu v Severni Ameriki. Ker obsega pismo marsikatero mikavno novico, nam je gosp. prejemnik prijazno dovolil, da naj iz njega povzamemo, kar se nam za *Novice* priličnega zdi. Pismo je od 22. oktobra 1854.

Ko je gosp. pisatelj s krepkimi besedami razložil, da Amerika ni več tista »obljubljena dežela«, kamor so nekaj Evropejci se preseljevali in so ob kratkem obogateli, in kamor jih sicer še sedaj veliko pride, pa se kesajo, kolikor imajo las na glavi, da so sem prišli, ako nimajo premoženja si kupiti zemljišča — nadaljuje svoje pismo takole: »Celi dan sem danes drva sekal, da bo bajtica topla, zakaj hiša ji ne morem reči, ker sapa skoz njo piše, da je kaj. Treba pa je, da že kurimo, ker že več dni zmrzuje ponoči tako, da je zjutraj zemlja čez palec zamrznjena. Čez dan se ogreje in otaja, da kače iz lukenj na solnce prilezejo in se grejejo; potem švigajo in homatajo semtertja kakor pri nas po dežju črvi. Pred včerajšnjem sem šel na lov in sem marsikatero veliko pisanko popalil. Pa ta žival, katere se človek ustraši, ko jo vidi, se nahaja le v samotnih krajih, daleč od stanovanj, kamor prešiči ne pridejo. Vedi, da tukaj so prešiči največji kačji sovražniki, ki jih veliko pokončajo in požro, pa jih nikoli nobena ne piči. Kakor hitro kača prešiča čuti, mu skuša ulti, ali prešič je hitro za njo; z eno nogo ji stopi na vrat, z drugo pa malo nižje in jo potem mahoma čez sredo pretrga in požre. Veliko prešičev več dni doma ni, ker za kačami in želodom daleč zaidejo. Sicer se celo leto klatijo pod milim nebom, da jih ni treba oskrbovati in

pitati kakor pri nas; pozimi se jim kuzuza ali krompir poklada; spomladi, poleti in v jeseni si pa sami živeža iščejo in so skoz in skoz debeli. Zato se pa tudi kakšenkrat cel prasec na mizo pribaše.

Lov (jaga) se sploh tukaj bogato splačuje; rac, gosi, fazanov, jerebic in zajcev je na kupe; tudi srn in jelenov se ne manjka — ali tudi volkovi in medvedje niso bele vrane. Druga živina ima tukaj dosti paše po lepih in velikih senožetih, ki jih nihče ne kosi. Oj, koliko centov mrve tukaj na travnikih ostane in pod zlo pride. Če bi človek denarja imel, da bi si kupil dosti živine za pleme, pač bi dobro shajal, ker živina je tukaj draga; par volov velja 150—200 dolarjev (dolar plača 2 goldinarja in 8 krajcarjev našega srebra), krava 40—60, konj 100—300 dolarjev. Jaz imam enega berleža, ki velja 88 dolarjev, pa bi ga pri nas lahko za 60 goldinarjev dobil.

Dokler človek nima tu svoje lastnine, ni življenje tukaj nič prijetno. Amerikanci dobro vejo, da se večjidel le taki preseljujejo v njih dežele, ki so brez premoženja, zato tujca ali Dečmena ali Germena, kakor mu oni pravijo, nič ne obrajtajo.

Potovaje po deželi tudi nimaš nikoder postrežljivosti pričakovati, ako na 20—30 milj dolgi poti, kjer medpotoma včasih ne ene hiše ne narajmaš, zadeneš k sreči na kakšno gostivnico, in misliš sebe in svojega konjiča malo napasti in napojiti, nikar ne pričakuj hlapca, če tudi celo uro stojiš in čakaš, da bi prinesel za konja kaj; če se krčmarju ne poljubi za konja ovsa dati, ga mu moraš sam nesti. Vina zase ali piva (ola) po poti ne dobiš nikjer, le neko žganjico, ki jo whisky imenujejo in jo iz rži žgejo, se ti ponuja, pa gorje ti če kozarec preveč nastaviš! To žganje je kakor strup in tudi takim, ki so ga vajeni, ako ga le malo čez mero švrknejo, možgane tako zmeša, da obnore in zdivjajo, in v ti pijanosti se doprinaša veliko ubijanja.

Da je v mestih, zlasti v večjih mestih, pa vse drugo življenje, mi ni treba praviti; na deželi posebno v nekaterih krajih, je pa res žalostno. Kave (kofeta) in čaja se tukaj popije sila veliko; pri vsaki jedi morata biti; jejo pa trikrat na dan in zmiraj le bolj mesena jedila.

Mesta in hiše amerikanske so skoraj vse po enem kopitu; ako si videl eno, si videl vse. V mestih so hiše zidane (iz opek), na deželi pa so vse lesene.

Ceste so grozno slabe; ne rečem preveč, ako pravim, da pri nas je skoro vsak kolovoz bolji; prekucniti se z vozom na takih potih, je prav kaj navadnega. Čeravno si v velikih mestih moraš misliti življenje ravnoliko gosposko in imenitno kakor v družih velikih mestih Evrope, so vendar večjidel pota po ulicah tako grda, da je joj — na vsakih deset stopinj ti prileti že

kak prasec pod noge, da se mu moraš ogniti. Da pa ulice ne morejo snažne biti, si je lahko misliti, ako se ve, da iz hiš mečejo vse na nje — ostanke jedil, crknjene mačke itd.

Katoličane, posebno pa duhovne katoliške vere, zlo sovražijo. Lani se je imela v Hamiltonu nova srenjska hiša zidati, in čeravno so potrebovali čez tristo delavcev in je bilo dosti rokodelcev naše vere tam, vendar nobenega niso hteli v delo vzeti. Sicer je pa ver tukaj tolikanj, da nikdar nikoli nisem popred od njih slišal.

Nobenemu človeku ni svetovati, da bi sem prišel, češ da pride v »objubljeno deželo«. Le takim, ki pridejo z debelo mošnjo in si zamorejo v daljnih krajih veliko zemlje kupiti, se dobro godi, ker je tukaj še vedno veliko golih ledin, katerih nihče ne obdeluje, posebno v državi Minnesota, kjer smo mi zdaj.

Kdor pa nič nima, bo vedno hlapec ostal in s težavami imel opraviti; malokateremu se naključni po sreči.

Jaz živim tu v Crow Wingu med divjaki, le malo iz mešanih staršev rojenih indijancev in kanadskih Francozov je v teh krajih. Da ti še nekaj povem, kar me malo spominja na tržaško burjo, vedi, da na svetega Rešnjega telesa dan zjutraj je tu vihar vstal, ki je jenjal šele v nedeljo potem. To je pihalo! Tudi s tistimi preljubimi mušicami, ki se muskitos imenujejo, sem se že seznanil — pa k sreči kraljujejo le 6 tednov, potem pa zginejo.

Če tedaj moji prijatelji name mislite, mislite si vse to, kar sem Ti povedal v tem pisemcu in vedli boste, kako se mi godi.

Temu poročilu dodajajo **Novice**:

Kar to pismo pravi, potrjujejo tudi mnoga druga pisma iz Amerike. Te dni smo brali dopis iz angleškega časnika Times, v katerem se popisuje žalosten stan tujcev v Nowem Yorku, čeravno se zanje na leto čez dva milijona dolarjev milošnje nabere. Nazadnje bo treba, pravi dopisnik, davkov naselnikom nakladati, da se vsaj s tem ubranimo prevelike sile. — »Vredništvo«.

Jernej Pirc je bil le do spomladi pri stricu misijonarju. Hotel si je osnovati lastno farmo. Kaj pa naj bi sicer počel v neznanem tujem svetu? Natovoril je na voz dva prešiča in nekaj kokoši, privezal ob voz kravo in krenil na desno stran reke Mississippi. Vse to mu je seveda preskrbel dobri stric Franc. Jernej se je ustavil v občini Wakefield v kraju Cold Spring. Kupil si je par volov, pripravil polje za setev in si postavil leseno kočo. Tako je ta študirani Kamničan postal pravi ameriški farmar. Vendar tu ni ostal

dolgo. Že jeseni 1856 se je preselil v Eden Lake, tri milje jugozahodno od Richmonda. Med številnimi jezeri okrog Eden Laka je bil menda eden prvih naseljencev. Oženil se je s protestantinja Ivano Holifer (Hollauffer), rojeno leta 1838 na Saškem, ki je prišla v Ameriko k svojemu očetu. Prvi otrok se jima je rodil 20. marca 1859. Kmalu nato ga je zgrabila zlata mrzlica, ko je zvedel, da so v Skalnem gorovju blizu Denverja v državi Colorado odkrili zlato rudo. Tu je ostal tri leta. V Eden Lake se je vrnil leta 1862, vendar ne vemo, ali je indijanska vstaja v tem letu prizadela tudi njegovo domačijo. Morda se je vrnil šele, ko je zvedel, da so se Indijanci uprli in razrušili mesto Novi Ulm.

Jernej Pirc je dosegel visoke časti v okraju Stearns, v katerem je živel in v katerem je bilo tudi največje mesto severne Minnesote St. Cloud. Še ko je bil v Cold Springu, so ga leta 1856 izvolili za velikega porotnika (grand juror) okrožnega sodišča v St. Cloudu. V Eden Laku je bil leta 1859 izvoljen za cenilca za davke (assessor). Po povratku iz zlatonosnih rudnikov je leta 1864 organiziral prvo šolsko okrožje v severnem delu Eden Laka. Tu je opravljal razne dolžnosti. Najprej je bil tajnik ali zapisnikar (clerk), potem učitelj in nazadnje leta 1866 cenilec šolskih posestev. Pri volitvah je bil izvoljen za poverjenika (komissioner) v Stearnskem okraju, ki je imel 34 občin (towns ali townships). Kot poverjenik je opravljal vestno svojo dolžnost in je mnogo storil za napredek okraja. Skrbel je za gradnjo cest, mostov in šol ter organiziral podpore novim naseljencem. Ko so leta 1867 organizirali novo občino Eden Lake, je postal mirovni sodnik in leta 1872 šolski nadzornik. Imel je oblast nadzorovati in obiskovati šole, izpraševati in potrjevati učitelje. Ko je prevzel dolžnost nadzornika, je bilo v okraju 91 šol, ko pa mu je leta 1874 potekel rok, jih je bilo 13 več.

Najvišjo čast in zaupanje pa je dosegel leta 1872, ko je bil izvoljen za državnega poslanca (representative) v minnesotsko zakonodajstvo (legislature), ki je imelo moč in pravico delati državne in krajevne postave.

Okraj Stearns je imel pravico voliti enega senatorja in štiri poslance. Volili so vsako drugo leto. Jernej Pirc je bil izvoljen trikrat zaporedoma. Zakonodajstvo se je sestajalo v St. Paulu v januarju in je trajalo po dva meseca. Leta 1881 je bil Jernej Pirc izvoljen za okrajnega komisionerja ali pooblaščenca za svoj distrikt. To dolžnost je opravljal 15 let, to je do svoje smrti. Predsednik (chairman) okrajnega zastopa ali sveta pa je bil 9 let. Umrl je 19. julija 1896. List Nord Stern v St. Cloudu je v nekrologu Pircu zapisal: »Pokojni Jernej Pirc, ki so ga splošno imenovali stric Pirc, je bil čislán in spoštovan kot plemenit značaj. Bil je eden od pionirjev države

Minnesota. Z njegovo smrtjo je zaključeno življenje, bogato plemenitih del in z njim je izgubil okraj Stearns moža, katerega prizadevanje je bilo vse posvečeno splošni koristi našega okraja. Zato bo stric Pirc živel v spominu pri vseh, ki so ga poznali in ga morali spoštovati in častiti zaradi njegove odkritosrčnosti, njegove iskrenosti in prostodušnega značaja. Zapušča vdovo in 5 otrok.«

Ali se je Jernej kdaj oglasil domačim v Godič, nič ne vemo. Seveda so se vsa pisma porazgubila, v tisku pa ne najdemo nobenega poročila. S stricem Francem je bil gotovo v zvezi, pa tudi prijateljem v Ljubljani se je kdaj oglasil.

Kamničan Jernej Pirc, prvi slovenski laični izobraženec v Ameriki, je dosegel najvišje časti v svojem okraju in je bil eden od pionirjev države Minnesota.

Pirčeva Polona — prva slovenska mati v Ameriki?

Lovro Noč, doma iz Koroške Bele, je kot čevljar prišel v Kamnik. Morda je hodil kupovat usnje v kamniške usnjarne ali pa je delal pri kakem čevljarskem mojstru, da se je tu spoznal s Pirčevo Polono. Da bi se Polona spoznala z Lovrencem Nočem v Kranjski gori, ko je Pirc tam kaplanoval od 1813 do 1820, seveda ni mogoče. Leta 1820, ko se je Pirc preselil kot vikar v Peče pri Moravčah, je bila Polona stara šele 14 let. Tu je priložnost, da popravimo našo ugotovitev (str. 37), da je Pirc kaplanoval tudi v »Fužinah in Beli peči«. Morali bi reči v Fužinah ali Beli peči, ker je to isti kraj. Pomota je nastala, ker je ta kraj v virih o Pirčevem službovanju naveden večkrat kot Fužine, nekajkrat pa spet kot Bela peč. Staro slovensko ime Fužine so namreč nemške oblasti uradno nazvale Weissenfels, kar so naši uradniki spet prevedli v Belo peč. Danes je kraj pod Italijo in ima spet pravičen naziv Fusine.

V poročni matici kamniški je zapisano, da sta se Lovrenc Noč iz Koroške Bele 73, čevljar, star 28 let, in Apolonija Pirc, meščanska hči, stara 22 let, poročila v Kamniku 10. novembra 1828. Priči sta bila brat Jakob Pirc in Josip Smolnikar. V opombi je navedeno, da se je Lovrenc Noč poročil z dovoljenjem oblasti v Fužinah (št. 1148 od 17. oktobra 1828).

Torej ni točna ugotovitev na str. 37, da je Polona v Podbrezju najprej služila pri bratu Francu, leta 1833 pa se je poročila v hišo »pri Poglajnu«. Najbrž sta Lovrenc Noč in Polona živela v Kamniku do leta 1833, potem pa ju je Franc Pirc pozval v Podbrezje. Verjetno jima je z denarno podporo omogočil, da sta kupila Poglajnov grunt, pri čemer je tudi računal, da bo njun bolehn brat Simon kdaj pa kdaj deležen sestrine nege.

Ko je Franc Pirc iz Amerike pozival Gorenjce, naj pridejo v večjem številu v Minnesoto, kjer jim bo pripravil »najboljšo zemljo« za naselitev, se je prva odločila za to pot Polona. Dobri brat France je Nočevim v Podbrezje gotovo slikal Ameriko in njihovo prihodnost v Ameriki kot obljubljeno deželo. Zato Polona ni dala miru, dokler se niso odločili, da se preselijo k stricu Francu.

Vemo, da je bila prva Slovenka, ki je prejadrala ocean, Baragova sestra Antonija. Leta 1838 je odšla v Ameriko z bratom Friderikom, ko se je le-ta

vračal s prvega obiska v Evropi. Nikjer nimamo v virih zapisano, da bi se potem kaka druga Slovenka podala na pot čez ocean pred Pirčevo Polono. Prvi slovenski izseljenci v Ameriko niso bili misijonarji, kakor so splošno do sedaj navajali, ampak belokranjski krošnarji, ki so tja zašli še pred Baragom. Splošno je veljal Baraga za prvega Slovenca, ki je prejadral Atlantik in se leta 1830 za stalno naselil v Ameriki. Belokranjski krošnarji so bili vsi mladi neporočeni ljudje, ki so upali najti v Ameriki srečo in blagostanje. Nikjer ni zabeleženo, da bi za njimi odšle v Ameriko tudi žene iz domačih krajev. Pirčeva Polona velja torej za prvo slovensko mater, ki je z otroci in možem prejadrala ocean in se za stalno naselila v Ameriki. Nobe-nega dvoma pa ni, da so misijonar Franc Pirc, njegov nečak Jernej in sestra Polona prvi slovenski naseljenci v Minnesoti. V zgodovini slovenskega izselje-ništvā imajo torej ti trije Kamničani pomembno mesto, prav tako pa tudi v seznamu delovanja Kamničanov na tujem.

Zanimivo je, da so Bleiweisove Novice že ob Poloninem potovanju v Ameriko zavzele odklonilno stališče do izseljevanja slovenskih družin in celih skupin rojakov v deželo onkraj oceana:

V četrtek zvečer (10. julija) je sestra g. misijonarja Pirca zapustila Kranjsko deželo in se s svojim možem in štirimi otroci po železnici čez Dunaj podala v Ameriko; z njimi je šel tudi mladi kmet Pogačnik, prihodnji ženin starejše hčere. Noč — tako se imenuje mož g. Pircove sestre — je imel v Podbrezju nad Kranjem grunt, ki ga je, ker žena ni imela več obstanka v svoji domovini, na vrat na nos prodal in komaj toliko zanj skupil, kolikor jim bo za pot v Noviyork potreba. Ker imajo g. Pirc veliko zemljišča v Ame-riki in precej dobre dohodke, bojo že živeli, — ali g. Pirc so že stari in če jim jih Bog vzame, kaj pa potlej? Kaj bo prosti kranjski kmetič začel samotež v Ameriki? S čim bo svoje pravice branil? Sicer pa mora v ženinu precej velik plamen ljubezni goreti, da gre za ljubico celo v Ameriko. Bog daj, da bi se preseljenci prezgodaj ne kesali! — G. Šmid v Šiški jim je dal tri od g. Pirca za tri nove cerkve naročene in po g. Langusu malane oltarske podobe s seboj, za katere so darovali mil. škof ljubljanski 50 gld, 40 na dolgu ostalih gld pa čaka še drugih dobrotnikov.

Kako je Polona z družino potovala v Ameriko in kako se je znašla v novih razmerah, nam je znano iz pisma, ki ga je pisala sosedom v Podbrezje in so ga ponatisnile Novice 9. januarja 1856.

Uredništvo pravi, da podaja iz tega pisma častitim bravcem sledeče Polonine vrstice, kakor jih je ona sama napisala:

Jaz vas vse skupaj prav lepo pozdravim in vam dam vedeti, da se nam je na poti grozno hudo godilo. Do Hamburga smo hodili prav srečni in veseli.

Iz Hamburga smo šli na parnik ravno v soboto zvečer, vsi zdravi in veseli; v nedeljo zjutraj pa noben drug ni mogel vstati kakor Janez. Prav nič si nismo mogli pomagati, — še jesti nismo mogli. Za umreti nam je bilo. V ponedeljek smo bili toliko boljši, da smo ven šli, in potem smo prišli v Liverpool. Od tam smo šli na veliko morje. Dva dni nam je bilo prav dobro; tretji dan začne malo sapa vleči, četrti dan pa se začne grozovit vihar. Bilo je tako kakor v peklu. Vseh skupaj nas je bilo na barki 320 ljudi, pa nas ni bilo več kakor 15 katoličanov, drugi so bili vsi drugih ver. Ko se je začela barka prekučovati, je vstala strašna reč. Eni so vpili, tulili kakor zverina, drugi bljuvali, eni kleli, na Boga pa nobeden klical ni. Mislila sem sama pri sebi: Če bi to dobri kristjani bili, koliko bi bilo pač v tej strašni uri molitve storjene, tako je pa bilo groza slišati te divje ljudi. — To je trpelo dvanajst dni kar naprej. Mi smo vsi bili bolni in smo ležali, le Janez je bil zdrav, da nam je stregel, kuhal in vse. Ne vem kaj bi bilo, če bi njega ne bili imeli. Drugi so v enem tednu zopet vstali, jaz pa sem mogla še zmeraj ležati. Pa tudi veter ni nikoli popolnoma potihnil; če je bilo en dan dobro, je bilo že drugi dan toliko hujši, tako da sem vedno mislila, kdaj se bom v globočino morja potopila. V barki smo bili 37 dni in potlej smo prišli na suho v Newyork. Tam nam je bilo vse praznično oblačilo pokradeno. Pa vse to smo radi potrpeali, da nam je ljubi Bog zopet dal na suho zemljo priti. Šest tednov pred Vsemi sveti smo srečno na svoj namenjeni kraj prišli. Zadnje tri dni svojega potovanja nismo videli nobenega hriba, — vse ravno — sami travniki in trava do kolena, kar so oči dale. Tukaj je tudi veliko ravnega. Pri robih so gojzde debelega lesa. Divjine je veliko. Zajcev, divjih kokoši in rac je vse polno. Vsak dan imamo nekaj od divjine, tako da nam nikoli mesa ne manjka, in nam je hvala Bogu, prav dobro. Zemlje obdelovavne imamo toliko, da se od enega kraja do drugega ne vidi, nekaj so spomladi zorali in vsejali in pridelali smo okoli 700 mernikov krompirja, 5 košev repe, 3 koše korenja, nekaj kolerab, 70 mernikov ovsa, 60 mernikov pšenice. Imamo eno prav veliko kravo in enega konja. Kupili pa bomo še en par volov, da bomo lahko orali. Zdaj imamo že nekaj, pa bi še več napravili, če bi nam krme ne zmanjkalo, zato ker smo pozno prišli in si je napraviti nismo mogli. Zdaj bomo samo hiše delali. Naš gospod (to je Polonin brat, misijonar Franc Pirc) imajo že dve hiši narejeni, pa nam od tam malo preč najbolj dopade. Tudi cerkev delajo zdaj tukaj — in sčasoma bi se znalo tukaj celo mesto napraviti. Ljudje zmiraj še sem gredo. Lansko leto jih še ni bilo veliko, letos pa jih je že veliko več.

Tukaj nam je zdaj zelo zelo dobro in smo prav veseli, da smo sem prišli, samo zavolo cerkve nam je malo dolgočasno. Tukaj ni vsako nedeljo sv. maše, zato ker morajo naš gospod deleč deleč okoli iti in duhovske službe osker-

bovati. V vsakem kraji je eno nedeljo sveta maša, in tako nimamo vsako nedeljo in praznik priložnosti pri sveti maši biti. Gospod so nas zelo veseli, da smo sem prišli, zato ker je toliko dela in pa delavcev malo. Ženske so tukaj tako zelo obrajtane, da se ji mora polni voz ogniti. Ko bi jo pa kdo udaril, je dolgo zapert; tudi mož ne sme svoje žene strahovati. Tukaj nobeden nobenemu nič ne vzame in so vsi med sabo zelo prijetli.

Če bi kdo imel korajžo sem priti, mu jaz odkritosrčno povem, da je tukaj zelo dobro. Zemlje je veliko in je tudi tako dobra, da ni treba družega kot orati in sejati: Ni treba nič povleči in krompirja nič okopavati in osipovati in vendar tako debel zraste kot periša. Za vse je tukaj grozno dobro. Toda vse to se mora trdo zaslužiti. Prav groza me obide, ko se spomnim, kaj smo mogli na potu vse prestati in pretrpeti. Ko bi kdo sem šel, mu ni treba družega sabo kot denarja. Oblačilo in take reči so tukaj boljši kup kakor pri vas. Ne vzemite mi za zlo, da vam nisem koj nazaj pisala, ker smo imeli veliko dela na polju in povsod. Zdaj pa smo vse precej podelali.

Še enkrat vas vse lepo pozdravim in se vam priporočim v molitev in ostamen vaša zvesta prijateljica Polona Noč.

Pri sv. Jožefu v Ameriki, 7. listopada 1855.

*

Kakor nam dokazuje Polonino pismo, je dobri brat Franc sestrični družini lepo ugladil pot. Zgradil je hišo in dal zasejati polja, da so novi naseljenci že ob prihodu začeli pospravljati pridelke. Navdušenje, ki ga izraža Polona o svojih prvih vtisih po prihodu v nove kraje, je zato popolnoma razumljivo. Mladi Janez Pogačnik pa je sprva opravljal posle hišnika pri misijonarju Pircu.

Seveda je bil Pirc vesel prihoda svojih sorodnikov, saj je bil že star in je živel osamljen na prostranem ozemlju svojega delokroga.

Dne 4. februarja 1856 je pisal župniku Slapniku v Podbrezje: Močno me veseli, da v lepi podbrezniški duhovnišnici zdravi in zadovoljni živite ter lepo sadje mojih ljubih drevesc hvaležno uživete . . . Moji ljubi Podbrežani so mi vedno v živem spominu in globoko v srcu ter vse srčno pozdravim. S svojimi ljubimi naselci sem zadovoljen in so mi v tolažbo v mojih starih dneh. Vsi so zdravi, zadovoljni, pobožni in pridni . . . Povejte Andreju Pogačniku, da njega in njegovo družino srčno pozdravim in pristavim, da sem z njegovim sinom Janezom prav zadovoljen in hočem zanj prav očetovsko skrbeti. Tudi jaz sem prav zdrav in zadovoljen, obložen pa sem s tolikimi misijonskimi opravili, da jih komaj zmorem. V svoji duhovni oblasti in skrbi imam večjo zemljo kot je Kranjska dežela. Za prihodnje poletje mi je toliko Nemcev, Francozov in

Ircev napovedanih, ki se imajo v lepe kraje mojega misijona naseliti, da bi zamogel še deset novih misijonov napraviti.

Pirc je bil torej zadovoljen z Janezom Pogačnikom. Kako pa je bil Janez Pogačnik s svojo službo zadovoljen pri Pircu, razvidimo iz njegovega pisma, ki ga je pisal staršem o Veliki noči naslednjega leta. Kakor iz pisma vidimo, je bil Pogačnikov Janez bister fant in kot nalašč za ameriške razmere, dober gospodar in preudaren računar. Gotovo sta si s Polonino hčerko kmalu osnovala svoj dom, vendar pa uredništva časopisov niso ponatiskovala zasebnih poročil, zato jih ne najdemo v tisku, četudi je Pogačnikov Janez o tem pisal domov.

Pismo Janeza Pogačnika objavljajo *Novice* leta 1857 na strani 242.

Ljubeznjivi starši! Vaše pismo sem prejel v nedeljo po sv. Jožefu. Veseli me, da ste še vsi zdravi; samo to mi ni všeč, da mi tako malo novic pišete. Kadar mi boste še pisali, pišite mi tudi, kako se kaj v Podbrezjah godi, kako se že kaj fantje in dekleta komandirajo, kako je bila kaj letina, kakšna je bila zima pri vas itd.

Tukaj v Ameriki je bila letošnja zima kaj huda, bilo je štiri čevlje debelega snega in tako strašno je bilo mraz, da je prav veliko goveje živine zmrznilo. Jaz sem v jeseni kupil par volov za 110 dolarjev in sem jih vendar srečno čez zimo ohranil. Zima je tukaj celih 6 mesecev, da se ne more nič na polju delati. Plenja pa tukaj vsako žito veliko bolje kot na Kranjskem. En mernik pšenice, če je kolikaj dobra letina, da okoli 20 mernikov; en mernik ajde da 60—80 mernikov. Gnojiti nam nič ni treba. Treba je le zorati in vsejati in družega nič. Tudi ni treba ne pleti ne žeti. Ženske nimajo tukaj kaj delati na polju. Za žetev imamo take kose, ki žito prav lepo pokladajo, le kar v snope se poveže. Za mlatev imamo tako mašino, ki nam vse dobro in prav hitro omlati. Na eni strani se notri devlje, na drugi strani leti prazna slama, na tretji pa čisto žito iz nje. Ta mašina ni zelo težka. Dva konja jo lahko prepeljujeta. Omlati pa po 200 mernikov na dan. Jaz imam zdaj svoje zemlje okoli 20 oralov. Povem vam pa, da sem se šele učil živeti, ko sem sem prišel. Denarjev nisem imel nič, jezika nisem nič razumel; lahko veste, kako je to težko. Pri g. Pircu sem bil, ko sem sem prišel, 8 mesecev; pa sem prevedel, da na to vižo ne bom prišel naprej. Gospod nimajo nič denarjev, zatorej sem se začel sam oskrbovati. Šel sem delat in služiti, Bog mi je dal srečo, da sem še dosti dobro prišel naprej. Tukaj v naši soseski so sami Nemci, pa so tudi vsi reveži, ker je šele tri leta, kar so začeli v ta kraj zahajati. Ti ne dajo nič zaslužiti. Tisti, ki dajo kaj zaslužiti, so večidel Angleži. Meni zdaj prav dobro hodi, da sem se malo angleškega jezika naučil. Tu, kjer smo mi, so večidel samo beli ljudje; Indijanci pridejo le včasih sem na lov...

Za svojo zemljo lahko dobim zdaj 2000 dolarjev, ker je ravno v takem kraju, da bo šla železnica mimo. Lahko bi jo prodal, toda zdaj še nočem, zato ker bo vedno dražja. Za tisto zemljo, katero sem lani prislužil, že letos dobim 300 dolarjev. Tukaj nimamo nič papirnatega denarja; imamo samo zlato in srebro. En dolar stori avstrijskega denarja 2 goldinarja in 6 krajcarjev.

Hvala Bogu! meni gre zdaj kar po sreči in prav vseč mi je tukaj; toda umreti pa vendar ne mislim v Ameriki. Mislim še kakih 9 let tukaj ostati, potlej pa bom vse prodal in prišel nazaj. Poslal bi vam kaj denarja, če bi bilo treba, pa ni varno ga pošiljati tako daleč.

To zimo sem na svoji zemlji delal, da sem zgradil trideset oralov; spomladi bom sejal in potlej čez leto bom šel drugam delat. Hišo imam že tudi narejeno, pa dozdej še nisem stanoval v nji.

Tistemu, ki je vprašal in bi rad sem v Ameriko prišel, tako povejte, naj dela, in naj nikor zmiraj ne leži, pa bo dosti jesti imel. Tudi jaz nisem dnarjev iz nič dobil, sem moral veliko trpeti za nje. Toliko rečem, da vsi Podbrežani niso in ne bodo toliko skusili, kakor sem jaz v tem kratkem času v Ameriki skusil.

Obleko imamo tukaj vso gosposko. Nosimo se, kakor tam pri vas po mestih gospoda, moški in ženske. Jemo tukaj trikrat na dan, pa nikoli drugega kakor meso in bel kruh; črnega kruha še nisem videl kar sem prišel v Ameriko. Za pijačo imamo kavo in čaj.

To pismo sem pisal ravno za veliko noč. Bilo je grdo vreme, veter je vlek, pa sneg je šel. Zemlja je še vsa zmrzla. Vse tekoče vode so zmrznjene, le studenci ne.

Ljuba moja oče in mati, prosim vas molite zame, da bi bil srečen, tudi jaz vas nikoli ne bom pozabil. Prosim vas, pišite mi kmalu nazaj pa veliko, pa kakšne novice, koliko se jih je že poženo itd.

Zdaj pa v imenu Boga prav lepo pozdravljam vas očeta in mater in vse znanke in prijatelje in ostanem do smrti vas hvaležni sin Janez.

V Ameriki pri sv. Jožefu, 12. aprila 1857.

*

Misijonar Pirc je še naprej skrbel za sestrično družino. To nam dokazuje tudi pismo, ki ga je 12. aprila 1859 pisal bratu Simonu v Gradec. Ker pa je Simon že nekaj mesecev prej umrl, je pismo prišlo v Ljubljano in je našlo pot v časopis, čeprav ni bilo namenjeno javnosti. Tudi Tomaževič je leta 1864 pisal, koliko pridelajo Pirčeve sestre (X. Kamniški zbornik 1865, str. 60 in 62). Leta 1864 je namreč prišla v Minnesoto še ena Pirčeva sestra. To je bila

Katarina ali pa Marija iz tretjega zakona Jerneja Pirca. Sprva je gotovo pomagala pri delu Poloni, kasneje pa se je morda poročila. Vendar ne vemo nič o njeni usodi.

Pirc je leta 1873 odšel v domovino, ko je bil že 88 let star. Iz Ljubljane je leta 1878 poslal sestri pozdrave po nekih izseljencih iz Gorenjske. Takrat je bila Polona po hudi bolezni že na koncu svojih moči.

V odgovor na pozdrave je svojemu bratu Francu 8. julija 1878 poslala očitvidno svoje zadnje pismo: Grozno me je razveselilo, ko sem dobila pozdrave . . . Naj opišem svoje težave: Od tihega tedna sem na postelji po bolezn. Poprej sem še malo lazila okrog, potem pa ne več in vedno slabejši prihajam, mislim, ne bom več dolgo na tem svetu. Zdaj sem tako dognana, da ne smem družega zaužiti, kakor malo kruha pa mrzlo vodo ali pa krop, druga reč mi ne služi več. Bolezen se je pričela na desni roki, jel mi je prst otekati tako dolgo, da se je odprl, potem je vsa roka otekla in mi je na petih krajih jelo iz nje teči, pa prst gnije. Zato ne morem sama pisati. Pa tudi nobenega pisanja nisem prejela, čeprav je ta, ki je bila pri vas pred odhodom v Ameriko, povedala, da ste mi pred kratkim pisali. (Opomba urednika: Ni davno namreč, ko je zopet nekaj Kranjcev z Gorenjske šlo v Ameriko, škoda pa, da se bodo tu kot narod zgubili, ker ne ostajajo skupaj.) Tukaj se je tudi vse na slabo obrnilo, ker so bile letine slabe in pomanjkanje denarja. Letos sicer vse dobro kaže, samo preobilno imamo dežja. Pšenica polega, drugo sploh dobro stoji, če bode srečno prišlo k rokam . . . Apolonija Noč.

Iz Poloninega pisma in opisa bolezn lahko sklepamo, da ni mogla več dolgo živeti. Verjetno je umrla še istega leta, dve leti prej kot brat Franc v Ljubljani.

Iz številne družine Jerneja Pirca se je priimek Pirc morda ohranil pri vnukih Jerneja Pirca v Minnesoti. To bi lahko ugotovil samo kak poznavalec razmer na kraju samem. Od potomcev Primoža Pirca pa živijo v Godiču samo vnuki po ženski liniji.

Dopolnila in popravki

K poglavju o Pirčevem književnem udejstvovanju (stran 70—73) sodijo naslednja dopolnila in opombe:

1. Kranjski vrtnar. K podatku Jakoba Trobca v Zgodnji Danici 1880, str. 107: »Svojo knjigo o umni sadjereji je Pirc izdal tu v nemškem jeziku, kar tudi za Ameriko ne bo brez koristi,« lahko zdaj navedemo točen naslov knjige, ki ima obliko 8° in 32 strani. Naslov ji je: *Der erfahrene Obst-Gärtner. Eine gründliche Belehrung junge Fruchtbäume in allen Gattungen, zu verschiedener Grösse zu erziehen, auf vielfältige Weise zu veredeln und einträgliche Gärten einzusetzen. Beschrieben und durch Druck veröffentlicht von Franz Pierz, katholischer Missionär bei den Otchipwe Indianern Nord — Amerikas. — Gedruckt in der Office des Minnesota Volksblatt. — 1870. —* Knjižica obsega predgovor (Vorrede), sedem poglavij (Hauptstücke) in kazalo (Inhalt). List Volksblatt je izhajal v St. Paulu. Pirc je svojo knjižico o sadjarstvu napisal za minnesotske Nemce, kot je jasno iz predgovora.³

4. in 5. Die Indianer in Nord-Amerika. — Avtobiografija. Žal moramo ugotoviti, da Pirc ni napisal nobene avtobiografije. Res omenja Jožef Buh v svojem dopisu z dne 12. aprila 1880 Zgodnji Danici, da je Pirc o svojem življenju pred prihodom v Minnesoto sam spisal knjižico... Buh je tu seveda imel v mislih Pirčevo knjižico Die Indianer in Nord-Amerika (Tiskana v St. Louisu, Missouri, 1855, 132 strani.). V Minnesoti imajo menda samo tri izvode te knjižice. Kongresna knjižnica (Library of Congress) v Washingtonu ima en izvod v oddelku za redkosti in se od tam ne sme nesti v kako drugo sobo. Angleški prevod ni nikdar izšel v knjižni obliki, pač pa v nadaljevanjih v reviji *Social Justice Review*, in sicer v letniku 40 št. 1—11 (april 1947—marec 1948) in v letniku 41 št. 1—5 (april—september 1948). Prevajal je Rev. Eugene Hagedorn, O. F. M. *Social Review* je izhajala v St. Louisu, Missouri, sedaj pa izhaja pod drugačnim imenom. Pirčeva knjižica o Indijancih v Severni Ameriki je pisana zelo zanimivo, toda Kranjske v njej ne omenja, pač pa samo življenje med Indijanci ob Michiganskem jezeru. Omenja tudi vrsto Slovencev, ki so delovali med Indijanci, zlasti Baraga, o svojem življenju pred prihodom

v Ameriko ne pove ničesar, pa tudi skoraj nič ne o svojem delovanju v Minnesoti. Pirc je tu veliko več pisal o sebi in svojih težavah pri delu kot pa Baraga.⁴

Tudi Pirčevo jubilejno poročilo (*The Jubilee Report of Rev. Francis Pirz*), ki ga večkrat omenjamo v našem sestavku iz leta 1965 (str. 71 in 80), najbrž ni vsebovalo nobenih podatkov o Pirčevem življenju pred prihodom v Ameriko. Podatke o Pirčevi rojstni hiši in dveh bratih duhovnikih je William Furlan dobil pri Rev. dr. Janezu Zaplotniku, ta pa je to zvedel od nekega kamniškega rojaka, ki se je preselil v Ameriko in je bil doma v sosednji hiši pod Malim gradom, poleg Pirčeve hiše.

Pirčeve pesmi in pisma. V Državnem arhivu Slovenije (DAS) v Ljubljani hranijo zelo obširno arhivsko gradivo o Pircu (Priv. A L XIII Franc Pirc, sadjar in misijonar). Gradivo obsega predvsem pesmi in pisma, pa tudi drugo dokumentacijo.

Pesmi obsegajo 100 listov. Tu je zvezek 12 pesmi, ki jih je zbral in prepisal F. K-k v Tržiču. V drugem zvezku je nekaj istih pesmi, še eno zbirko pa predstavlja zapuščina Rozalije Kimovec, ki je služila in umrla v Skrljevem pri Bakru pri ondotnem župniku Jankoviću. Poleg teh zbirk pa so tudi Pirčeve originalne pesmi z njegovim podpisom: *Pesem od ponižnih Indijanov* (40 kitic), *Pesem od Sautanov (iz Saulta!)* vsem pijancem v opomin (60 kitic), *Pesem od ajdovskega poglavarja* (60 kitic), *Rajža na Gornji jezer* (57 kitic). Dve pesmi sta pisani tudi na brezovo lubje: *O dobri ovčici in Podbreškimi pevkam*.

V arhivu je še več svetniških podob s Pirčevimi posvetili v verzih nekaterim svojim bivšim farankam v Podbrezju.

Pisma so v prepisih in tudi originalna. Med devetimi pismi župniku Skopcu v Lomu pri Tržiču jih je 7 originalnih s poštnimi žigi raznih pošt v Ameriki in Evropi.

Ohranjene so tudi listine iz leta 1834: Prošnja škofijskega ordinariata za izselitveno dovoljenje Francu Pircu, župnemu vikarju v Podbrezjah na Gorenjskem (št. 2040 od 28. septembra 1834), soglasje dvorne pisarne, da se izda izselitveno dovoljenje (št. 2239 od 21. oktobra 1834) itd. Pirc se je odločil, da bo odšel v Ameriko, ko je v februarju 1834 zvedel, da ni sprejet za predavatelja na učni stolici za kmetijstvo v Ljubljani.

*

Pirc je že leta 1845 v pismu Novicam javil, da je pripravljaval indijanske bukve za natis. »Zdaj sem že cel Amerikan«, pravi naprej v pismu, »ker me je mestna gosposka v bližnjem mestu Makinak za državljana Združene ameriške države, z vsemi pristojnimi pravicami, izvolila. Indijani ne morejo mojega imena izgovarjati, ker nimajo soglasnikov r in c. Zato so prosili, da bi me

smeli po indijansko imenovati. Na Novega leta je prišlo sto praznično oblečenih Indijanov in so mi naznanili, da me bodo vnaprej imenovali Minodeè — dobra duša, če bo meni všeč. Poglarvar teh poslanikov je ukazal, mi razložiti, zakaj so mi ravno to ime izbrali. Pogostil sem jih. Štirje fantiči so nosili: eden narezane svinjske krače, drugi kruh, tretji kavo, in četrti kineskega čaja. Prav dobre volje so bili.« Pirc tudi omenja, da je zadnje leto 86.000 novih priseljencev prišlo v Združene države. Popisuje tudi popotovanje po železni cesti in napravo vozov na ameriških železnih cestah.

*

Zgodovinar p. dr. Hugo Bren se je rodil v Rovišah pri Litiji 5. decembra 1881. V Kamniku je živel od 1904 do 1905, nato pa v presledkih od 1911 do 1919, ko je poučeval na frančiškanski gimnaziji. Leta 1921 je odšel v Ameriko v Lemont pri Chicagu, od koder se je leta 1937 že tretjič vrnil v domovino. Nacisti so ga leta 1941 preganjali. Zatekel se je v Rim, kjer je umrl 8. decembra 1953. (S tem dopolnjujemo in popravljamo opombo 14 na strani 86 X. Kamniškega zbornika 1965.) Na strani 72 pa je ugotovitev, da se je Pirc lotil pisanja knjig v indijanskem jeziku v narečju Otava — Indijancev. Baraga je menil, da je v Pirčevem rokopisu precej napak, ki kvarijo smisel. P. Bertrand Kotnik, ki je v listu AVE MARIA, Lemont USA, maj—avgust 1958, razpravljal o Baragovih indijanskih knjigah, je prišel do zanimivih zaključkov, da je Baraga Pirčev rokopis o življenju Jezusa Kristusa in katekizem najbrž popravil, znova spisal in prevedel v čipevščino. V Newyorški knjižnici imajo čipevski, v Kongresni pa otavski izvod tega dela. Pirc v nobenem pismu ne omenja več svojih indijanskih rokopisov.

*

Seveda je Pirc pošiljal hrošče in mušice v Ljubljano trgovcu in naravoslovcu Ferdinandu Šmidu (1791—1878) ne pa Simonu Robiču. Šmid je Pircu pošiljal semena, gospodarsko orodje in slike. (Glej stran 48!)

*

Pisma, ki so jih izseljenci prejeli od doma, so bila edina zveza z domovino. Kako željno so čakali vesti iz domovine, nam je dokaz tale zapis o pismu, ki ga je prejel Lovrenc Noč iz svoje rostne vasi Koroške Bele.

Iz Belle Prairie je namreč 13. maja 1866 pisal Jakob Trobec, da je obiskal Slovence okrog St. Clouda: »V St. Cloudu služi neka Slovenka pri nemški družini. Skoro tri ure daleč od St. Josepha, v St. Jakobu (tudi ta kraj je

ustanovil Pirc) je slovenska družina Resman, v Koldspringu pa imata dva Dolenjca, brata Mavrin svojo krasno hišo in trgovino. Tam sem bil čez noč. V Richmondu je sedem slovenskih družin. Nazaj grede smo se z Resmanovimi ustavili pri Velikem jezeru, ki je bilo še 14. aprila zamrznjeno, da smo hodili po njem. Kjer se potoček vliva v jezero, je bilo polno velikih ščuk. V eni uri smo jih nastrelili en stot. Dve sem nesel Mavrinovim, tehtali sta 17 funtov. Potem sem šel k Sv. Jožefu k Pirčevi sestri. Prinesli so mi slovensko pismo iz Koroške Bele. Vsa hiša je bila polna Slovencev, ki so radovedno poslušali, kaj je novega v ljubljeni domovini. Ko se vrnem v Belle Prairie, se začudim ko vidim poleg cerkve leseno župnišče. Pred enim mesecem so še tam rasla drevesa, zdaj pa pišem to pismo v lepi novi hiši. Tako gre v Ameriki vse hitro od rok.« (Zgodnja Danica 1866.)

*

Koliko Kamničanov se je izselilo v Ameriko do odhoda Pirca v domovino, bo težko ugotoviti. Iz Belle Prairie piše Jožef Buh 23. julija 1872 (Zgodnja Danica, str. 307), da je pri Sv. Antonu 22 slovenskih hišnih gospodarjev, med katerimi jih je 8 še neoženjenih. Med hišnimi gospodarji našteva tudi tri Kamničane. To so Martin Humar, Janez Kankelj in Matija Vajvoda (Vivoda?) ter Janez Kmetič iz Komende. Pri sv. Štefanu (oba kraja sta blizu St. Clouda) pa je med 24 gorenjskimi gospodarji še 10 neporočenih. V Richmondu je bilo takrat 12 družin iz Bele Krajine.

Stari misijonar Franc Pirc je po povratku iz Amerike le nekaj mesecev živel v Kamniku, potem pa se je spomladi leta 1874 preselil v Ljubljano. Stanoval je v šenklavški duhovski hiši. V Slovenskem Narodu dne 16. avgusta 1874 je nekdo tožil, da stari misijonar Pirc trpi pomanjkanje in da stanuje v majhni zatohli sobi, pomoči pa od nikoder ne dobiva. Na to odgovarja Zgodnja Danica, da Pirc dobiva pokojnino, od duhovniškega podpornega društva pa še 100 goldinarjev pomoči. Duhovnika, ki ju Narod napada, pa sta mu preskrbela obleko. Misijonar Pirc si je sam izvolil stanovanje in postrežbo pri dobri, zanesljivi osebi, ki je bila njegova faranka v Podbrezju.

*

Zgodnja Danica je na strani 46 leta 1874 objavila zadnjo Pirčevo pesem v 9 kiticah »Slovo od Amerike«. Iz Minnesote je stalno dobival pozdrave od svojih nekdanjih sodelavcev in prijateljev. Tako javlja Jožef Buh iz indijanskega rezervata Red Lake (Rdeče jezero): Veliki poglavar Mala skala (Petit

Roche) pozdravlja Pirca. Pravi, da mu je Pirc vedno dal kako srajco in stisnil v roke kak dolar. Iz indijanske srenje White Earth (Bela zemlja) so Pircu poslali voščila za 91. god. Tomazin pa v pismu toži, kako pogreša Pirca.

Zadnja leta svojega življenja je Franc Pirc mirno preživel v Ljubljani. Oslabele so mu oči, pa tudi spomin ga je počasi zapuščal. Preteklost je bila včasih zanj prazna in tudi okolice ni prepoznal. Večkrat je na cesti ustavil kočijaža in prosil voznika, naj ga popelje v Wabashaw ali kak drug indijanski kraj v Minnesoti. Kočijaži so že poznali to navado častitljivega starčka in so ga po nekaj minutni vožnji varno izkrkali v bližini njegovega stanovanja. Stari mož je namreč kmalu pozabil, kaj je bil naročil vozniku. Svoj spomin je pustil med rdečim ljudstvom. Sklonjen pod težo let, z ugašajočim pogledom v očeh je hodil po cestah Ljubljane, njegov duh pa je verjetno taval po gozdovih Amerike, kjer je preživel 38 let.

Opombe

¹ Po izročilu vemo, da so bili med Pirčevo rojstno hišo v sedanji Parmovi ulici št. 8 in sosednjo Fleretovo hišo sejmi za drobnico. V spodnjih prostorih Pirčeve hiše ali pa ob zgradbi zraven nje pa je bila klavnica za drobnico. Sedanja Fleretova vrtnarija z visokim zidom proti cesti je bila napravljena z dovoženo zemljo na nekdanjem sejmišču.

² Krištof Plankel, nadduhoven Gorenjske in župnik v Kamniku, je 24. aprila 1622 osnoval ustanovo za 4 kamniške mladeniče v ljubljanskem semenišču. Zagorski župnik Adam Suppe pa je 20. avgusta 1675 osnoval ustanovo za dva Kamničana v ljubljanskem semenišču. Kamniški župnik Friderik Škerpin je leta 1710 v oporoki volil ustanovo za enega mladeniča iz Škerpinčevega sorodstva ali, če tega ne bi bilo, za kakega drugega meščanskega otroka. Leta 1727 pa je kamniški župnik Valentin Kos (pisano K u s s) osnoval ustanovo za 2 Kamničana. Poleg tega pa je uživalo jezuitsko semenišče v Ljubljani od leta 1704 beneficij sv. Marije Magdalene pod pogojem, da vzdržuje v semenišču dva ali tri kamniške meščanske sinove. Zato se ne smemo čuditi, da se je toliko mladih Kamničanov posvetilo duhovskemu poklicu.

³ Za prijazni podatek se zahvaljujem Msgn. dr. Janezu Zaplotniku v Omahi, USA, kakor tudi za druge pripombe in sugestije.

⁴ Za to sporočilo sem dolžan zahvalo g. Eriku Kovačiču v Washingtonu.

⁵ Na spomeniku v Pierzu je napis, da se ta kraj imenuje po prvem stalnem župniku Francu Ksaverju Pircu, ki je tu bival od 1871. do 1873. leta in je zgradil prvo cerkev in šolo. Ustanovil je ta kraj leta 1865, ko je prišel tja prvi naseljenc Herman Billig, že naslednje leto pa je stalno hodil v ta kraj po dušnopastirskih poslih Jožef Buh iz Belle Prairie. Občina se je že od leta 1869 imenovala Pierz, pošta pa od 1873. Sredi spomenika je že iz St. Clouda znani lik Pirca z Indijancem in belim naseljencem. V levem spodnjem podstavku je lik msgn. Jožefa Buha. Slike in poročila iz Crow Winga in Pierza je ljubeznivo posredoval tamošnji župni upravitelj Rev. Robert Voigt.

KAMNISKI MECEN
JANEZ ŠLAKAR

Ivan Zika

»Mnogo let že počiva v hladni gomili na ljubljanskem pokopališču mož, čigar radodarna roka je osrečila mnogo zemskih trpinov, otrla grenko solzo marsikateri gladni siroti, dvignila iz zapuščenosti marsikaterega mladeniča v srečno življenje... Vrli mož ni iskal častnega dobička ne hvale: skromno je živel, delal na tihem in je skoraj popolnoma izginil iz spomina svojih rojakov in tudi someščanov. Taka je bila usoda sveta, ko nas ni bilo in bo tudi v bodoče, ko nas več ne bo.

Četudi vrli mož ni sejal zato, da bi žele hvaležnost na tem svetu, pa zaradi svoje vzorne radodarnosti, usmiljenosti in požrtvovalnosti zasluži, da mu ohranimo trajen spomin.«

Tako je zapisal pisatelj Jožef Benkovič v Domu in Svetu leta 1900 v uvodu svojega prikaza o delu in življenju Kamničana Janeza Šlakarja.

Janez Šlakar je bil šolnik, gospodarstvenik in meceni. Med zaslužnimi Kamničani sodi v isto vrsto kot Rasp, Paglovec in Pirc. Večino let svojega življenja je preživel v Ljubljani, ki ga je imenovala tudi za svojega častnega meščana. Nad 40 let je bil šolnik, skoro desetletje ravnatelj Kranjske hranilnice, vse življenje pa velikodušen podpornik šolarjev. V oporoki je vse svoje za takratne čase znatno premoženje razdelil v dobrodelne namene in je v vrsti naših velikodušnih mecenov na častnem mestu.

Rodil se je 18. aprila 1791 v Kamniku. Oče Jožef, potomec ene najstarejših kamniških rodbin, ki se je v začetku zvala Umšlaker, je bil ugleden usnjarski mojster, ki si je ustvaril prav znatno premoženje. Svojo usnjarno je imel nazadnje v današnji Maistrovi ulici št. 11. Medtem ko je sin Jožef ostal doma in nadaljeval očetovo obrt, so nadarjenega Janeza leta 1803 poslali v ljubljanske šole. Da se izogne nasilni mobilizaciji pod francosko oblastjo, je leta 1809 odšel iz ljubljanske gimnazije na Koroško. Najprej se je preživljal kot domači učitelj pri nekem bogatem trgovcu in se pri njem izvežbal tudi v trgovski stroki. Več let mu je namreč urejal zapleteno trgovsko knjigovodstvo. Gospo-

dar, ki je vestnega in pridnega Kamničana zelo cenil, mu je tudi omogočil, da je v Celovcu leta 1812 končal srednjo šolo. Nato je na prigovarjanje svojega starejšega kamniškega rojaka Franca Pirca vstopil v celovško bogoslovje. Starši so želeli, da bi bil bliže doma, zato je po dveh letih zapustil Celovec ter nadaljeval študije v ljubljanskem bogoslovju, kjer je 22. 9. 1816 postal duhovnik.

Le kratek čas je služboval na podeželju. Eno leto je preživel kot kaplan na Brdu pri Lukovici, 2 meseca pa v Mokronogu. Nato je prišel v Ljubljano, kjer je ostal do smrti. Kot veroučitelj je namreč leta 1818 dobil mesto na ljubljanski uršulinski dekliški šoli. Še isto leto je postal sovodja, nato pa vodja ali ravnatelj tega zavoda, kjer je ostal 21 let do 20. 4. 1839. Zraven tega pa je opravljal še druge dolžnosti. Vlada ga je namreč 23. 4. 1825 imenovala za vodjo vzgledne glavne šole (Muster-Hauptschule) in za predavatelja pedagogike na bogoslovni šoli. Ko mu je vlada 1. oktobra 1836 poverila še oskrbovanje licealnega ekonomata, je bilo na njegovih ramah kar znatno breme šolskih skrbi. Njegova trgovska izobrazbenost ga je usmerila na gospodarsko področje, kjer je pokazal velik smisel za organizacijo in upravljanje. Da bi se še bolj posvetil šolstvu, se je leta 1839 odselil iz samostana.

Po tako uspešnem delovanju na prosvetnem polju, ga je vlada imenovala 13. decembra 1850 za šolskega nadzornika. Na tem mestu je ostal osem let, potem pa je vložil prošnjo za upokojitev. V prošnji je navedel, da v 68. letu starosti ni več pri tako trdnem zdravju, odkrito pa je tudi ugotovil, da so se stare metode v poučevanju po letu 1848 tako močno spremenile, da se lahko samo mlad delaven človek vključi v novo delo in poučuje in vodi učiteljskega pripravnika, še težje pa je izpolniti marsikateri ukaz, ki je pogosto nasproten lastnemu prepričanju, ki pa se vendarle mora uveljaviti.

Slakar ni bil nikoli pisatelj, vendar je izdal in založil leta 1834 Mali besednjak slovenskega in nemškega jezika, ki ga je sestavil nunski veroučitelj Jožef Kek, pomagala pa sta mu Franc Metelko in Janez Slakar. Čeprav je besednjak nepopoln, pa je doživel leta 1843 in 1854 še drugo in tretjo izdajo. Revnim učencem je Slakar brezplačno razdelil mnogo izvodov slovarja.

Ravnatelj Kranjske hranilnice

Z gospodarskimi problemi se je Slakar srečal prvič, ko so mu leta 1836 poverili oskrbovanje licealnega ekonomata. Že leto kasneje so ga izvolili v odbor Kranjske hranilnice, leta 1849 je postal oskrbnik ali kurator, leta 1853 namestnik vodje in naslednje leto vodja ali ravnatelj tega denarnega zavoda. Tu mu je prišlo prav znanje, ki si ga je pridobil na Koroškem pri trgovskem

poslovanju. Z natančnostjo vestnega šolnika je bdel nad poslovanjem v denarnem zavodu in predvsem gledal na varnost denarja malih vlagateljev in varčevalcev. Tudi v najtežjih časih gospodarskih pretresov je ohranil zaupanje v denarni zavod, za časa njegovega vodstva pa se je hranilnični fond dvignil od 145.827 goldinarjev na 372.039 goldinarjev. Zato je hranilnica z znatnimi zneski lahko podpirala kulturne in socialne ustanove. Leta 1858 je mesto Ljubljana imenovalo Šlakarja za svojega častnega meščana.

Ko si je leta 1861 še naložil breme skrbi s popravili in dozidavanjem poslopja Kranjske hranilnice, je resno zbolel in leta 1862 odložil vodstvo hranilnice. Umrl je 3. marca 1863. Ko je leto kasneje prijatelj in rojak Franc Pirca prišel iz Amerike na obisk v domovino, je obiskal tudi grob svojega prijatelja in rojaka Janeza Šlakarja na pokopališču pri Sv. Krištofu. Dobrih 17 let kasneje so v isti grob položili tudi sadjarja in misijonarja Franca Pirca.

Šlakarjeva oporoka

Šlakar je bil velik podpornik siromakov, zlasti pa je pomagal dijakom. Delil jim je hrano, knjige in mnogim tudi obleko. Marsikateri slovenski izobraženec se je moral prav Šlakarju zahvaliti, da je lahko končal svoje šolanje. Med temi je bil tudi pesnik Anton Umek Okiški, ki je o Šlakarjevem mecenstvu napisal odo hvaležnosti in priznanja.

V oporoki je Šlakar vse svoje znatno premoženje, ki ga je z varčevanjem in preudarnim gospodarjenjem zbral v teku svojega dolgega službovanja, naklonil siromakom, šolskim ustanovam in rojstnemu mestu. Žal besedila oporoke nismo mogli izslediti. Verjetno se je listina izgubila, ker je ne hrani niti Državni arhiv Slovenije (D A S), niti je ni v nadškofijski knjižnici v Ljubljani. Zato smo navezani samo na nepopolne podatke iz *N o v i c i n Z g o d n j e D a n i c e*, ki navajata le nekatera določila iz oporoke. Po teh virih je Šlakarjeva oporoka obsegala tale glavna volila:

Kamniška siromašnica (špital) dobi šest bančnih delnic.

Ljubljanska siromašnica dobi 1000 goldinarjev, siromaki v Gradišču 200 gld, oskrbnišnica malih otrok 200 gld, usmiljene sestre v Ljubljani pa 500 gld.

Med ubožne šolarje ljubljanske vzgledne glavne šole naj se razdeli 1000 gld, med revne šolarke uršulinske dekliške šole tudi 1000 gld. Uršulinska dekliška šola v Ljubljani dobi še domestikalno obveznico za 1510 gld, obresti pa naj služijo za premije in nakup šolskih daril.

Sklad za učiteljske vdove dobi metalno obveznico za 1000 gld.

Iz državnih zadolžnic za 2000 gld naj se napravi ustanova letnih 90 gld za štipendije učencem iz pokojnikovega sorodstva, ki jo bo učenec lahko začel uživati že v drugem razredu glavne šole. Če ne bi bilo nobenega učenca od sorodstva, je štipendija določena za kamniške meščanske sinove sploh.

Mesto Kamnik dobi 3000 gld za ureditev pota na Žale.

Primerni zneski so v oporoki določeni za sorodstvo, posle in izvrševalca oporoke.

Peterim prijateljem zapušča po 20 cekinov, ljubljanskemu škofu svojo zlato korarsko verižico in slike, za maše zadušnice pa 200 gld.

Ostalo premoženje, ki ostane po izplačilu navedenih volil, pa naj se obrne za ureditev siromašnice v Šmartnem v Tuhinjski dolini. Ta ustanova je torej glavna dedinja njegovega imetja.

Vendar je od Šlakarjeve dediščine najbrž ostalo premalo, da bi uredili kako siromašnico v Šmartnem. Denar so bržkone naložili v hranilnico in iz obresti izplačevali podporo ubožnim vaščanom v Šmartnem. Najstarejšim prebivalcem v Šmartnem se dozdeva, da so pred prvo svetovno vojno prav iz Šlakarjevega volila dajali siromakom po dvakrat na teden miloščino, ki so jo zvali »almožna« (iz nemškega Almosen — miloščina).

Šlakarjeva štipendija

Kdo je bil prvi koristnik Šlakarjeve štipendije nismo mogli ugotoviti. V Mestnem arhivu v Kamniku je samo zapisnik iz leta 1870 o podelitvi štipendije v znesku 75 goldinarjev in 40 krajcarjev. To je najbrž že druga podelitev, medtem ko je prvi koristnik iz leta 1864 že doštudiral. V zapisniku je pregled štirih prosilcev, ki so se potegovali za Šlakarjevo štipendijo in so se priglasili v razpisnem roku do 30. decembra 1869:

1. Schuller Ernest, rojen 2. januarja 1855 v Žužemberku, učenec 5. razreda gimnazije v Ljubljani,

2. Schuller Otto, rojen 6. julija 1856 v Črnomlju, učenec na realki v Ljubljani,

3. Lenaršič Anton, roj. 22. novembra 1856 v Kostanjevici, učenec 3. razreda gimnazije v Ljubljani,

4. Zor Ignac, roj. 28. julija 1854 v Kamniku, učenec 3. razreda v Ljubljani.

Na seji dne 8. januarja 1870 so podelili štipendijo Antonu Lenaršiču s sledečo obrazložitvijo: Prosilec Ignac Zor izpade iz natečaja, ker ni iz Šlakarjevega sorodstva. Učenec Ernest Schuller je slab študent. Mati prosilca Otta Schullerja ima nekaj premoženja, preko 370 goldinarjev pokojnine in 150 gold.

odatkov. Mati Antona Lenaršiča je vdova, stanuje na Vrhniki in je brez vsakega premoženja. Občinski odbor je torej štipendijo podelil Antonu Lenaršiču za ves čas njegovih študij.

Šlakarjevo štipendijo so redno podeljevali, vendar nam manjkajo podatki, ali jo je užival kdaj tudi kak drugi meščanski otrok, če ni bilo prosilcev iz Šlakarjevega sorodstva. Kdo je bil zadnji koristnik te štipendije pred prvo svetovno vojno, ko je potem Šlakarjevo ustanovo pogoltnilo vojno posojilo? Iz zapisnika seje občinskega odbora mesta Kamnika z dne 7. januarja 1912 povzemamo ugotovitev, da je občinski odbor obravnaval prošnjo za podelitev Šlakarjeve ustanove v znesku 137 Kron. Zadevo je odstopil šolskemu odseku, ki naj jo z županom reši in pri prihodnji seji predloži v naknadno odobritev. V šolskem odseku je bil takrat načelnik Franc Šubelj, člani pa so bili Julij Weibl, Jernej Cenčič, dr. Julij Dereani, Maks Žargi in dekan Ivan Lavrenčič. V naslednjih sejnih zapisnikih ne najdemo podatka, kdo je bil izbran za koristnika štipendije, načelnik Franc Šubelj pa je pred sejo umrl.

Po lastni izjavi je bil zadnji štipendist Šlakarjeve ustanove dipl. gradbeni inženir Ciril Pogačnik, najstarejši sin okr. kanclista Kajetana Pogačnika. Od leta 1912 je študiral na realki v Idriji in prejemal štipendijo ves čas do konca prve svetovne vojne. Inž. Ciril Pogačnik živi sedaj v Ljubljani.

Med prvo svetovno vojno so vse ustanove in podobne denarne naložbe obvezno morali dati v vojno posojilo. Ob polomu Avstrije so seveda bili vsi ti krediti izgubljeni, z njimi pa so ugasnile vse štipendije in tako tudi Šlakarjeva.

Cesta na Žale

Kakor je razvidno iz oporoke, je zapustil Šlakar svojemu rojstnemu mestu 3000 goldinarjev za ureditev pota na Žale. Gotovo je pri tem pomislil, po kako težavni in strmi poti so morali meščani hoditi na pokopališče. Kako so se razvijali pogrebni sprevodi na Žale, sedaj lahko samo ugibamo. Gradnja predora pod Žalskim hribom je ves prostor med Žalami in mestom tako spremenila, da si ga danes težko predstavljamo, fotografij ali risb iz onih časov pa ni ohranjenih nobenih. Iz Grabna se je razvijal pogrebni sprevod po sedanji Cesti na Poljane. Tu je bil še najzložnejši dohod do pokopališča. Iz mesta je verjetno vodila steza po podaljšku današnje Prešernove ceste z dohodom na Žale po strmih stopnicah nekako tam, kjer se danes spušča steza proti železniškemu tiru. Še najverjetneje pa so nosili krste z mrliča iz mesta in Novega trga po strmih stopnicah s Klanca mimo sedanje hiše št. 24. Iz Šutne je vodila strma vozna cesta v smeri sedanjega železniškega tira. Na južnem pobočju,

prav na ovinku nad sedanjo asfaltirano cesto, je videti štiri metre nad cestiščem opeko in sledove zidu. To so ostanki kapelice, mimo katere je vodil zelo strm kolovoz iz Šutne. Cestišče te vozne poti je moralo biti nekako tri metre višje od sedanjega. Trije kipi v kapelici so predstavljali prizor Marijine zaroke kakor glavni oltar na Žalah. Ko so 1882. zgradili sedanjo cesto na Žale, so kapelico podrli, kipi pa so stali vse do 1966 za glavnim oltarjem žalske cerkve.

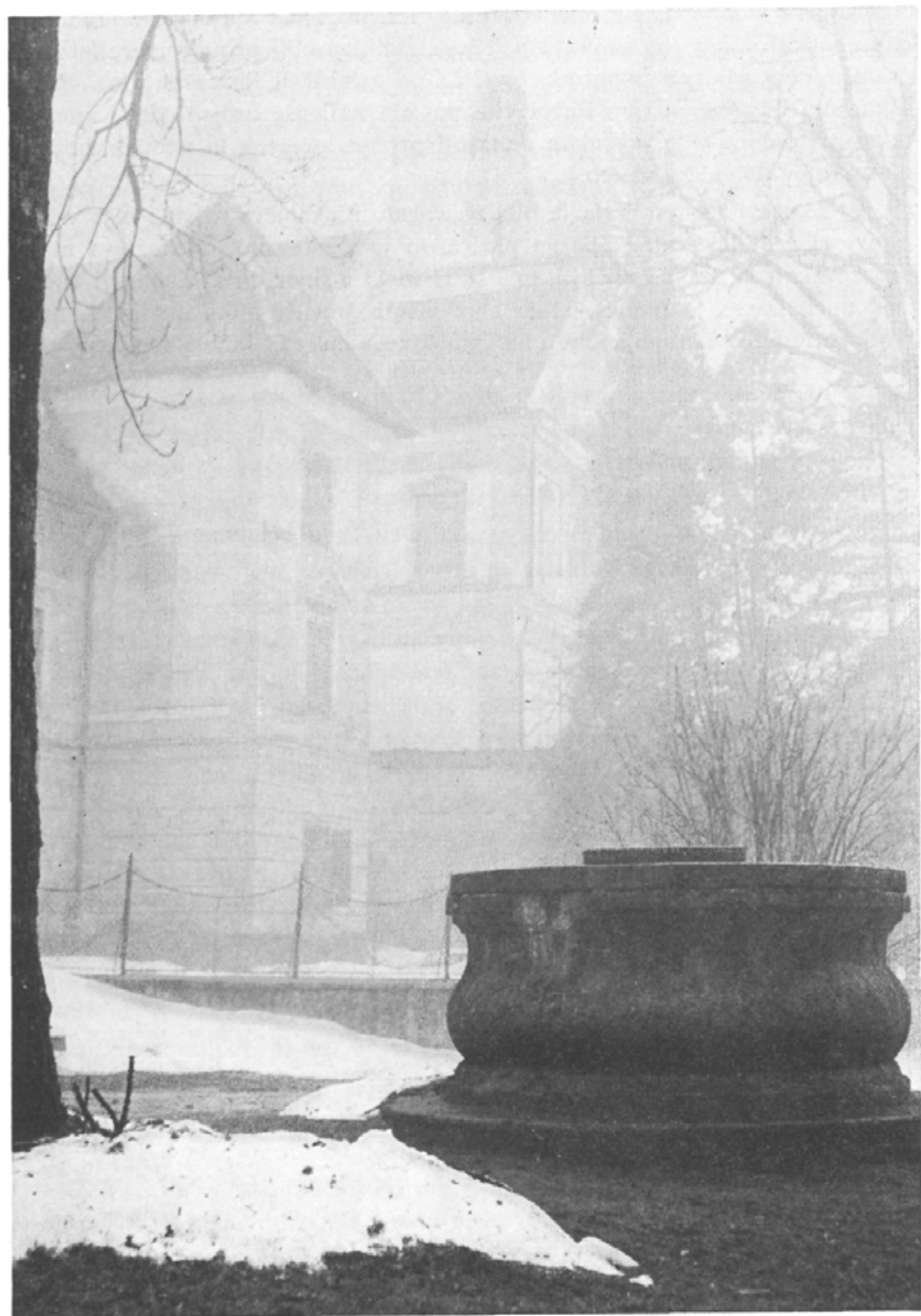
Kamničani niso preveč hiteli, da bi uredili pot na Žale, čeprav so imeli za prvo silo pri roki Šlakarjevo volilo 3000 gold. Problem ni bil tako lahko izvedljiv, če so hoteli zgraditi dobro vozno cesto iz mesta proti žalskemu hribu. Meščani so nad odlašanjem negodovali, o čemer govori tudi naslednja kratka notica v Zgodnji Danici 1866, stran 76: »Cesta, za katero je Šlakar dal 3000 gold, bi bila že gotova, če ne bi zašla med urade in spiske. Sedaj roma iz pisarne v pisarno, tam jo ogledujejo, ji pot kažejo, pa jo spet pahnejo v kak kot. Kamničani pa po strmih stopnicah hodijo na pokopališče na Žale in na Kalvarijo in pri pogrebih, ko po strmini nosijo krste z mrliči, se je bati, da bi mrtev ne padel na živega in ga usmrtil.«

Neposredno pa je Šlakarjevo volilo za žalsko cesto sprožilo v Kamniku skrb za uravnavo mestnega dela okrog klanca, ki je delil mesto od Šutne. Zato je bila gradnja ceste na Žale povezana z načrtom za znižanje zloglasnega hriba. Šele energičnemu županu dr. Maksimiljanu Samcu je leta 1882 uspelo, da je prepričal meščane o potrebi znižanja klanca. Meščani so se zaradi velikih stroškov upirali tej potrebi uravnavi sveta med Malim gradom in Žalami. Hkrati z znižanjem klanca, pri čemer so morali podreti tri hiše, so speljali dobro vozno cesto na Žale, ki so jo morali delno vsekati v konglomeratno steno, od ovinka dalje pa vklesati v globok predor. S Šutne so vodile na novo cesto kamnite stopnice, dovoz pa je bil po Samostanski, današnji Slandrovi ulici. Ko so tik pred drugo svetovno vojno dokončali postajno poslopje na postajališču Kamnik—Mesto, so ob vhodu v železniški predor zgradili stopnice, ki so se nad predorom priključile vozni cesti na Žale. Prehod med Šutno in mestom so leta 1889 poimenovali v Samčev predor.

Današnja oblika, ki si jo je zamislil Šlakar in jo s svojim denarnim prispevkom prvi podprl, je žalska cesta dobila leta 1962. Skupščina občine Kamnik, ki ji je takrat načeloval France Vidervol, je ob 20-letnici vstaje slovenskega ljudstva dala preurediti dovoz na Žale. Odstranili so 10 kamnitih stopnic in znižali cestišče, tako da je zdaj omogočen dovoz na Žale iz šutenske smeri po današnji Kidričevi ulici. Na vhodu proti Žalam pa so v parku pred Ljudsko knjižnico ob proslavi občinskega praznika 27. julija 1962 odkrili spomenik Revolucije.

Ko so 4 leta kasneje razširili cestišče od ovinka nad železniškim predorom naprej proti severu in namesto nelepega zidu zgradili proti osmerokotnemu gradiču nov solidnejši opornik, cestišče pa asfaltirali, je cesta proti Žalam s parkom in spomenikom Revolucije postala najlepše urejeni del Kamnika. Samčev predor pa je postal za današnji promet preozek in vnovič opozarja na ureditev dohoda v mesto.

Še iz preteklega stoletja je bila na vogalu Šlakarjeve rojstne hiše v Maistrovi ulici št. 11 ovalna železna plošča, ki je z napisom »Šlakarjeva ulica« označevala ozki prehod med hišama št. 11 in 13 v smeri proti današnji Tomšičevi ulici. Danes ta uličica, ki je brez hišnih števil, nima imena. Tako je izbrisan tudi ta skromni spomin na kamniškega mecena Janeza Šlakarja.

OB STOLETNICI SMRTI
DRUŽBENEGA REFORMATORJA
ANDREJA BERNARDA SMOLNIKARJA

Ivan Zika

Letos v decembru bo minilo sto let, ko je v neki bolnišnici v Filadelfiji v ameriških Združenih državah umrl Kamničan Andrej Bernard Smolnikar, verski in družbeni reformator. Leta 1960 je Kamniški zbornik objavil nekaj podatkov iz njegovega življenja¹ in sploh prvi poizkus, dognati spisec njegovih knjig, brošur in letakov, kolikor jih hranijo vse knjižnice v Združenih državah.² K poznavanju Smolnikarjevega dela pa so poleg dotedanjih virov mnogo pripomogli sestavki, ki jih je objavil v ameriškem listu *Prosveta* (Chicago) leta 1962 v presledkih med št. 132 in 170 Stanko Žele³, v Slovenskem izseljenskem koledarju za leto 1962 in v Naši Sodobnosti 1964 pa je pisal o Smolnikarju profesor dr. Janez Stanonik. Slovenski biografski leksikon ima v X. zvezku iz leta 1967, str. 392—396, že izčrpne podatke o Smolnikarju⁴.

K našemu sestavku iz leta 1960 moramo dodati nekaj pojasnil in podatkov, ki naj dopolnijo naše navedbe.

Na strani 76 je stavek iz Smolnikarjeve knjige *Skriti sovražniki*: Preden sem pisal poslanico škofu Antonu Slomšku, sem srečal v Ameriki rojaka, ki je bil profesor na Dunaju med revolucijo leta 1848 in je moral zapustiti deželo, ker je dajal študentom inspiracijo za borbo...

Ko Smolnikar govori o Slovcu, ki ga je srečal v Ameriki in ki ga je avstrijska oblast po letu 1848 pregnala iz Avstrije, morda misli na enega izmed dveh pregnanih jezuitov. To sta bila Janez Stare in Jožef Kos, jezuitska pridigarja, ki ju je avstrijska vlada leta 1848 izgnala iz Avstrije in sta nekaj let bivala v Ameriki. Ko so leta 1870 v Repnjah pri Vodicaх ustanovili prvo slovensko jezuitsko naselbino, sta bila tudi Stare in Kos med njimi. Hodila sta po misijonih in imela cerkvene govore, vendar avstrijska vlada ni bila zadovoljna s to ustanovo. Jezuite so pregnali iz Repenj 4. oktobra 1873.

V Celovcu je Smolnikar mnogo drugoval z Jakobom Zupanom, ko so ga upokojili 13. septembra 1835 in mu določili Celovec kot stalno bivališče.

•

Kamniški zgodovinar Jožef Benkovič, ki je zbiral podatke o Smolnikarju in njegovem delovanju v Ameriki, je v Domu in Svetu 1897, str. 367, napisal tale poziv: »Ta ali oni izmed starejših kranjskih in koroških duhovnikov, kateremu je morda znana kaka poteza iz Smolnikarjevega življenja, naj mi to blagovoli sporočiti. Morda se hrani kje še kaka njegova agitatorska okrožnica, katerih je mnogo poslal v domovino.«

•

Smolnikarjeva utopistična kolonija je dala snov za scenarij o Gothenburgu, ki ga je oktobra 1950 predvajala ameriška televizija.

•

Na strani 86 je pod št. 4 opomba: Na univerzi Harvard v U. S. A. hranijo baje izvod Prešernovih poezij z lastnoročnim pesnikovim posvetilom Smolnikarju. To opombo moramo popraviti. Prešeren ni napisal posvetila na izvod svojih poezij iz leta 1847, pač pa na Krst pri Savici, ki je izšel leta 1836. Takrat je bil Smolnikar še v Celovcu.

Kako sta se spoznala Prešeren in Smolnikar? Najprej že v gimnaziji, saj je bil Smolnikar le pet let starejši. Spomladi leta 1832 pa je Prešeren nekaj časa bival v Celovcu, da je tam opravil odvetniški in sodniški izpit. S Smolnikarjem, ki je v Celovcu že od leta 1827 predaval biblijske vede v bogoslovju, sta se gotovo pogosto srečala. Najbrž je večkrat nanesla beseda tudi na skupnega prijatelja Matijo Čopa. Čop in Smolnikar sta bila sošolca. Oba sta bila izredno nadarjena in sta se v razredu kosala za prvenstvo. Njun sošolec je bil tudi Friderik Baraga. Smolnikarja je družilo s Čopom iskreno prijateljstvo in sošolca sta si stalno dopisovala. V Narodni univerzitetni knjižnici v Ljubljani hranijo pet Smolnikarjevih pisem Čopu.

Po nesrečni Čopovi smrti je Prešeren napisal Krst pri Savici, ki ga je z uvodnim sonetom posvetil prijatelju Matiji Čopu. En izvod knjižice, ki je bila tiskana leta 1836 v Ljubljani, je pesnik poslal Smolnikarju v Celovec s posvetilom: »Vrednemu Gospodu Bernardu Smolnikarju Benediktinarju in Profesarju v Celovci — Dr. Prešerin.« Ko je leta 1837 Smolnikar na priporočilo sošolca Baraga dobil dovoljenje za izselitev v Ameriko, je vzel s seboj tudi

Slav. 9035.1.100*
Slav. 9020.5

Harvard College Library
July 1, 1914.
Bequest of
Georgina Lowell Putnam

Predniku Gospodu Bernardu
Smolnikarju Benediktinarju
in Profesarju v Lelovzi
D. Dolžič

Matiju Zhópu.

Vam izročim prijátla drógi máni!
Ki spi v presgódniim gróbi, pésem milo;
Lozhitvi od njega je blá, hladilo,
Hladilo blá ljubésmi fláci ráni.

Minlivošt sladkih sves na svét' osáni:
Bak krátko je večélih dni flitevílo,
De frézhin je le tá, kdor s Bogomílo
Up frézhie únafran gróba v péřih hráni.

Pokópal mířli vífokoletéžie,
Sheljá nelpólnjenih fim bolezhíne,
Ko Zhertomir več úp na sémľji fréžie;

Dan jářni, dan oblázni v nóžhi míne,
Šerzé večélo, in bolnó, terpéžie
Vpokóľte búdo gróba globozhíne.

drobno Prešernovo knjižico »Kerst per Savizi, povest v verzih« kot drag spomin na sošolca in zvestega prijatelja Čopa.

Kdo je po Smolnikarjevi smrti leta 1869 hranil njegovo knjižno zapuščino, ne vemo. Kakor kaže oznaka nad posvetilom, je Prešernov Krst pri Savici prišel v knjižnico univerze Harvard (Harvard University, Cambridge, Massachusetts) iz zapuščine Georgine Lowell Putnam 1. julija 1914. Nad oznako harvardske univerzitetne knjižnice »Harvard College Library« je najprej prečrtana številka »Slav. 9020.5«, pod katero je bila knjižica prvotno zavedena v katalog, nad njo pa je sedanja oznaka »Slav. 9035.1.100«.

Ob stoletnici smrti utopičnega socialista in družbenega reformatorja Kamničana Andreja Bernarda Smolnikarja objavljamo v Kamniškem zborniku posnetek Prešernovega posvetila, ki v knjižnici slavne ameriške univerze hrani spomin na tri znamenite rojake: Prešerna, Čopa in Smolnikarja.⁵

Opombe:

¹ Ivan Zika: Nekaj o Kamničanu Andreju Bernardu Smolnikarju. VI. Kamniški zbornik 1960, str. 69—86.

² Sestavila Mija Gaber-Rode, zdaj dipl. bibliotekarka na univerzi Stanford v Californiji, USA.

³ Naš slovenski rojak Stanko Žele, slikar in umetnostni zgodovinar se je rodil 10. novembra 1895 v Radohovi vasi pri Pivki na Krasu in živi v Chicagu.

⁴ Med viri v SBL nista omenjena sestavka dr. Janeza Zaplotnika iz Bogoslovnega vestnika 1931 in AVE MARIA koledarja 1947. Smolnikar se je res rodil na Grabnu št. 18. Po preštevilčenju iz leta 1804 je imela ta hiša št. 8 na Grabnu, zdaj pa ima št. 14 v Medvedovi ulici.

⁵ Za ljubeznivo posredovanje faksimila Prešernovega posvetila Smolnikarju sem dolžan zahvalo g. Eriku Kovačiču v Washingtonu.

ORIS RAZVOJA TEHNOLOGIJE IN OBLIKOVANJA
UPOGNJENEGA POHIŠTVA
IN RAZVOJ TOVARN UPOGNJENEGA POHIŠTVA
NA SLOVENSKEM

Franc Možek

Stalne razstave upognjenega pohištva v svetu niso pogoste. Edina stalna razstava je v Holešovu na Moravskem (Češkoslovaška), to je v bazenu, kjer je v prejšnjem stoletju obratovalo več tovarn upognjenega pohištva. Občasno razstavo z Dunaja pa smo mogli videti v letošnjem februarju v Narodnem muzeju v Ljubljani. Vzrok, da so take razstave redke, je v tem, da so upognjeno pohištvo uporabljali vsi družbeni sloji po vsem svetu in ga zaradi oblikovnih in konstrukcijskih kvalitiet marsikje uporabljajo še danes.

Edina tovarna v Sloveniji, ki še danes izdeluje tudi upognjeno pohištvo, je industrija pohištva STOL Kamnik, pobudnik in investitor stalne razstave upognjenega pohištva, ki je bila odprta 18. aprila 1969 v muzeju Kamnik. Na razstavi je poleg eksponatov, ki so bili v večini izdelani v nekdanjih tovarnah na Slovenskem, prikazan tudi razvoj tehnike krivljenja lesa, strojev in naprav za krivljenje, razvoj oblikovanja pohištva in njegov višek ter razvoj tovarne upognjenega pohištva na Slovenskem.

Najstarejši izdelek iz krivljenega lesa na Slovenskem so bloške smuči (c. f. J. V. Valvasor — Die Ehre des Hertzogthums Crain, Laibach — Nürnberg 1689, p. 583). Tehnika krivljenja pa je bila prvič opisana v Novicah leta 1845 (p. 67).

Prve obsežnejše poskuse krivljenja lesa so opravili v začetku 19. stoletja. V spodnji Avstriji je to poskušal M. Fink iz Bregenza ob Bodenskem jezeru, v Angliji I. Sargent in v Ameriki E. Reynolds iz Haddenfielda (New Jersey). Tehniko krivljenja lesa pa so tedaj uporabljali le za izdelavo platišč pri lesenih kolesih in pri gradnji vojnih ladij (arzenal v Bostonu).

Odkritje tehnike krivljenja lesa sodi v čas prve industrijske revolucije. Obrtniki — umetniki so potisnjeni v stran izumirali in z njimi je izumiral tudi njihov način dela — od oblikovanja do izdelave izdelka. Dolgotrajno ročno delo je zamenjalo delo strojev.

Iz vrst takih obrtnikov je bil tudi Mihael Thonet, rojen leta 1796 v Boppardu ob Renu. Prve poskuse je opravil okrog leta 1830. Krive sestavne dele pohištva je lepil iz več plasti furnirskih listov (slika 1), ki so jih tedaj izrezovali le iz masivnega lesa, pri čemer je odpadlo veliko kvalitetne surovine. Lepljeni izdelki so bili bolj vitki, lažji in močnejši. Zaradi neobstoynosti organskih lepil in dragega furnirja pa tedaj ni prišlo do širše uporabe te tehnike.

Na Thonetove izdelke, ki so jih izdelovali na omenjeni način, je na obrtni razstavi v Koblenzu leta 1841 postal pozoren knez Metternich in ga povabil na Dunaj in priporočil na dvoru. M. Thonet je na Dunaju s poskusi nadaljeval. Namesto furnirskih listov je uporabil kvadratične lamele, ki jih je povezal v snop, kuhal v lepilu in nato na lesenem modelu krivil istočasno v dveh smerih. Ko se je lepilo osušilo, je nadaljeval z obdelavo. Tehnološki in oblikovni

Slika 1 — Stol iz lepljenih furnirjev izdelan v času prvih Thonetovih poskusov v Boppardu okoli leta 1830.

Slika 2 — Stol iz lepljenih kvadratičnih lamel izdelan leta 1842 za Liechtensteinsko palačo na Dunaju

Slika 3 — Miza s podnožjem iz masivnih krivljenih palisandrovih lamel, ki jo je M. Thonet razstavljal leta 1851 na Svetovni razstavi v Londonu

višek je dosegel s to tehniko pri izdelavi opreme za Lichtensteinsko palačo na Dunaju, ki jo je v letih 1843 — 1846 preurejal angleški arhitekt P. H. Desvignes (slika 2).

M. Thonet je ob Desvignesovi moralni podpori nadaljeval s poskusi. Število lamel je zmanjševal. Lepilo je moralo prevzemati vedno večje napetosti, zato je lamele kuhal v vodi, jih krivil, osušil in šele nato zlepil.

Uspehi naglega tehničnega razvoja na vseh področjih tiste dobe so bili prvokrat predstavljeni širši javnosti na Svetovni razstavi v Londonu leta 1851. Thonet je v Kristalni palači razstavljal pohištvo »Luxumöbel«, ki je bilo izdelano iz debelih lamel palisandrovega lesa (slika 3). Za originalnost tehnike izdelave in oblike je prejel bronasto medaljo. Thonet je postal svetovno znan.

Leta 1853 je Thonet prepustil delavnice sinovom. S tem je bila ustanovljena firma »Gebrüder Thonet«, ki je delovala do leta 1922, ko so ustanovili češko-slovaško delniško družbo »Thonet — Mundus«.

Firma je 10. julija 1856 dobila privilegij »Auf die Anfertigung von Sesseln und Tischfüßen aus gebogenem Holze, dessen Biegung durch Einwirkung von Wasserdämpfen oder siedenden Flüssigkeiten geschieht«, ki je ostal v veljavi do 10. decembra 1869.

Obrate na Dunaju so vedno težje preskrbovali z velikimi količinami kvalitetne bukovine, zato so pričeli graditi v Koryčanah na Moravskem novo tovarno. Že med gradnjo so v starih obratih na Dunaju priučevali nekvalificirano delovno silo, skonstruirali stroje, ki so polavtomatično opravljali eno samo operacijo in priredili celo ročno orodje.

M. Thonet je konstrukcijo in obliko svojih stolov vedno bolj poenostavljal. Rezultat tega dela je bil stol št. 14 (slika 4). Stol so pričeli serijsko izdelovati leta 1859 in so ga v tovarnah firme izdelovali neprekinjeno. Po izteku patenta so ga pričele izdelovati tudi druge firme, nekatere tovarne v svetu pa ga zaradi oblikovnih in konstrukcijskih kvalitet izdelujejo še danes. Industrija pohištva STOL Kamnik ga izdeluje z manjšimi konstrukcijskimi in oblikovnimi spremembami. Cenijo, da je bilo na svetu do danes izdelanih nad 50 milijonov kosov stola št. 14.

Leta 1860 je firma pričela s proizvodnjo gugalnikov (slika 5). Proizvodnja in število modelov upognjenega pohištva sta se naglo večala, firma je gradila nove tovarne in podružnice ter odpirala industrijske prodajalne po vsem svetu.

Oblikovni višek v razvoju upognjenega pohištva je firma dosegla okoli leta 1880, ko je pričela s proizvodnjo »fantazijskega pohištva« (»Phantasie-möbel«). Taka garnitura je vključevala razen sedežnega pohištva še mize, toaletno mizo z ogledalom in postelje.

Slika 4 — Stol št. 14 — najčistejša oblikovna in konstrukcijska rešitev Thonetovih stolov

Slika 5 — Gugalnik št. 210 z oporo za noge iz kataloga I. Bahovca (okrog leta 1912)

Po izteku patenta so se pojavile prve konkurenčne firme. V 90-tih letih prejšnjega stoletja je samo v Avstro-Ogrski izdelovalo upognjeno pohištvo 52 firm, ki so večji del proizvodnje izvažale širom po svetu. Tovarne so predeleovale velike količine bukovega lesa, ki je postal iskan tehnični les. S tem so izkoriščali velike površine bukovih gozdov, katerih surovine so do tedaj uporabljali le za drva, oglje in pepeliko.

Tovarne upognjenega pohištva na Slovenskem

Kmalu po poteku patenta je obratovalo že v 70-tih letih 19. stoletja na Štajerskem več tovarn upognjenega pohištva. V Mariboru (verjetno v njegovi bližnji okolici) sta bili dve tovarni, katerih lastnika sta bila Lacher in Lierzer. Lacher je leta 1873 izumil stroj za krivljenje lesa in dobil zanj privilegij.

V letu 1875 je začela obratovati tovarna v Trobljah pri Slovenj Gradcu. Lastnika Frantz in Lob pa sta jo morala že naslednje leto prodati na prisilni dražbi. Kupil jo je J. Javorek iz Těšina (Moravska).

F. Neuss je zaposloval leta 1876 v svoji tovarni v Poljčanah okrog 100 delavcev, po vzoru Thonetovih tovarn pa še 50 strugarjev in 60 stalnih politirk in pletalk, ki so doma izdelovali pohištvo iz polizdelkov. Polizdelke in vse potrebno za delo so dobili enkrat na teden v tovarni. V zimskem času so priložnostno zaposlili še 100 politirk in pletark iz okoliških krajev. Tovarno je leta 1905 kupil A. Koblišek. Po prvi svetovni vojni je tovarna začela propadati, za vedno pa je prenehala obratovati leta 1936.

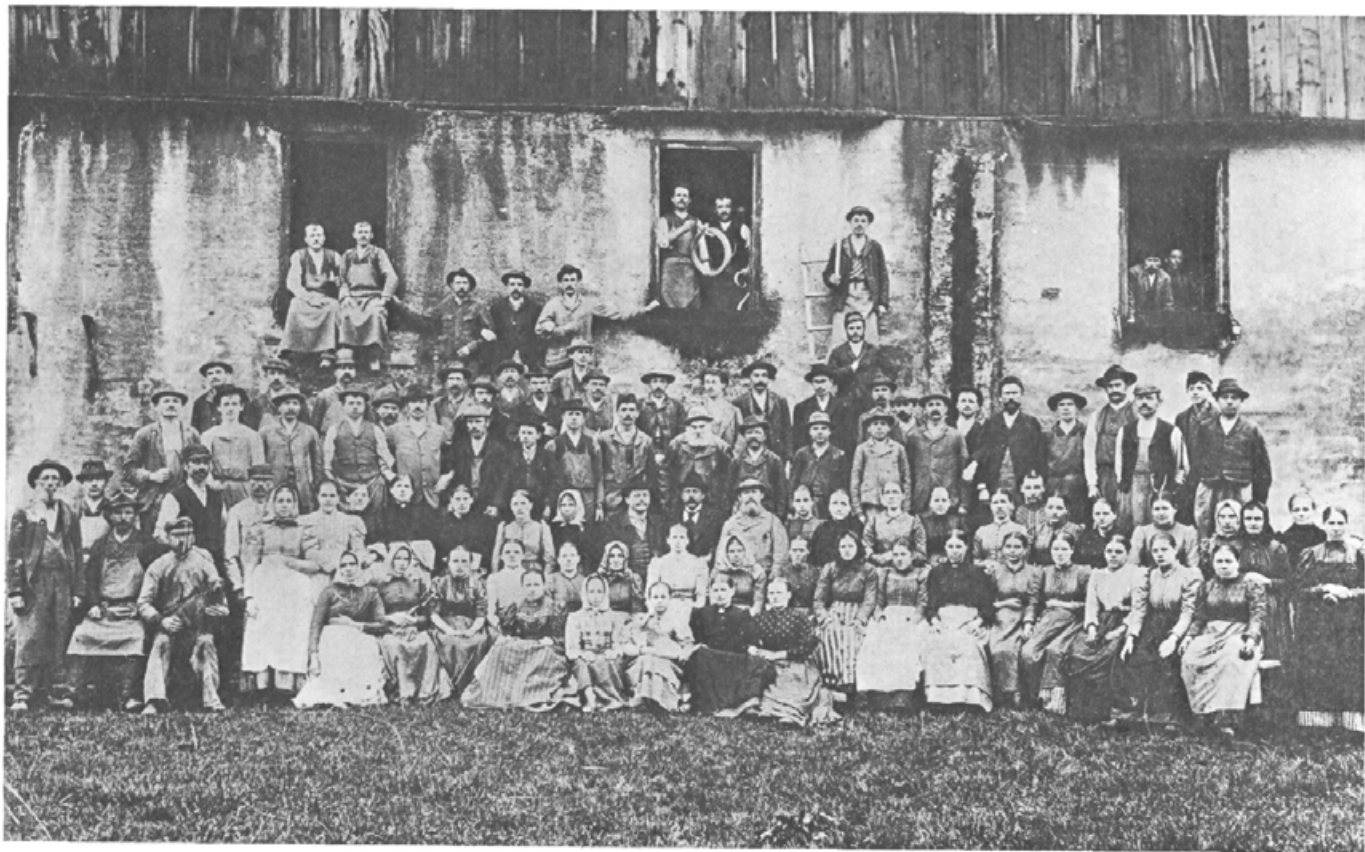
O. Hafenrichter je odprl leta 1881 tovarno na Zbelovem (Poljčane).

Leta 1887 je začela obratovati tovarna v Oplotnici, ki je zaposlila 96 delavcev in delavk (silka 6), na domovih pa še 25 strugarjev in 60 do 70 politirk in pletalk. Na prelomu stoletja je tovarno kupil O. Hafenrichter in jo preselil na Zbelovo. Po prvi svetovni vojni jo je kupil A. Nagel in že leto kasneje prodal Delniški družbi DRAVA, ki jo je upravljala do leta 1928. Leto kasneje je začela spet obratovati pod vodstvom A. Zelenka. V času gospodarske krize leta 1933 je dokončno prenehala z delom.

V statističnih poročilih za obdobje 1890—1895 tedanjega Ministrstva za poljedelstvo zasledimo še tovarni Legen pri Slovenjgradcu in Maharčki vasi (Poljčane).

V statističnih poročilih za obdobje 1890—1895 pa zasledimo še naslednje nove tovarne: Bistra (Ljubljana), Pekel (Poljčane), Kalše (Maribor), Črešnjevce (Poljčane), Sv. Rok (Rogaška Slatina) in Tolmin.

Leta 1900 je začela obratovati tovarna Varoš (Ptuj), ki je že izdelovala sedeže in naslonila le iz vezanega lesa in je zaposlovala 30 delavcev in 15 delavk.

Slika 6 — Delavci in delavke tovarne upognjenega pohištva v Oplotnici pred tovarniškim poslopjem (okrog leta 1894). Zgradba je bila porušena pred prvo svetovno vojno.

Večino tovarn na Slovenskem so zgradili po vzoru Thonetovih, to je v bližini bukovih gozdov, ki so dajali potrebno osnovno surovino. V začetku so bili lastniki največkrat tujci. Nekatere tovarne so obratovale le malo časa in v večini prenehale z delom po prvi svetovni vojni.

Leta 1904 je začela obratovati na Duplici pri Kamniku žaga, katere lastnik je bil I. Bahovec. Leta 1907 pa je začela izdelovati še upognjeno pohištvo in parkete ter se je poslej imenovala Prvo gorenjsko podjetje za upognjeno pohištvo in parketna tovarna I. Bahovec na Duplici pri Kamniku.

Po dosedaj znanih podatkih je bila ta tovarna edina na Slovenskem, ki je svoje izdelke razstavljala tudi na tujem, vzbudila pozornost in bila nagrajena. Leta 1912 so na Industrijski razstavi v San Pellegrinu (Italija) podelili tovarni častno medaljo za razstavljenega upognjeno pohištvo in parkete. Tovarna se je uveljavila kljub močni in številni konkurenci na inozemskih tržiščih. Izvažala je v Egipt, Italijo, Indijo in drugam. Iz takratnih katalogov tovarne lahko vidimo, da so izdelovali podobne artikle kot v Thonetovih tovarnah, med njimi tudi tehnološko zelo zahtevne sedežne garniture, gugalnike in mize.

Leta 1918 je I. Bahovec prodal tovarno ing. V. Remcu. Leta 1921 je novi lastnik preimenoval firmo v »Remec — Co.«, tovarna upognjenega pohištva in lesnih izdelkov. Tovarna je obdržala prejšnji proizvodni program, ga obogatila z novimi modeli in nadaljevala s tradicijo kvalitete. Leta 1925 je tovarna dobila na Mednarodni razstavi moderne opreme v Parizu in na II. mednarodni razstavi stanovanjske opreme v Bruslju prvi nagradi (zlata medalji). Leta 1926 so pričeli v tovarni izdelovati tudi furnir in vezane plošče za sedeže. Tovarna je prodajala svoje izdelke v dežele Evrope, Azije, Afrike in Severne Amerike. V času gospodarske krize leta 1934 je podjetje zašlo v finančne težave in je bilo do druge svetovne vojne pod prisilno upravo. Med drugo svetovno vojno je bila tovarna požgana, stroji pa uničeni.

Z odločbo NV LRS — Ministrstva za rudarstvo in industrijo je leta 1945 prešlo podjetje »Remec-Co.« pod začasno državno upravo in bilo preimenovano v »Tovarno pohištva na Duplici«. Od leta 1952 dalje se podjetje imenuje »Industrija pohištva STOL Kamnik«. Delovni kolektiv podjetja je sledil razvoju sedežnega in pisarniškega pohištva in do danes prejel 15 prvih nagrad na natečajih v Cantuju (Italija), Stuttgartu, Beogradu in Ljubljani; 16 zlatih, 9 srebrnih in 5 bronastih medalj na III. mednarodnem lesnem sejmu v Ljubljani; 2 purpurni, srebrno in 2 bronasti medalji na III. in IV. svetovni razstavi izumov v Bruslju in še druga visoka priznanja za kvaliteto in oblikovanje svojih izdelkov.

Industrija pohištva STOL Kamnik je edina od nekdanjih tovarn upognjenega pohištva na Slovenskem, ki je v daljni in bližnji preteklosti prisluhnila in se prilagodila zahtevam tržišča ter ohranila dolgoletno tradicijo do današnjih dni. Industrija pohištva STOL Kamnik je edina tovarna v Sloveniji, ki ima še danes v svojem proizvodnem programu tudi upognjeno pohištvo.

Viri:

- Prof. dr. W. F. von Exner — Beiträge zur Geschichte der Gewerbe und Erfindungen in Österreich, Wien 1873 — Das Biegen des Holzes, III Auflage von G. Lauboeck, Weimar 1893
Sinovi in nečaki — Michael Thonet. Ein Gedenkblatt, Wien 1896
Skupina avtorjev — Bericht der k. k. Gewerbe Inspektoren über die Heimarbeit in Österreich, III Band, Wien 1901
L. E. Andrés — Die Holzbiegerei, Wien 1903
Dr. I. Slokar — Geschichte der österreichische Industrie, Wien 1914
H. Heller — Michael Thonet, der Erfinder und Begründer der Bugholzmöbel — Industrie, Brünn 1926
S. Giedion — Mechanization takes command, New York 1948
Prof. dr. F. Kollmann — Technologie des Holzes und der Holzwerkstoffe, II Band, Berlin 1955
P. Hejcman — Dílo rukou i ducha, Práce 1961
A. Zumer — Lesno gospodarstvo, Ljubljana 1968

KAZALO

MIRO STIPLOVŠEK: Dve akciji kamniških komunistov 1920. leta	7
ZVONE VERSTOVŠEK: Tomo Brejc	27
MARICA BREJC: Nekaj pričevanj o udeležbi žena v predvojnem in vojnem revolucionarnem gibanju na Kamniškem	39
MARINA ZUPANČIČ — MAJDA ŽONTAR: Gradovi na kamniško-domžalskem območju (Topografska študija)	53 ✓
MAJDA IN PETER FISTER: Kašče v Tuhinjski dolini	91 ✓
IVAN ZIKA: Trije Pirci v Ameriki	129
Kamniški mecen Janez Šlakar	155
Ob stoletnici smrti družbenega reformatorja Andreja Bernarda Smolnikarja	163
FRANC MOŽEK: Oris razvoja tehnologije in oblikovanja upognjenega pohištva in razvoj tovarn upognjenega pohištva na Slovenskem	167

Muzej Kamnik

XII

1969

Izdal in uredil uredniški odbor

Odgovorni urednik ZVONE VERSTOVSEK

Tisk — ČP GORENJSKI TISK, KRANJ

